Acc. No - 50232

Acc. No.: → 50232

वैयाकरण सिद्धान्त चन्द्रिका

वैयाकरण सिद्धान्तचन्द्रिका

श्रीरामभद्राश्रमविरचिता

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ... नमस्कृत्य महेशानं ... कालेन ... क्लात् ... द्वितीया ... वर्ण्णमा ... संज्ञा ... कुर्वे ... लिखितं विधात् ... सिद्धांतः ... सिद्धो निष्पन्नो ... सिद्धांतः

॥९०॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ नमस्कृत्य महेशानं मतं बुद्ध्वा पतंजलेः ॥ वर्णीप्रणीतसूत्राणां कुर्वे सिद्धां

प्रकृतोपयुक्तमाह अत्र प्राच्यः बयदभिदं न नु द्विपदं

तचंद्रिकां ॥ १ ॥ अ इ उ ऋ ऌ समानाः ॥ अनेन क्रमेणैते वर्णा ज्ञेयास्ते च समानसंज्ञाः

स्युः ॥ नैतेषु सूत्रेषु संधिरनुसंधेयो ऽविवक्षितत्वाद्विवक्षिते तत्र संधिर्भवतीति नि

यमात् ॥ ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः सवर्णाः ॥ एतेषां ह्रस्वदीर्घप्लुता ... जातीयाः पर

स्परं सवर्णा भण्यंते ॥ ऋवर्णऌवर्णौ च ॥ एकमात्रो ह्रस्वः ॥ द्विमात्रो दीर्घः ॥ त्रिमात्रः ॥

प्लुतः ॥ ए ऐ ओ औ संध्यक्षराणि ॥ उभये स्वराः ॥ अकारादयः एकारादयश्च ह्रस्वदीर्घ

अवर्जं यं तेसव ... ज्जाः

प्लुताः स्वरा उच्यंते ॥ अवर्ज्जा नामिनः ॥ अवर्णवर्ज्जाः स्वरा नामिन उच्यंते ॥ ह य व र

ल ॥ ञ ण न ङ म झ ढ ध घ भ ज ड द ग ब ... ख फ छ ठ थ च ट त क प श ष स ॥ आद्यंता

भ्यां ॥ आद्यंतौ वर्णौ मध्यगानामाभ्यां सहितानां संज्ञाः स्युः ॥ अ व ड ल ञ ब झ भ च प

एवमन्येपि ॥ कार्यायेत् ॥ कार्यविधानुमुच्चार्यमाण इत्संज्ञो भवति ॥ यस्येत्संज्ञा तस्य

लोपः ॥ प्रसक्तादर्शनं लोपः ॥ प्रत्ययादर्शनं लुक् ॥ वर्णविरोधो लोपश्च ॥ स्वरानंत

॥ वर्णनामाद्योच्चारणं द्विधा कार्यार्थं श्रवणार्थं चेति कार्यार्थं यथा ङि ङ्‌ डि तां यडि ति ॥ श्रवणार्थं यथा हकारादिषु ... इति । एतिगछ

तीति इत् आशुविनाशि ॥ २ ॥ प्रसक्तस्य प्रसंगप्राप्तस्य वर्णस्यादर्शनं श्रवणमनुच्चारणं लोपः ॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं न याति ॥ १ ॥

वर्ण ... स्वरानुच्चारणप्रवृत्त्यनंतरं कार्यं ... लोपस्य ... ॥ २ ॥

हेरोहिली ... ली सवतीस ...
सि० चं०
स्याद्दीनां संहिता ज्ञेया
...लाधा ... सर्ग
... तुस्या ... २ ॥ ३ ॥
... नयनौयेचांतेषां
... ६ ॥
... प्रयुक्तो ...
... ली २

सूत्रमेतत् ... चतुर्द ...
सूत्रयं ... नत्या ... लि ॥ अत्रास ... ब्राह्म
... मात्राशब्दे नाद्वि
... संदेन प्रमाणकालः
प्रत्याहारिणेत्येते ... वर्णायत्र सप्रत्याहारः
साधनाधार ... युटि
तिप्राप्ति संज्ञायामक
... धनं ...
लुगिति ...

॥ कादयो मावसानाः स्पर्शाः ञमङणना अनुनासिकाः । यरलवाः अंतस्थाः । शषसह ... ः ≍क इति जिह्वामूलीयः ≍प इत्युपध्मानीयः अं
इत्यनुस्वारः अः इति विसर्जनीयः अकुहविसर्जनीयानां कंठः इचुयशानां तालु: उपूपध्मानीयानामोष्ठौ ऋटुरषाणां मूर्द्धा: लृतुलसानां दंताः
एदैतोः कंठतालु: ओदौतोः कंठोष्ठं वकारस्य दंतोष्ठं जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलं नासिकानुस्वारस्य हकारं पंचमैर्युक्तं अंतस्थाभिश्च संयुतं औ
रस्यं तं विजानीयात् कंठ्यमाहुरसंयुतं अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कंठः शिरस्तथा जिह्वामूलं च दंताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥ व्यंजनानि त्रयस्त्रिंश

रता हसाः संयोगः । कुचुटुतुपुवर्गाः । अरे दो नामिनो गुणः । अर् एर् ओर् गुणसंज्ञकास्ते
च नामिनः स्थाने भवंति । आरैरौ वृद्धिः । आर् आर् ऐ औ वृद्धिसंज्ञाः स्युः । अंत्यस्वरा
दिष्टिः । अंत्यो यः स्वरस्तदादिवर्णष्टिसंज्ञो भवति । अंत्यात्पूर्व उपधा । अंत्याद्वर्णात्पू
ह्रस्वः स्वरो लघुसंज्ञो भवति
र्वो यो वर्णः स उपधासंज्ञो भवति । ह्रस्वो लघुः । विसर्गानुस्वारसंयोगपरो गु
रुः दीर्घश्च । मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । विभक्त्यंतं पदं । तपरः स्वसमान
कालस्य सवर्णस्य ग्राहकः ॥ इति संज्ञाप्रकरणं ॥ ॥ इयं स्वरे । इवर्णो यत्वमापद्यते
स्वरे परे । हसे हसः । स्वरात्परो रेफहकारवर्जितो हसो हसे परे अवसाने च वा द्विर्भ
वति । झबे जबाः । झसानां झबे परे जबा भवंति । वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णः । स्वरहीनं परेण
संयोज्यं । दध्यानय । जपाद्यवला वा द्विर्वाच्याः । दध्यानय । दद्ध्यानय । दद्ध्यानय
। रहाभ्यां द्विः । स्वरपूर्वाद्रेफाद्धकाराच्च परो यपो वा द्विर्भवति । गौर्य्यत्र । गौर्यत्र । न
ह्यत्र । हर्य्यनुभवः । व्यवस्थितविभाषयाशसस्यापि द्वित्वं । पार्श्वं । बर्ष्मादौ ।

ह्रस्वतर्कस्य गुरिति अंतर
त: ... आनंत
रत: स्वरा: येषां ते स्व
रा ... ता: संयुक्तैः
... समुदायो हसाद
ति संयोगः ॥१॥
उदित्सवर्णस्य ...
वर्णमात्रमिति ज्ञापका
त् ॥२॥ अत्र च ए ...
... हारस्यैक
... त्वे ...
... पुंस्त्वे ...
... संज्ञापू
र्वकविधिरनित्य इत्यु
क्तत्वात् ॥२॥
हसे हसः इत्यत्र संयोगां
तस्येति लोपो न सन्निन्न
स्येति निषेधात् ७
इह धकारस्य द्वित्वे ज
त्वे च कृते पुनर्द्वस्य
द्वित्वं न भवति ...
... इत्युक्त्वा
संयोगांतस्येति
... प्राप्ते अंतस्था
नां प्रतिषेधो वाच्यः
यलोपाभावः ३
विवक्षा ... स्यात् संज्ञोना
ऽस्यास्तीति सवस्थित
क्वचिद्भवति क्वचि
न्न भवतीति व्यवस्थि
तविभाषा तया २

त स्वरा ...
अनुना ...
जिह्वामूला ...
अकुंभ ... तवर्ण: स्तु
तश्च पर कीर्तितः एवं
वर्णाद्वि ... चाशन्तो
न्तकाया मुदाहृतः
४

॥ सप्तमीनिर्देशेन विधी
यमानं कार्यं वर्णांतरेणा
ऽव्यवहितस्य पूर्वस्यैव
कर्तव्यं स्वरे इति भावस
प्तमी ॥६॥
द्वित्वं धस्यैव धस्यैव
नो भयोरुभयोरपि द
ध्यानयादिषु बुधैर्वो
ध्यं रूपं चतुष्टयं ॥१२
जलतुंबिकान्यायेन रे
फस्योर्द्धगमनं २८

सि० चं०

उ वँ स्वरे ॥ मध्व त्र । स्वरे इति वर्त्तमाने इष्टं पदं सूत्रांतरादनुवर्त्तनीयं । ऋ रं स्वरे । पित्रर्थः । लृ लं स्वरे ।

२ स्वौरे

लृ इत्यस्य स लिति । लनुबंधः । ए अय् स्वरे । नयनं । ओ अव् स्वरे । भवनं । गोरं ग्वा पदांते । पदांते इंदं तस्य गोरंग्वा स्यात् । टित्किता वाद्यंतयोर्वक्तव्यौ । गवाग्रं गोग्रं । गो अग्रं । इंद्राक्ष्योः परतो गोरङित्यं । गवेंद्रः । गवाक्षः । ऐ आय् स्वरे । नायकः । औ आव् स्वरे । पावकः । क्वचित् स्वरवयकारः । गव्यूतिः । क्रोशयुगं । अन्यत्र गोयूति । हव्यं जय्यं शक्यार्थे । अन्यत्र हेयं पायं जेयं मनः । क्रयार्थे प्रसारितं क्रय्यं । क्रेयमन्यत् । अह्लादेरूहिण्यादावर्वक्तव्यः । अक्षौहिणी । प्रौढः । प्रौढिः । स्वैरं । स्वैरी । स्वैरिणी । यो लोपश्च वा पदांते । पदांते स्थितानां यादीनां यकारवकारयोर्लोपश्च वा भवति । तआगताः । तयागताः । पट इह । पटविह । तस्मा इदं । तस्मायिदं । ता इह । ताविह । लोपशिन संधिः । समासेन लोपशिन्तु भवति । स्वादेरिति निर्देशात् । दामोदरः । राजाम्बः । एदोतोतः । पदांते स्थितादेकारादोकाराच्च परस्या-

इत्यत्राध्वनः परिमाणे ५ क्रय्यस्तदर्थे ६

विसर्गलोपशिन्नसंधि न समस्ते लिंगात् पं चषष्ठ्यादिः ९

॥ समासनाद्धास्त्र लक्षणं लक्षणमस्त्यर्थत्तस्मात् सह इति उभयत्र स्यात् ॥ समान संज्ञा [illegible] ननु विना सह त्वनेन सह शब्दयोगे तृतीया १
किं न स्यादिति उच्यते उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी इत्युक्तत्वान्न तृतीया सहशब्दयोगे विधीयमाना तृतीया उपपदविभ
क्तिः सवर्णे इति सप्तमी तु भावे सामीपिकाधारे वा विहिता कारकविभक्तिः ॥ ८ ॥

कारस्य लोपो भवति । तेत्र । पटोत्र । गोर्वा । पदांते ॥ दंतात् गोशब्दात्परस्यातो लोपश्च
पदे प्रकृतिभावश्च । ङंदंतात्किं चित्रग्वग्रं । पदांते किं गोः । प्रकृतिभावे गो अग्रजिनं । अ
लोपे गोग्रजिनं गोरग्र एवेति अग्रगामे गवाजिनं । सवर्णे दीर्घः सह । समानस्य सवर्णे सह
दीर्घो भवति । दैत्यारिः । श्रद्धात्र । दधीह । भानूदयः । श्रीशः । होतॢकारः । होतॄकारः । सा
मान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान्भवेत् । परेण पूर्वबाधो वा प्रायशो दृश्यतामिह २
हलादेरीषादेटेर्लोपो वक्तव्यः । हलीषा । लांगलीषा । मनीषा । अद्यो । शकंधुः । क
र्कंधुः । कुलटा । पतत् इति । पटिति । सारंगः पशुपक्षिणोः । सारंगोन्यः । सीमंतः केश
वेशे । सीमांतोन्यः । ओत्वोष्ठयोः समासे वा । समासे अकारस्य लोपो वा स्यादोतुशब्दे ओष्ठे
शब्दे च परे । बिंबोष्ठः । स्थूलोतुः । ओ औ औ । अवर्णो दोकारे औकारे च सह औकारो भव
ति । बिंबौष्ठः । स्थूलौतुः । समासे किं । तवौष्ठः । एदोदौ धातौ । अवर्णांतोपसर्गस्य
लोपः । प्रेजते । उपोषति । एदोदौ नामधातौ वा । उपेडकीयति । उपैडकीयति । प्रोघीय

गोऽग्रजिनं गोजिनं गो
वाजिनं ३

प्रेजते इति एजृ दीप्तौ
कंपनार्थे भ्वादिः प
रस्मैपदित्वात् १

वा

एडमिव आचरतीति
आत्मन एडकमिच्छ
तीति एडकीयतीत्या
दौ रूपं सिद्धं १ आत्म
नः उष्ट्रमिच्छतीति १

॥ओपसर्गीणाकारस्य लोपो नस्यादिष्य शब्दे एध शब्दे च परे इषु इच्छायां तुदादिः गतौ दिवादिः इषु आभीक्ष्ण्ये क्र्यादिः एषां घ
ञ् प्रत्यये च एषः एष्य इति रूपे भवतः एषा साहचर्यादिष्यो ष्यन्नयं ग्रहते ते नत्वं तादिषेः क्तः क्तेपि क्ते ते एष्येत्य नयं प्रैष्यग
तइति २

एतिश्च एधतिश्च एत्येधत्यौ तयोः एत्येधत्योः ॥१

सि० चं०

३

तत्रेदं

ति। प्रौघीयति। एत्येधत्यूठ्सु। उपैति। उपैधते। प्रस्यैषैष्ययोर्न। प्रैषः। प्रैष्यः। प्रस्य किं। अप्रे
षः। एवे ऽनवधारणे। अद्यैव। अवधारणे त्वद्येव। अ इ ए। अवर्णाद् इवर्णे परे सह ए
भवति। ममेदं। अ उ ओ। अवर्णाद् उवर्णे परे सह ओ भवति। गंगोदकं। ए ऐ ऐ। अवर्णादेका
रे ऐकारे च परे सह ऐकारो भवति। तवैषा। तवैश्वर्यं। ऋ अर्। अवर्णाद् ऋवर्णे परे सह
अर् भवति। हसात्परस्य झसस्य लोपो वा सवर्णे झसे। तवर्द्धिः। तवर्धिः। तवर्द्धिः। अव
र्णान्तादुपसर्गाद् ऋकारादौ धातौ वा आर्। उपार्छति। प्रार्छति। अवर्णाद् ऋते तृतीयासमा
से। सुखार्त्तः। शीतार्त्तः। तृतीयासमासे किं। परमर्त्तः। प्रवत्सतरकंबलवसनार्णदशा
नाम् ऋणे। प्रार्णं वत्सतरार्णं कंबलार्णं वसनार्णं ऋणार्णं दशार्णः। ऋदादौ नामध
धातौ वा आर्। प्रार्षभीयति। प्रर्षभीयति। ऌ अल्। अवर्णात् ऌवर्णे परे सह अल् भव
ति। तवल्कारः। ऌदादौ नामधातौ वा आल्। प्राल्कारीयति। पक्षे ल्वाद्यपो हिर्वा। प्राल्का
रीयति। प्रल्कारीयति। प्रऌकारीयति॥ इति स्वरसंधिः॥ ॥नामी॥ अदसो ऽमी

हसात् किं प्रतं। झस इति किं शार्ङ्गः। झसे इति किं प्रियपञ्चा। सवर्णे किं मर्त्ती ५

ऋजं लिलौं छिपानी ये पूजिते दीप्तसत्ययोरिति हेमः ३

छित्वं लस्यैव कस्ये वर्णो भयोरुभयोरपि तवल्कारादिषु रूपचतुष्टयं २

तृतीयासमासार्थवाक्येपि सुखेन ऋत = तृतीयासमासोर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तृतीयासमासार्थं तृतीयासमासार्थं च तद्वाक्यं च तृतीयासमासार्थवाक्यं तस्मिन् तृतीयासमासार्थवाक्ये ४

ऋणस्यापनयनाय यदन्यदृणं क्रियते इति ऋणार्णं ४

प्राल्मनः ऌकारमिच्छतीति २

३

शब्दः संधिं न याति। अमी आदित्याः। अदस इति किं। अम्यत्र। ए द्वित्वे। ईकारांत ऊकारां-
त एकारांतश्च शब्दो द्वित्वे वर्त्तमान संधिं न याति। अग्नी अत्र। पटू अत्र। माले आनय। पचे-
ते इमौ। द्वित्वे किं। गौर्य्यत्र। ओ निपातः। स्वरो निपातः संधिं न याति। अ अपेहि। इ इंद्रं प-
श्य। उ उत्तिष्ठ। आ एवं मन्यसे। नो अत्र स्यात् अमम्। ओदंतो निपातश्च। अहो ईशाः। अहो
आगताः। ओदंतो धौ वेतौ। विष्णो इति। विष्णविति। ऋ णाम सवर्णे स्वरे समासे पदांते
वा ह्रस्वः। चक्रि अत्र। चक्र्यत्र। मधु एतत्। मध्वेतत्। कर्तृ इदं। कर्त्रिदं। पदांते किं।
गौर्य्यौ। ह्रस्वविधिसामर्थ्यान्न संधिः॥ समासे तु हर्ण्यर्थं। पदांतानां समानानाम् ऋति ऌ-
ति वा ह्रस्वः। ब्रह्म ऋषिः। ब्रह्मर्षिः। दंडि ऋषिः। दंड्यृषिः। मधु ऋकारः। मध्वृकारः। हो-
तृ ऋकारः। होतॄकारः। होतृ ऌकारः। होत्लृकारः। पदांतानामिति किं। आर्छत्। अ-
पा उ ञो वो वा स्वरे। ञपात्यरस्य उञ् निपातस्य वो वा स्यात् स्वरे परे। किमु उक्तं। किम्-
वुक्तं। दूराद्धाने टेः प्लुतः। दूरात् संबोधने यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतो वा। प्लुतः। प्लुतः।

ब्रह्मऋषिः ४ दंडी ऋषिः ४ मधुऋकारः ४

अ इति निषेधार्थे प्रयोः ३
ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङितं इति आ व्युत्कं ४

सिं० चं०

४

संधिं न याति। ए हि देवदत्त अत्राधीष्व। है है प्रयोगे है हयोः प्लुतौ वा। है ३ राम् व। हायं
व। हे ३ ईश। हयीश। सप्तम्यर्थे ईदूत् संधिं याति। वातप्रमी। आत्ते। पयीदं। दूं। पपीए(सर्वत्र
घः। इतौ वा अनुः। उद्गतिं विति। अप्लुतवदितौ। देवदत्तेति। गुरोरनृतोऽनंतस्यापि
वा पर्यायेण प्लुतः। अपिशब्दाद् गुरोरगुरोश्च टेः प्लुतार्थः। दे३वदत्त देवद३त्त देव
दत्त३। अत्र ए हि। गुरोः किं। वकारादकारस्य माभूत। अनृतः किं। कृष्ण। इति प्रकृतिभावसंधिः। चपाज्झबे ञमबाः। पदांते वर्तमानाश्चपा ञमबा भवंत्यबे परे। षडत्र। वाग्य(
था। ञमे ञमा वा। पदांते वर्तमानाश्चपा ञमे परे ञमा वा भवंति। षण्मम। षड्मम। वाङ्म(
धुरा। वाग्मधुरा। प्रत्यये ञमे चपस्यापि नित्यं। तन्मयं। चिन्मात्रं। चपाच्छः शः। च(
पादुत्तरस्य शकारस्य छो वा भवत्यबे परे। वाक्छूरः। वाक्शूरः। अबे किम्। वा
क्श्चोतति। होझभाः। चपादुत्तरस्य हकारस्य झभा वा भवंति। पद्घगि। अपत्त हुगि
श्चतुर्थो भवति। तद्धवि। तद्हवि। वाग्घरिः। वाग्हरिः। अब्भारः। अब्हारः। अज्झलौ

चपात्किं प्रशान्श्रोते। शः किं वाक्साधुः। ४

उद्दिश्यमाननिर्दिश्य
मानयोर्यथाक्रममि
तिवाच्यं २ उद्दिश्य
ते इत्युद्दिश्यमानः
स्थानी स्थानीनिर्दि
श्यते विधीयते यः
स निर्दिश्यमान आ
देशस्तयोर्यथाक्रमं
यथासंख्यं २

षट्त्वानि । स्तोः श्चुना श्चुः । सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ भव
तः । स्थान्यादेशयोर्यथाक्रममिति वाच्यम् निमित्तकार्यिणोस्तु न । कश्शूरः । कश्च
रति । तच्छिवं । तच्छादयति । तत्शादयति । नशात् । शकारात्परस्य तवर्गस्य चुत्वं न भव
ति । प्रश्नः । विश्नः । ष्टुना ष्टुः । सकारतवर्गयोः षकारटवर्गाभ्यां योगे षकारटवर्गौ भवतः
कष्षष्ठः । तट्टीकते । तोः षि । षकारे परे तवर्गस्य ष्टुत्वं न स्यात् । भवान्षष्ठः । टोरंत्यात् । पदां
ते वर्त्तमानाट्टवर्गात्परस्य स्तोः ष्टुर्न । षण्नरः । षड्रूः । षट्सीदति । नवतिनगर्योर्न । षण्णवति
षण्णगर्यः । ष्टुपोनः । लिट्त्सु । लिट्त्सु । तोर्लि । लिः । तवर्गस्य लकारे परे लकारः । तल्लुनाति
भवाँल्लिखति । अनुनासिकाननुनासिकत्वेन द्विधा यवलाः । तत्र नकारस्यानुना
सिको लकारः । उदः स्थास्तंभोः सलोपः । उत्थानं । उत्तंभनं । नः सकं छवि । नांतस्य पदस्य
ावपरे छवि ते सगागमो भवति । तजंश्रितं । भवांस्तनोति । अवेपरे किं । सन्त्सरुः । न प्रशा
न् । प्रशान्तनोति । शौं चक्कौं । नांतस्य पदस्यावपरे शे वा चगागमो भवति । भवाञ्छू

॥ आगमा यं कुलीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते ॥२॥ यस्य गुणीभूता यदंगुलीभूता यदंगुलीयस्य विशेषणीकृतास्तद्ग्रहणेन विशेष्यग्रहणेन कृत्वा
ते आगमाश्चार्येण गृह्यन्ते यथा सगागमः पदस्य विहितः पदं विशेष्यं सगागमो भजति विशेषणं पदग्रहणेन सकं गृह्यते सकपर्यन्तं पदमि
त्यर्थः पदस्येति किं हंति । नांतस्येति किं तट्टीकते । छवि किं भवन्कुरु । अवपरे किं सन्त्सरुः आर्यं १

पदांताट्टवर्गात्पर
नवतिनगर्योः षा
योः ष्टुत्वनिषेधो
६

तत्रानुनिरोधनेरवसे
चपाक्रसानामिति

रः। भवाञ्छूरः। भवाञ्शूरः। अघपरे किं। भवान् च्योतति। ङ्णनो ह्रस्वाद्द्विः स्वरे। ङका
र णकार नकारा ह्रस्वादुत्तरा द्विर्भवंति। स्वरे परे पदांते च। प्रत्यङ्ङिदं सुगण्णिह। रा
जन्निह। छः। ह्रस्वात्परश्छकारो द्विर्भवति। खसे च पा झसानां। तवच्छत्रं। दीर्घाच्च
ह्रीच्छति। पदांताद्दीर्घाद्वा लक्ष्मीछाया। लक्ष्मीच्छाया। आङ्माङ्भ्यां नित्यं। आच्छा
दयति। माच्छिदत्। पुंसोऽघपरे खपे संयोगांतस्य लोपो न। पुंस्कोकिलः। पुंस्पुत्रः। अ
घपरे किं। पुंक्षीरं। खपे किं। पुंदासः। ख्याञादेशेन ख्याधातौ वा। पुंख्यानं। पुंख्या
नं। मोऽनुस्वारः। मकारस्यानुस्वारो भवति हसे पदांते। तं हसति। पटुं वृथा। हसे किं।
किमत्र। पदांते किं। जंगम्यते। नश्चापदांते झसे। नस्य मस्य चापदांते वर्त्तमानस्या
नुस्वारो भवति। झसे हकारे च परे। यशांसि पुंसां स्वनुड्डांहि। अपदांते किं। ब्रह्मन्याः
हि। झसे किं। तन्यते। यमां यपे स्वः। अपदांते वर्त्तमानस्यानुस्वारस्य यमा भवंति यपे
परे। अस्य यपस्य सवर्णाः। प्रशान्तः। अङ्कितः। अञ्चितः। कुण्ठितः। गुम्फितः। वा ५

॥ अंचेः पूजायामिडितीट् एआर्थस्यां च तेर्नेति न लोपो न कुठि प्रतिघाते क्तः नुमो नुस्वारे परसवर्णे नणः गुंफ ग्रंथे क्तः शमु उपशमे
क्तः दांतादयो निपात्यंते इति निपातनादिडभावः जमांतस्योपधाया दीर्घः क्वावितिदीर्घः मस्यानुस्वारे परसवर्णेन
नकारः १

पदांतस्य । पदांते वर्त्तमानस्यानुस्वारस्य यमा वा भवंति यपे परे । अस्य यपस्य सवर्णाः । त्वं
करोषि । त्वङ्करोषि । तं तनोति । तन्तनोति । संयंता । सँय्यंता । संवत्सरः । सँव्वत्सरः । यंलो
कं । यँल्लोकं । क्विवंते राजतौ परे समो मस्य म एव । सम्राट् । यँवलमनपरे हकारे मस्य
यवलमना वा । किँय्ह्यः । किं ह्यः । किव्ँह्वलयति । किं ह्वलयति । किल्ँह्लादयति

यवलमना: परेष स्यस्य यवलमनप र स्तस्मिन् यवल मनपरे हकारे ३ः

किं ह्लादयति । किम्ह्मलयति । किं ह्मलयति । किन्ह्नुते । किं ह्नुते । शसे च पस्य द्वि
तीयो वा । वर्गप्रथमानां द्वितीया वा भवंति । वत्सरः । वथ्सरः । अप्सरसः । अफ्सरसः
ख्च्सरसः । अछ्सरसः । अट्सरसः । अठ्सरसः । अक्सरसः । अख्सरसः । नपदां
ते । तत्साधकः । कुक्टुक्वर्जितस्य चपस्य विभक्तौ न भवतः । टँनांतस्य वा धु

टश्च नश्च तयोः समाहारः टनं तस्मात् ४

ट् । षट्संतः । षट्त्संतः । सन्त्सः । सन्सः । शसेङ्णोः कुक्टुकौ वा । प्राङ्षष्ठः । प्राङ्क्षष्ठः
प्राङ्ख्षष्ठः । सुगण्साधकः । सुगण्ट्साधकः । सुगण्ठ्साधकः । पकारे परेन्त्न नकार
स्य न्स वा । स्त्रोर्विसर्गः । सकाररेफयोर्विसर्गो भवति । अधातोः रसे पदांते च । कुप्वोः १

धातुसाधारणमिदं सुपप्रत्यये परेष रस्य विसर्गो न चतुर्थिति निर्दिष्टा ॥ १

ᳵक ᳶपौ वा। कवर्गे पवर्गे च परे विसर्गस्य ᳵक ᳶपौ वा भवतः। नृᳵᳶपाहि। नृः पाहि। नॄन्पा-
हि॥ इति हल्संधिः॥ ४॥ विसर्जनीयस्य सः खसे परे। कस्तनोति। शसे परे खसे विस-
र्जनीयस्य विसर्ग एव। कः त्सरुः। रामः प्साता। घनाघनः क्षोभणः। शषसे वा। कः श्मश्रुः क-
श्मश्रुः। कः षंडः। कष्षंडः। कः साधुः। कस्साधुः। खपपरे शसे विसर्गलोपो वा। हरिः
स्फुरति। हरि स्फुरति। कुप्वोः ᳵक ᳶपौ वा। कः करोति। कपाभ्यां प्राक् अर्द्धविसर्ग-
सिद्धरूप को च्चारणे निपा
सदृशौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ। कᳵकरोति। कः पचति। कᳶपचति। वाचस्पत्याद-
तः तस्मादेते वा॰ दयः सिद्धयन्ति
यो निपातात्सिद्ध्यंति। वाचस्पतिः। बृहस्पतिः। तस्करः। कौतस्कुतः। कान्कान्। कांस्का-
कुत्सितं पयः इति ग्रामतो यशः इच्छतीति कुत्सितं सर्पिः
न्। भास्करः। पयस्पाशं। पयस्कल्पं। यशस्कं। यशस्काम्यति। सर्पिष्पाशं। सर्पिष्कल्पं।
कुत्सितं सर्पिः आत्मनः सर्पिरिच्छति
सर्पिष्कं। सर्पिष्काम्यति। नमस्करोति। पुरस्करोति। निष्प्रत्यूहं। आविष्कृतं। तिरस्कर्त्ता।
द्वौ वारौ करोति त्रीन्वारान्करोतीति
द्विःकरोति। द्विष्करोति। त्रिःकरोति। त्रिष्करोति। चतुष्कपालः। चतुःकपालः। सर्पि-
घृत सर्पिः कुंडिका इदं सर्पिः
ष्करोति। सर्पिःकरोति। धनुष्करोति। धनुःकरोति। सर्पिष्कुंडिका। सर्पिःकुंडिका। स-

ईषदसमाप्ताविति कल्पः ईषन्न्यूनं पयः इति पयस्कल्पं। कुत्सितेऽर्थे कः कुत्सितं पयः इति पयस्कं ४=

वाग्रहणात्पदे शसे वेति हरिस्स्फुरति इति रूपत्रयं ४

ईषन्न्यूनं सर्पिः ४ ष्कोति काम प्रत्यये निपातनात्षत्वं ३

पयस्कारः। अयस्कामः। अयस्कुंभः। अयस्पात्रं। अयःसहिताः कुशाः। अयस्कुशाः। अ
यस्कर्णी। अधस्पदं। शिरस्पदं॥ आकृतिगणोयं॥ अन्होरौ रात्रिषु। अन्हो विसर्ग
स्य पदांते रो भवति न तु रात्र्यादिषु। अहर्गणः। अहरहः। रात्र्यादिषु किं। अहोरूपं। अ
होरथांतरं। अहोभ्यां। अतोत्युः। अकारात्परस्य विसर्गस्य उकारो भवत्यति परतः। को
र्थः। हवे। अकारात्परस्य विसर्गस्य उकारो भवति हवे। देवो याति। मनोरथः। आद
वे लोपश्च॥ अवर्णात्परस्य विसर्गस्य लोपश्च भवत्यवे परे। देवा अत्र। वाता वान्ति॥
देवा इह॥ स्वरे यत्वं वा॥ देवायिह। भोसः॥ भोस् भगोस् अघोस् इत्येतस्य विसर्ज
नीयस्य लोपश्च भवत्यवे परे। भो हरे। भगो नमस्ते। अघो याहि। स्वरे यत्वं वा। भोः ए
हि। भोयेहि। भगोः इह। भगोयिह। अघोः अपगच्छ। अघोयपगच्छ। नामिनो रः॥ ना
मिनः परस्य विसर्गस्य रेफो भवत्यवे परे। अग्निरत्र। पटुर्वक्ता। खपे वा॥ रेफप्रकृति
कस्य खपे वा रेफः। गीः पतिः। गीःपतिः। गीर्पतिः। अहर्पतिः। अहःपतिः॥ अहः पर

अयस्कर्णी वस्त्रा: सा र आकृत्या स्वच्छ वेणगणपते यः सआ कृतिगण इति २८

अहोरात्रः २

भोस् भगोस् अघोस् इति सकारांताः निपाताः संतितत्र षंतौ यां प्रत्याहारो भोस् इति गृहीतः ५

रेफः प्रकृतिमूलकारणं यस्य स रेफप्रकृतिकस्तस्य २८ वाग्रहणात् पक्षे विसर्गोपध्मानीयौ ।१९

॥प्रधान्यं तु विधेर्यत्र प्रतिषेधे ऽप्रधानता पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् १ अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता प्रसज्यस्तु स विज्ञे
यः क्रियया सह यत्र नञ् २ एवं हि विभक्तिभिन्नं विभक्त्यंतभिन्नमर्थवच्छब्दरूपं संज्ञि नाम च संज्ञा विभक्त्यंतभिन्नमिति कथनेन धा
तूनां व्यावृत्तिः कृता ते[illegible]षां तिबा[illegible]दि विभक्त्यंतत्वात् तत् शब्दरूपं नामप्रातिपादिकमुच्यते कीदृशं तत् अविभक्तिपर्युदासोत्र न
ञ् गृह्यते विभक्तिसदृशं विभक्तिभिन्नमित्यर्थः विभक्तिसदृशमिति कथनेन निरर्थकमेवागतं पुनः कीदृशमर्थवत् अत्रार्थशब्दः अभि

धेयवचनः ननु धन
निवृत्तिप्रयोजनवचनः
पदार्थवान् धनवा
नित्यर्थः मशकार्थो
धूमः मशनिवृत्तये इत्य
र्थः कोर्थः किंप्रयोज
नमित्यर्थः॥ तत्राभिधे
यं चतुर्विधं जातिगुण
क्रियाद्रव्यभेदात्। जा
तिशब्दो यथा गौः अ
श्व इत्यादयः। गुणश
ब्दो यथा शुक्लः कृष्णः
इति। क्रियाशब्दो य
था पाचकः गंतेत्याद
यः। द्रव्यशब्दो यथा
डित्थकपित्थ इत्याद
यः॥ ५॥

तेः। रः। रेफप्रकृतिकस्य विसर्गस्य स्वरे फो भवत्यवे परे। प्रातरत्र। अंतर्गतः। रेलोपो
दीर्घश्च। रेफस्य रेफे परे लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः। पुनारमते। हरीराजते। भानूरम्यः
सेषाद्धसे। सशब्दादेषशब्दाच्च परस्य विसर्गस्य लोपो भवति हसे परे। स चरति। एष च
हसति। सशब्दाद्धि विसर्गस्य लोपः स्वरे लोप एव पदपूरणं चेत्। सैष दाशरथी रामः
॥इति विसर्गसंधिः॥५॥ अविभक्ति नाम। विभक्तिरहितं धातुवर्जितं चार्थ
वच्छब्दरूपं नामोच्यते॥ तस्मात्। सि। औ। जस्। अम्। औ। शस्। टा। भ्यां। भिस्। ङे
भ्यां। भ्यस्। ङसि। भ्यां। भ्यस्। ङस्। ओस्। आम्। ङि। ओस्। सुप्। २२ नाम्नः परा १
स्यादयः सप्त विभक्तयो भवंति। एकत्वद्वित्वबहुत्वेषु एकवचनद्विवचनबहुवच
नानि स्युः। देव सि इति स्थिते। सेरिकारः सेरेति विशेषणार्थः। स्रो विसर्गः। देवः
सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ। देवौ। जकारो जसीति विशेषणार्थः। देवाः
अम्शसोरस्य। समानात्परयोरम्शसोरकारस्य लोपो भवति धातोः। देवं। देवौ। श१

॥एकविभक्तौ यानि स्वरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते २ रूप्यते बोध्यते इति रूपं अर्थः समानं रूपं येषां ते सरूपाः वा
समानं रूपं स्वरूपं येषां ते सरूपाः सरूपाश्च सरूपाश्च सरूपाः २

॥ आदेशे कृते स्वरूपभेदात् स्थानिप्रयुक्तकार्याणामप्रवृत्तावतिदेश आरभ्यते आदेशः स्थानिवद्भवति यथा लक्ष्म्याः स्त्र ङे राम आ-
देशे कृते तस्यामो ङित्वात् ङितामट् इत्यट् भवति वर्णमात्रविधौ स्थानिवद्भावो न भवति वर्णस्य स्यात्त्वयव एवात्र गृह्यते यत्र व-
र्णमात्रेण विधिः यत्र वर्णमात्रात् परस्य विधिः यत्र वर्णमात्रस्य विधिः यत्र वर्णमात्रे विधिः तत्र मा भूत् तत्र वर्णमात्रेण विधौ
यथा अरुदरस्किं नेत्यत्र सकारस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गत्वमाश्रित्यावकुर्वंतरे पीति णत्वं प्राप्तमिति वर्णमात्रात् परस्य यथा द्यौरित्यत्र दिव

सः। शकारः शसीति विशेषणार्थः। सौ नः पुंसः। पुल्लिंगात् समानात्परस्य शसः सकारस्य नका-
रो भवति। न त्वाम् शसीत्यात्वे। शसि। शसि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति। यदादेशस्तद्वद्भव-
ति। न तु वर्णमात्रविधौ। देवान्॥ टकार ष्टेनेति विशेषणार्थः। टेनः॥ अकारात्परष्टा
इनो भवति। देवेन॥ अड्ढि॥ अकारस्यात्वं भवति भकारादौ स्यादौ। देवाभ्यां॥ भिस् ऐस्॥ अ-
कारात्परस्य भिसो भकारस्याकारादेशो भवति। अ इ ए। ए ऐ ऐ। देवैः॥ ङेर्यक्॥ अकारा-
त्परस्य ङे इत्येतस्य यागमो भवति। देवाय। देवाभ्यां॥ एत्त्वं बहुत्वे॥ अकारस्यैत्वं भव-
ति। सकारभकारादौ स्यादौ परे बहुत्वे सति। देवेभ्यः। ङसिरत्॥ अकारात्परो ङसि-
रद्भवति। देवात्॥ देवाभ्यां। देवेभ्यः॥ ङस् स्यः॥ अकारात्परो ङस् स्यो भवति। देवस्य॥ ओसि॥
ओसि परे अकारस्यैत्वं स्यात्। देवयोः॥ नुडामः॥ समानात्परस्यामो नुडागमः स्यात् पुं-
सि ह्रस्वादेव॥ नामि॥ पूर्वस्य दीर्घो भवति। नामि परे। देवानां। देवे। देवयोः॥ किला-
त्सः षः कृतस्य॥ कवर्गादिलात् ह्च प्रत्याहारात्परस्य केनचित् सूत्रेण कृतस्य सकार

॥ आमो नुडिति कर्त्तव्ये नुट् पूर्वोच्चारणं प्राप्य प्रार्थ यत्र नुड् मस्च प्राप्नोति तत्र प्रथमं नुडेव भवति तेन स्त्रीणां वारीणां भिस्यादावुभयप्र-
संगे परत्वात् पीयनुमो वाधित्वा नुडेव प्राप्यते शोद्रस्य तामित्युक्तेः॥ ३॥

॥ क्रियते स्म विधीयते
स्मेति कर्मणि क्तः कृ-
तो विधानं तस्य कृत
स्य शास्त्रेण विहित
स्येत्यर्थः। यदा तेषां
तस्य षत्वेन किलात्
त्। किं देवस्य। कृत
स्येति किं सुपीः सुपि
सो। यदा तेस्य तस्ये
ति किं हरिस्तत्र॥ ४॥

ओरित्यौकारस्य स्था
निवत्त्वेन यथा इत्यत्रा
सावित्याकारस्य स्था
निवत्त्वेन च हसत्वमा
श्रित्य हसे पः सेर्लोपः
इति सिलोपो भवती
ति वर्णमात्रस्य विधौ
यथा रुककाम इत्यत्र
दिवउरसि इत्युकार
स्य स्थानिवत्त्वेन पद
योर्वसि हकारे चलो
प इति वलोपो न भव
तीति वर्णमात्रे विधौ
यथा कइष्ट इत्यत्र य
ज् धातोः क्तप्रत्यये प
रतः संप्रसारणस्य स्था
निवत्त्वेन यकारमा-
श्रित्य हवे इत्युकारेण
भवतीति॥ २॥ ३॥

षचपूच आचष्वांस माहार्दः षुत्तस्मात् षुः संज्ञापूर्वकत्वे नाभित्यव न्नामि
लि० चे०
नः स्वरे इति नुमन्नः
७
८
अदसशब्दस्तु अवहित वाचकः उक्तं च इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपतरवर्त्ति चैतदोरूपं अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयाः द्वि द्वित्वविशिष्टवाचकः किम् शः प्रश्ने आक्षेपे च अलिंगः संबोधनेक विषय कल्पयुष्माद र्थः अलिंग उत्तीर्र (?) मित्रर्थो ऽस्मच्छब्दः ५ ।६।
वृहणं नरः केण नरः केण नरः पेण नरक्षयेरोति २ ः

॥ ह्रस्वो ह्रस्वादित्यतो मंडूकप्लुत्या ह्रस्वादिति पदं एदोतौ तस्य तत एदोत इति चानुवर्तते ह्रस्वसमानादिति किं हे हाहाः हे वातप्रमीः १ अधातोरित्युत्तरार्थं एदोत इति ग्रहणं किं हे हरे हे विष्णो अत्र हि परत्वान्नित्यत्वाच्च धाविरित्यनेन एदोतोः कृतयोः ह्रस्वात्परत्वे नास्ति २ भवतुशब्दस्तु भवदर्थः उकारानुबंधो मुखादितः। नेमशब्दो ऽर्द्धवाची॥ एको ऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा साधारणे समाने ऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते ५६ दक्षिणशब्दस्तु दिग्देशकालवाचकः सर्वादिनत्वप्रवीणवाची ४ उत्तरापराधरशब्दादिदेशकालवाचकः

स्य षकारो भवत्यंते स्थितस्य न। हरिस्तत्र इत्यादौ न। देवेषु॥ सेर्द्धिः॥ अमंत्रे सेर्धि सेर्द्धि
संज्ञो भवति। समानाद्धेर्लोपो धातोः॥ ह्रस्वात्समानादेदोतश्चोत्तरस्य धेर्लोपो भव
त्यधातोः। [हे देवे हे देवौ हे देवाः] एवं घटपटस्तंभरामकृष्णादयः। सर्व। विश्व। उभ। उभय। अन्य। अन्यतर
इतर। उतर। डतम। कतर। कतम। सम। सिम। त्वत्। त्व। भवतु। नेम। एक। पूर्व। पर। अ
वर। दक्षिण। उत्तर। अपर। अधर। स्व। अंतर। त्यद्। तद्। यद्। एतद्। इदम्। अदस्। द्वि।
किम्। युष्मद्। अस्मद्। एते सर्वादयस्त्रिलिंगाः॥ जसी॥ सर्वादेरकारांतात्परो जस् ई
र्भवति। सर्वे। षुर्नोणो नं ते॥ षकाररेफऋवर्णेभ्यः परस्य नकारस्यैकपदस्थ
स्य णकारादेशो भवति। अंते स्थितस्य न। सर्वानित्यादौ॥ अवघं तरेपि॥ अवप्र
त्याहारेण कवर्गेण पवर्गेणानुस्वारेण विसर्गेण ᳵक ᳶप आभ्यां च मध्ये व्य
वधानेपि भवति। नान्येन। सर्वेण। सर्वादेः स्मट्। सर्वादेरकारांतात्परस्य ङे इत्य
तस्य स्मडागमो भवति। सर्वस्मै। सर्वाभ्यां। सर्वेभ्यः। अतः। सर्वादेरकारांतात्पर

आदिशब्दो ऽवयववाची सर्व आदिरवयवो येषां ते सर्वादयः तत्र सर्वविश्वशब्दौ पर्यायौ उभशब्दो द्वित्वविशिष्टवाचको ऽतो नित्यं द्विवचनांत उभावयवौ यस्य तदुभयः संख्या ऽवयवे तयप् डतर डतमावित्यर्थः अन्यशब्दो भिन्नार्थः अन्यतरो ऽत्र कुत्सनः स्वभावाद्द्वि विषये नि र्द्धारणे ऽस्तितरस्व यन्नीचयोः उतर डतम प्रत्ययौ कतरकतम यतरयतमादयस्तदंताः द्वयोर्बहूनां चैकस्य निर्द्धारणे उतर डत म समशब्दः सर्वपर्याय ... तुल्यपर्यायस्तु ... सर्वपर्यायो ऽस्याद्यर्था तः ६॥

अभिमंत्रणे प्रसन्नक्रियते ऽनेनेति आमंत्रणं साधनेषु १
अभिमुख्याभिव्यक्त्यै हेशब्दस्य प्रयोगः ३ प्राचीनोनामते पदः ३ ६
ननु उभशब्दस्य सर्वादिषु पाठो ऽनर्थः सर्वादिकार्यानां स्मडादीनां द्विवचने ऽभावात् सर्वादिगणे उभशब्दस्य पाठस्तु अकाविति रूपसिद्ध्यर्थः ३ पूर्वपरावरदक्षिणादिदिग्देशकालवाचकाः सर्वादिसंज्ञकाः ४
अंतशब्देन पदांत एव गृह्यते न तु धात्वंतः ८

२
आदिशब्दो ऽवयववाची तद्गुणसंविज्ञानो ऽयं बहुव्रीहिः त्रीणि लिंगानि येषां ते ६

॥स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने इत्यमरः स्वशब्द आत्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीये स्त्रियां धने इति मेदिनी चत्वारोऽर्थाः स्वश
ब्दस्य अंतरमवकाशावधिः परिधानांतर्द्धिभेदतादर्थ्येषु छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येतरात्मनि चेत्यंतरशब्दस्यार्थाः त्यद् तद्
शब्दौ पूर्वोक्तपरामर्शकौ यद् शब्द उद्देश्यसमर्पकः एतद् इदम् शब्दौ प्रतिज्ञौ परिस्थितिवाचकौ ॥७ ग्रहमपत्ते

स्मातः स्मडागमो भवति । सर्वस्मात् ॥ सुडामः ॥ सर्वादेरवर्णान्तात्परस्यामः सुडागमो भव
ति । सर्वेषां । ङिः स्मिन् । सर्वादेरकारान्तात्परो ङिः स्मिन् भवति । सर्वस्मिन् । शेषं देववत् । ए
वं विश्वादयोऽप्यदन्ताः । इतर इतमौ प्रत्ययौ । ततस्त्वदन्ता ग्राह्याः । पूर्वादीनां नवानां ज
सङसिङीनामी स्मात्स्मिनौ वा । पूर्वे पूर्वाः । पूर्वस्मात् पूर्वात् । पूर्वस्मिन् पूर्वे । एवं
परादयः ॥ सर्वादिः सर्वकार्यी स्यान्न चेज्ज्ञो णोऽथवाभिधा । पूर्वादिश्च व्यवस्था
यां समो तुल्येऽन्तरोऽपुरि ॥ परिधाने बहिर्योगे स्वोऽर्थज्ञात्यन्यवाच्यपि ॥ सर्वम
ति क्रान्तोऽतिसर्वस्तस्मै अतिसर्वाय ॥ देहि प्रियं सर्वं यस्य तस्मै प्रियसर्वाय ॥ सर्वो
नाम कश्चित्तस्मै सर्वाय ॥ अतिपूर्वाय । समाय तुल्याय । अन्तरायां पुरि । बहिर्योगे
किं । अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः परिधानीयाः । अन्तरे अन्तरा वा चाण्डालस्य गृहा
वाह्याः । ग्रामयोरन्तरे तापसः मध्ये इत्यर्थः । स्वाय धनाय ज्ञातये वा । द्वंद्वे सर्वादीनां
न सर्वकार्यं । पूर्वापराः वराणाम् ॥ वाजसी । वर्णाश्रमेतरे । वर्णाश्रमेतराः । तृती

स्वार्थमुक्त उपचारात्सा
र्वनामं गौणं ५
सर्वादि तदा सर्व । केवलीभा
वे ज्ञो ऽनेन अथवा अभि
धा नामना पूर्वादि व्यव
स्थायां वा आयां सर्व
कार्यी स्यादित्यर्थः चश
ब्दो नानिर्णये वयोः सर्व
नाम्नयः समस्तुल्येऽन्तरो
ऽपुरि परिधाने बहिर्यो
गे चान्तर एव । स्वशब्दो
ऽर्थज्ञाति भिन्नार्थवाची
चेत्तदा सर्वकार्यी स्यादिः
५

नाम
अवधे नियमः
दिग् देश
कालव्यवस्था:

दिग्देशकालनियमो
व्यवस्था ५
स्व आत्मा आत्मीयार्थ
ज्ञातिषु ६॥

सि॰ चं॰

९

चरमेचरमाः२

पासमासेत्ततीयासमासार्थवाक्येचन।मासपूर्व्वाय।मासेनपूर्व्वाय।प्रथमचरमतय।डयड
ल्पार्द्धकतिपयनेमानांजसीवा।प्रथमे प्रथमाः।तयडयडौ प्रत्ययौ ततस्तदंताग्राह्याः
द्वितये।द्वितयाः।द्वये।द्वयाः।शेषंदेववत्।नेमे।नेमाः।शेषंसर्व्ववत्।तीयस्यङित्सुवासर्
र्व्ववद्रूपं।द्वितीयस्मै।द्वितीयाय।द्वितीयस्मात्।द्वितीयात्।द्वितीयस्मिन्।द्वितीये।एवंतृती
य॥उभशब्दोनित्यंद्विवचनांतः।उभौ२।उभाभ्यां३।उभयोः२।उभयशब्दस्यद्विवचनं
नास्तीत्येके।अस्तीत्यन्ये।उभयः।उभयौ।उभये॥निर्ज्जरः।जरायाःस्वरादौजरस्वावाच्यः
तदंतविधिरत्र।षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशास्तदंतस्यज्ञेयाः।गुरुशिष्यवत्सर्व्वस्य।निर्दिश्यमा
नस्यादेशाभवंति।एकदेशविकृतमनन्यवत्।निर्ज्जरसौ।निर्ज्जरौ।निर्ज्जरसः।निर्ज्ज
राः।पक्षेहलादौचदेववत्।संख्याविसायपूर्व्वस्याह्नस्याहन्वाङौ॥वेङ्योः॥अन्नं
तस्योपधायालोपोवास्यात्ङीङ्योःइत्येतयोःपरतोवकारमकारांतसंयोगादुत्तरस्य
न।द्वयोःअन्होर्भवइति।द्व्यन्हः।द्व्यन्हि।द्व्यहनि।द्व्यन्हे॥विगतमहः।व्यन्हः।व्यहनि।व्य

पथाछिन्नकर्णाभिन्नलं
गूलःस्वासेहिनुच्यते
नलग[illegible]र्दभः४

९

ह्नि। अह्ने। अह्नः सायः सायाह्नः। सायाह्नि। सायाहनि। सायाह्ने। पाद। दंत। नासिका। मा
स। हृदय। निशा। असृज्। यूष। दोष। यकृत। सकृत। उदक। आस्य। मांस। पृतना। सानु। ना
म्। पद्। दत्। नस्। मास्। हृद्। निश्। असन्। यूषन्। दोषन्। यकन्। शकन्। उदन्। आस
न्। मांस्। पृत्। स्नु। शसादौ वा सर्वासु परतः। पदः। पदा। पद्भ्यां। पद्भिः। दतः। दता। दद्भ्यां। द
द्भिः। मासः। मासा। माभ्यां॥ अल्लोपः स्वरेऽम्वयुक्ताच्छसादौ॥ अन्नंतस्योपधाया लोपो भ
वति। शसादौ स्वरे परे ईपि ईकारे च। मकारवकारांतसंयोगादुत्तरस्य न। पूष्णः। पूष्णा
नाम्नो नो लोपशधौ। नांतस्य नाम्नो नकारस्य लोपश्च भवति रसे पदांते चाधौ। पूषभ्यां
पूषभिः। नस्य लोपे सति न विभक्तिकार्यं॥ पदे पंचसु देववत्॥ पदादयः पृथक्शब्दा
इत्येके। सोमपाः सोमपौ। सोमपाः। हे सोमपाः। सोमपां। सोमपौ। आतो धातोर्लोपः। धा
तुसंबंधिन आकारस्य लोपो भवति शसादौ स्वरे परे। सोमपः। सोमपा। सोमपाभ्यां। सो
मपाभिः। इत्यादि॥ एवं कीलालपाशंखध्मामधुपाविश्वपाप्रभृतयः॥ धातोः किं॥

ह्रीरिपु[illegible]ष्यरसेतो
ये मेघे मेघे घंते स्त्रि
स मघवं षु कीलालं
कृपायं ति मनीषिणः

सा० चं०

१०

हाहान । हाहा । हाहाभ्यां । हाहाभिः । हा है । हाहाः । हाहोः । हाहे । हाहासु । हे हाहा । शेषं०
सोमपावत् । हरिः ॥ औ धू ॥ इकारांतादुकारांताच्च परः औ धू आपद्यते ईऊ भवतः । ह
री ॥ ए ओ जसि ॥ इकारांतस्य उकारांतस्य च जसि परे एकार ओकारश्च भवति । हरयः ।
धौ ॥ इकारांतस्य उकारांतस्य च धौ परे एकार ओकारश्च भवति । हे हरे ॥ हरिं । हरी०
हरीन् । टा ना स्त्रियां ॥ इकारांतादुकारांताच्च परष्टा ना भवति । न तु स्त्रियां । हरिणा
हरिभ्यां । हरिभिः ॥ ङि-ति ॥ इकारांतस्य उकारांतस्य च ङि-ति परे एकार ओकारश्च०
भवति । हरये । हरिभ्यां । हरिभ्यः ॥ ङ-स्य ॥ एदोद्भ्यां परस्य ङ-सि ङ-सोरकारस्य लो०
पो भवति । हरेः । हरिभ्यां । हरिभ्यः । हरेः । हर्य्योः । हरीणाम् ॥ ङे रौ ङित् ॥ इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङे
रौ भवति । स च ङित् । ङिति टेः ॥ ङिति परे टेर्लोपो भवति । हरौ । हर्य्योः । हरिषु । एवमग्नि
गिरि रवि कलि मुन्यादयः ॥ उकारांताश्च विष्णु वायु भानु गुर्वादयोप्येवं ज्ञेयाः ॥
भानुः । भानू । भानवः ॥ सेर्डी धेः ॥ सखिशब्दादिदंतात् च परस्य सेर्धे डी भवति । सखा १०

हे सखे ॥ ऐ सख्युः ॥ सखिशब्दस्य तदंतस्याप्यैकारादेशो भवत्यघिषु पंचसु । षष्ठीनिर्दि-
ष्टस्यादेशास्तदंतस्य ज्ञेयः । सखायौ । सखायः । सखायं । सखायौ । सखीन् ॥ सखिपत्योरी-
क् ॥ सखिपतिशब्दयोरीगागमो भवति टाङेङिषु परतः । दीर्घत्वान्नां न । सख्या । सख्ये । ऋ-
कुं ॥ सखिपतिशब्दयोर्ऋगागमो भवति । ङसिङसोरकारे परे । सख्य ऋ अस इति स्थिते
ऋतो ङुः ॥ ऋकारांतात्परस्य ङसिङसोरकारस्य उकारो भवति । स च डित् ॥ सख्युः । ङे-
रौ ङित्यौकारे कृते सखिपत्योरीक् । सख्यौ । शोभनः सखा । सुसखा । सुसखायौ । सुसखि-
ना । सुसखये । सुसखेः । सुसखौ ॥ अतिशयितः सखा । अतिसखा । परमः सखा यस्य
सः । परमसखा । सखीमतिक्रांतो ऽतिसखिः ॥ इह ऐत्वेन । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रति-
पदोक्तस्यैव ग्रहणमिति न्यायात् ॥ अतिसखी । अतिसखयः । पतिः । पती । पतयः । पत्या
पत्ये । पत्युः २ । पत्यौ ॥ पतिः समासे हरिवत् ॥ नृपतये । आगमजमनित्यं ॥ सखिना । प्रति-
ना । द्विशब्दो नित्यं द्विवचनांतः ॥ त्यदादेष्टेरः स्यादौ । द्वौ २ । द्वाभ्यां ३ । द्वयोः २ । संज्ञोपस-

सञ्ज्ञेतयस्य सतदंतः त
दंतस्य विधिस्तदंतवि
धिः ३

सि० चं०

११

र्गेनयोर्नित्यं। द्विर्नाम कश्चित्। द्विः। द्वौ। द्वयः। द्वावतिक्रांतो ऽतिद्विः। प्राधान्ये तु परमद्वौ
त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनांतः॥ त्रयः। त्रीन्। त्रिभिः त्रिभ्यः २। त्रैं रं पउं॥ त्रिशब्दस्य प
ङ्यादेशो भवति। नामि परे। तदंतविधिरत्र॥ ङि·दंतस्य वक्तव्यः। त्रयाणाम्। परमत्र
याणाम्। कतिशब्दो नित्यं बहुवचनांतः। उतेः। संख्यार्थात् उत्पन्नात् जस्शसोः
लुक्। प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं न भाति। लुकि न तन्निमित्तं। कति २। कतीनां॥
कतिषु। औडुलोमिः। औडुलोमी। लोम्नो ऽपत्येषु बहुषु अकारः। बह्वादीनोपवादः।
उडुलोमाः। औडुलोमिम्। औडुलोमी। उडुलोमान्। वातप्रमीः। वातप्रम्यौ। वातप्रम्यः।
वातप्रमीं। वातप्रमीन्। वातप्रम्या। वातप्रमी। वातप्रमीषु। हे वातप्रमीः। एवं पपीपम्या
दयः। क्विबंत वातप्रमीशब्दस्याभिशासिद्धो ऽचविशेषः। वातप्रम्यं। वातप्रम्यौ। वा
तप्रम्यः। वातप्रम्या। वातप्रम्यि॥ श्रौवेंतिपः॥ बहुः श्रेयस्यो यस्य सः॥ बहुश्रेयसी।
बहुव्रीहावीयसप्रत्ययांतस्य न ह्रस्वः। ईदूदंतस्य ऽइयुवस्यानभिन्नस्य स्थानस्य १

कचित्समासांतोवि
धिरनित्यः १

परमोचतौ द्वौ च प
रमा द्वौ परमौ द्वौ च
स्य स परमद्वित्य
त्रनावं १

परमाश्चते त्रयश्च परमत्र
यः तेषां ३

११

स्त्रीनाम्नः

स्योपसर्ज्जने त्वेपि स्त्री कार्य्यं वक्तव्यं ॥ हसेपः सेर्लोपः ॥ हसांतादीबंताच्च परस्य सेर्लो
पो भवति । बहुश्रेयसी बहुश्रेयस्यौ बहुश्रेयस्यः ॥ धौ ह्रस्वः ॥ इयुवस्थानवर्ज्जितयोरीदूतोः । स्त्री
शब्दस्य च स्त्रियां धौ परे ह्रस्वो भवति । ह्रस्वविधिसामर्थ्याद्धावितिन । हे बहुश्रेय
सि । बहुश्रेयसी । बहुश्रेयस्यौ । बहुश्रेयसीन् । ङितां मट् । स्त्रियामीकारांतादूकारांता
च्च ङितामडागमः स्यात् । बहुश्रेयस्यै । बहुश्रेयस्याः । बहुश्रेयस्योः । बहुश्रेयसीनां ।
स्त्रियां योः । इवर्णोवर्णांताच्च स्त्रियां वर्त्तमानात्परस्य ङेरामादेशो भवति । बहुश्रे
यस्यां । बहुश्रेयसीषु ॥ अप्रनीबंतत्वान्नसिलोपः । अतिलक्ष्मीः । हे अतिलक्ष्मि । शेषं
बहुश्रेयसीवत् । सुश्रीः । धोर्द्धातोरियुवौ स्वरे । धातोरिवर्णोवर्णयोरियुवौ स्तः । स्या
यवक्रीलातीतियवक्रि
दौ स्वरे परे । सुश्रियौ । सुश्रियः । एवं सुधीयवक्र्यादयः । सेनानी । धौ वौ । अनेकस्वर
स्य नाम्नो धातोरिवर्णोवर्णयोर्यकारवकारौ स्तः । स्यादौ स्वरे परे । धातोरवयवसंयो
धौवान
गः पूर्वो यस्मात्तस्य तु न । सोपदस्यानेकस्वरस्य चेदुपसर्गो कारकपूर्वस्यैव नान्यपूर्व

संबोधने धातुत्वान्न
धिलोपः क्विंलु. सो०
हे सुश्रीः ६

न तु नीएकस्वरः क
थं अनेकस्वरत्वं उच्य
ते। कारकपूर्वक्विं
त ग्रहणादनेकस्वर
त्वं ३

सि॰ चं॰ स्यवर्षाकरहन्न पुनर्भूपूर्वभूशब्दादन्यभूशब्दस्य सुधीशब्दस्य च न । सेनान्यौ सेना-
न्यः । नियः । नीशब्दात्स्वरस्य ङेः आम् आदेशो भवति । सेनान्यां । एवं सुनीप्रधीग्रामण्या
१२ दयः । धातुनासंयोगविशेषणात् । उन्नीयतीति उन्नीः । उन्न्यौ । उपसर्गकारकपूर्वस्य
किं । परमनियौ । सुद्धियौ । अनेकस्वरस्य किं । नी नियौ । नियः । कुमारीमिच्छन् कु-
मारीवाचरन् कुमारीना । हसेपः सेर्लोपः । कुमारी । कुमार्य्यौ कुमार्य्यः २ । कुमारि लहलप्रतिपदोक्तयोः
लं । कुमार्य्यां । शेषं बहुश्रेयसीवत् ॥ एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् डौ ए त्वे सखा इति न्यायान्नात्र डाल
प्रथमैकवचनं मेत्वं ६
यमिच्छति ससखीः । सखीयतीति । सखा । सखायौ । सखायः । हे सखीः । सखायं । स-
खायौ । सख्यः । सह खेन वर्त्तते सखस्तमिच्छति सखीः । सख्यौ । सुतमिच्छति सुतीः । सु-
त्यौ । खीतीभ्यां कृतयादेशाभ्यां ङसिङसोः रकारस्य उः । सख्युः सुत्युः । तकारस्यानजो
लूनीयतीति
हल्सीटपि । लूनमिच्छति लूनीः । लून्युः । क्षामं प्रस्तीमं वेच्छतीति क्षामीः । क्षाम्युः । प्र-
स्तीमीः । प्रस्तीम्युः । शुष्कीः । पक्कीः । कृतयादेशत्वाभावान्नोत्वं । शुष्कियः । पक्कियः १२
स्यापरेसंप्रसारणं २

खलां पुनातीति खलपूः
२

हूहूः। हूह्वौ। हूहूः। हूहूम्। हूहून्। शेषं वातप्रमीवत्॥ एवं हूंहूः। स्त्रीकार्य्यविशेषः अतिचमूः। बहुश्रेयसीवत्। खलपूः। खलप्वौ। खलप्वः। एवमुल्लू सुल्वादयः। स्वयंभूः। स्वयंभुवौ। स्वयंभुवः। एवं ल्लू स्वभू कटप्रू दृम्भू काराभू परमल्वादयः। वर्षाभूः। वर्षाभ्वौ। वर्षाभ्वः। वर्षाभ्वं। वर्षाभ्वौ। वर्षाभ्वः। एवं कारभू पुनर्भू दृन्भू करभू शब्दाः॥ सेरा॥ ऋकारांतात्परस्य सेरा भवति। स च डित्। पिता। पंचसु। ऋकारस्यार् भवति। पंचसु। पितरौ। पितरः। धे रं॥ ऋकारांताद्धे रं भवति। स च डित्। हे पितः॥ पितरं। पितॄन्। ऋतोङसः। पितुः। ङौ॥ ऋकारस्यार् भवति ङौ। पितरि॥ एवं जामातृ भ्रात्रादयः। नुर्वा नामि दीर्घः। नृणां। नॄणां। शेषं पितृवत्। स्तुरार्॥ सकारतृप्रत्ययसंबंधिन ऋकारस्यार् भवति पंचसु। कर्त्ता। कर्त्तारौ। कर्त्तारः। हे कर्त्तः। कर्त्तारं। कर्तॄन्। उद्गातृ नप्तृ नेष्टृ त्वष्टृ क्षत्तृ रूपतृ होतृ पोतृ प्रशास्तॄणां च एवं। उद्गाता। उद्गातारौ। नप्ता। नप्तारौ इति॥ क्रोष्टुशब्दस्य पुंसि पंचसु अघिषु स्त्रियां च तृवद्रूपं। क्रोष्टा।

कृतं च अकृतं च कृता कृते कृताकृतयोः प्रसं गोऽस्यास्तीति कृताकृत प्रसंगी ३

क्रोष्टारौ। क्रोष्टारः। हे क्रोष्टो। क्रोष्टारं। क्रोष्टारौ। क्रोष्टून्। टादौ स्वरे। क्रोष्टुशब्दस्य त
वद्वा। क्रोष्ट्रा। क्रोष्टुना। क्रोष्ट्रे। क्रोष्टवे। क्रोष्टुः। क्रोष्टोः। क्रोष्टुः। क्रोष्टोः। क्रोष्ट्रोः। क्रो
ष्ट्रोः॥ कृताकृतप्रसंगी यो विधिः स नित्यः। नित्यानित्ययोर्मध्ये नित्यविधिर्बलवा
न्। क्रोष्टूनां। क्रोष्टरि। क्रोष्टौ। क्रोष्टुषु। सह इना कामेन वर्त्तते। सेः। सयौ। सयः। हे से। स
यं। सयौ। सयः। सया। सेषु। स्मृता ईः लक्ष्मीर्येन सः। स्मृतेः। स्मृतयौ। रैस्त्रि। रैशब्दस्या
कारादेशो भवति सकारभकारादौ विभक्तौ। सुराः। सुरायौ। सुरायः। सुराया। सुरा
भ्यां। सुरासु॥ ओरौ॥ ओकारस्यौकारो भवति पंचसु। गौः। गावौ। गावः। हे गौः। आम्
शसि। ओकारस्यात्वं भवति। अमि शसि च। गां। गावौ। गाः। ङस्य। गोः। एवं सुद्यौः।
स्मृतः नुः। शंभुर्येन सः। स्मृतौः। स्मृतावौ। स्नौः। स्नावौ॥ इति स्वरांताः पुल्लिंगाः॥
१॥ आपः॥ आदंतादाबंतात्परस्य सेर्लोपो भवति। गंगा। औरी। आदंतादाबंतात्
परऔर् ईर्भवति। गंगे। गंगाः॥ घि री॥ आदंतादाबंतात्परो घिरीर्भवति। हे गंगे। गंगां

अस्यापवादः असहृष्टस्य स्त्री ईलिस्त्रीलि न तथा वा सह वर्तते सः सेः सहादिरितिस स्तत एकं ४=

आ आपः इत्याकार प्रश्लेषादाकारांतादावंतान्नाम्नः २=

शासितुं स्त्रीत्वान्नत्वा
नावः १

गंगाः। टौसौरे। आदंतस्याबंतस्य टौसोः परत एत्वं स्यात्। गंगया। ङितां यट्। आ
दंतादाबंतात्परेषां ङे ङसि ङस् ङीनां यडागमो भवति। गंगायै। गंगायाः २। आम्ङेः॥
आदंतादाबंतात्परस्य ङेराम् आदेशो भवति। गंगायां। गंगयोः। एवं श्रद्धा मेधा दुर्गा द
यः। अंबार्थानां ह्रस्वः। हे अंब। हे अक्क। हे अल्ल। शेषं गंगावत्॥ द्वि
स्वराणामिति किं। हे अंबाडे। हे अंबाले। हे अंबिके। यटोऽच्च। आबंतात्सर्वादेः प
रस्य यटः सुडागमो भवति पूर्वस्य चाकारः। सर्वस्यै। सर्वस्याः। सर्वस्याः। सर्वा
सां। सर्वस्यां। एवं विश्वादयः आबंताः। जरा। जरसौ जरे जरसः जराः। दिक्समा
से बहुव्रीहौ सर्वादेर्वा सर्वकार्यम्। दक्षिणपूर्वस्यै दक्षिणपूर्वायै। उत्तरपूर्वस्याः
उत्तरपूर्वायाः। अंतरस्यै शालायै नगरबाह्यायै इत्यर्थः। अपुरीत्युक्तेर्नेह। अंतरा
यै नगर्यै। द्वितीयस्यै। द्वितीयायै। तृतीयस्याः। तृतीयायाः। नासिकाया नस्। नासि
का। नासिके। नासिकाः। नासिकां। नसः नासिकाः नसा। नासिकया। नोभ्यां। नासि

श्रद्धाव्रती लिमेधा बुद्धिः
दुर्गा पार्वती ३ =

दा२
ऋषूव योहानो इत्य
स्मात् षिङ्गिमङे स्तु
सति ह्रस्ववर्णे इत्योर
चित्रलोकृते सत्यापू
जरा ७ =
दक्षिणस्याः पूर्वस्या
अंतरालेनयो यादिकु
सा दक्षिणपूर्वा एव
मुत्तरपूर्वा तु ८
परिधाने बहिर्योगे
इत्यु क्तत्वात्
अंतरशाटूस्य बहिर
र्थे सर्वकार्यं स्यात् ३
तीयस्य वा सर्ववद्भूयं २

सा॰ टि॰

२९

काभ्यां नःसु नस्सु । ना[illegible]सिकासु । पद्हे पंचसु च गंगावत् । एतनाप्याः एतत् । एतः
एता । एद्भ्यां । निशाभ्यां निशत् । निशः । निशा । छशषराजादेः षः ॥ छकारांतस्य शकारां
तस्य षकारांतस्य च राजन् यजन् मृजन् सृजन् भ्रस्ज व्रश्च भ्राजादेश्च षकारो भवति धातोः
तोर्झलि परे नाम्नश्च रसे पदांते च । षोडः । निड्भ्यां । निड्भिः । निट्सु । निट्त्सु । केचित्तु
धातोरेव षत्वमाहुः । तन्मते झबे जबा इति जकारः । निज्भ्यां निज्भिः । स्कलं चोः
कुः इति कुत्वं न जबस्यासिद्धत्वात् । खसे चपाः । निच्सु । निक्षु । गोपाः । सोमपा श्चुपशानीतालुः६
वत् । बुद्धिः बुद्धी बुद्धयः । बुद्धिं । बुद्धी । बुद्धीः । बुद्ध्या । इद्भ्यां ॥ स्त्रियां वर्तमाना
भ्यां भिकारोकाराभ्यां परे डां ङि ङितां वचनानां वा डागमो भवति । बुद्धै । बुद्धये ।
बुद्ध्याः बुद्धेः । स्त्रियां योः । बुद्ध्यां । अडागमे आवे आमोप्यभावः । बुद्धौ । एवं मति
भूति धृति स्त्यादयः । धेनु रज्जु तनु च वाद्योर्यवं ॥ त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृ
चतसृ वत् ॥ स्त्रियां वर्तमानयोस्त्रिचतुर् शब्दयोस्तिसृ चतसृ इत्येतावादे २९

यदा त्रिशब्दः स्त्रीलिंगं वदति तदा त्रिशब्दः स्त्रीलिंगे मुख्य एव न तु अप्रधानत्वे अत्र गौणत्व इत्यर्थः। प्रियाः त्रयः प्रियास्तिस्रो वा यस्याः सा अत्र त्रिशब्देन स्त्रीलिं
गः नोक्तः किंतु पुल्लिंग नपुंसकलिंग एवोक्तः अतः त्रिशब्दः स्त्रीलिंगे मुख्यो नास्ति अतः नादेशः। प्रियाः तिस्रः स्त्रियः यस्य सः इत्यत्र यद्यपि त्रिशब्देन ति
स्र इति स्त्रीलिंगमुक्तः तथापि त्रिशब्दो मुख्यो नास्ति किंतु गौणः तिष्ठति लिंगांतरे अतः आदेशाः पदार्थः प्रियो नतिस एव मुख्यः अतः एव प्रिया
त्रयः पुरुषा वा अथवा प्रियास्तिफलादीनि यस्याः स्त्रियः सा प्रियत्रिः स्त्री अत्र पुल्लिंगनपुंसकयोर्मुख्यत्वमिति ३

शोऽभवतः। विभक्तौ ऋकारश्च रकारवत्। ततोऽरा ऋकारानम्भवंति। सेराधेरद्दतुभ
वतः। तिस्रः। तिस्रः। तिसृभिः। तिसृभ्यः। तिसृभ्यः॥ न तिसृचतसृणां नामि दीर्घः। तिसृ
णां। स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणान्नेह॥ प्रियास्त्रयः। प्रियास्तिस्रो वा यस्याः सा प्रिय
त्रिः। बुद्धिवत्॥ आमि प्रियत्रयाणाम्। यदा स्त्रियां मुख्यौ लिंगांतरे गौणौ तदैतौ स्तः। प्रि
यास्तिस्रो यस्य सः। प्रियतिसा। प्रियतिस्रौ। प्रियतिस्रः। हे प्रियतिसः। नाम्शसोस्त्वलोपः।
प्रियतिसृं। प्रियतिस्रः। प्रियास्तिस्रो यस्य तत्कुलं। प्रियत्रि। लुकि न तन्निमित्तस्यानि
त्यत्वात्प्रहे। प्रियतिसृ। प्रियतिसृणी। प्रियतिसृणि। टादौ स्वरे। टादावितिपुंवत्॥
प्रियतिसृणा। प्रियतिस्रा। हे प्रियत्रि हे प्रियत्रे। हे प्रियतिसृ। हे प्रियतिसः। हे प्रियतिसृणी
हे प्रियतिसृणि। द्वेरत्वे सत्यापू। द्वे २। द्वाभ्यां ३। द्वयोः २। हसेपः सेर्लोपः। नदी। नद्यौ। न
द्यः। हे नदि हे नद्यौ। हे नद्यः। नदीः। ङितामट्। नद्यै। नद्याः। नद्याः। नदीनां। नद्यां। एवं ब्रा
ह्मणी, सखी, कुमारी, गौर्यादयः। लक्ष्मीः॥ अनीबंतत्वान्न सेर्लोपः। धीः ह्रस्वः। हे ल

॥ केचिदिह ह्रदिकारादिति पाठे काशीय मन्यंते तन्मते पक्षे सेर्लोपः स्यादेव वातप्रमीश्री लक्ष्मीति लक्ष्मीहरिप्रियेति द्विरूपकोयं १

प्रियाः तिस्रः स्त्रियः यस्य पुरुषस्य अत्र स्त्री मुख्यो अतः स्त्रीलिंगे मुख्यः ५

।नवड्डिरितिन्नवधार्यतां इतीति किं एतैः सूत्रैः पुंसि स्त्रीशब्दस्य इयङ् बाध्यते च पुनः क्लीबे नुमा स्त्रिशब्दस्य इयङ् बाध्यते एतैः कैः एभ्यो नाभावो त्वनुड्डिः कथं भूतैः एतैः पूर्वस्थैः ५

सि० चं०

१५

स्त्रि। शेषं नदीवत्। एवं भवी तरी तंत्री लक्ष्मी प्रभृतयः। ईबंतत्वात् सुलोपः। स्त्री। स्त्रीश्च
वोः। स्त्रीशब्दस्य भ्रूशब्दस्य च इयुवौ भवतः। स्यादौ स्वरे। स्त्रियौ स्त्रियः हे स्त्रि वा
म्शसि। अमि शसि च परे स्त्रीशब्दस्य वा इय् भवति। स्त्रियं स्त्रीं। स्त्रियौ। स्त्रियः स्त्री
ः। स्त्रिया। डि॰तां भट्। स्त्रियै। स्त्रियाः २ स्त्रियोः। स्त्रियां। स्त्रीणां। स्त्रियमतिक्रांतोयः
सः अतिस्त्रिः। अतिस्त्रियौ॥ एत्वं नाभावो न नुड्डिः पूर्वस्थैः पुंसि बाध्यते। क्लीबे नुमा
च स्त्रीशब्दस्य इयित्यवधार्यतां॥ २॥ अतिस्त्रियः। हे अतिस्त्रे। हे अतिस्त्रियौ। अति
स्त्रियं। अतिस्त्रिं। अतिस्त्रियौ। अतिस्त्रियः। अतिस्त्रीन्। अतिस्त्रिणा। अतिस्त्रये। अ
तिस्त्रेः। अतिस्त्रियोः। अतिस्त्रीणां। अतिस्त्रौ॥ ओरस्यो कारे च नित्यं स्यादंम्शसोः
स्तु विभाषया। इयादेशस्तु नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने। २। क्लीबे नुम्। स्त्रियमति
क्रांतं अतिस्त्रि। अतिस्त्रिणी। अतिस्त्रीणि २ अतिस्त्रिणा। अतिस्त्रिणे। अतिस्त्रिये॥
अतिस्त्रिणः। अतिस्त्रेः। अतिस्त्रिणः। अतिस्त्रीणां। अतिस्त्रौ। अतिस्त्रिणोः। अति १५

स्त्रिषु। स्त्रियां तु प्रायेण पुंवत्। स्त्रियमतिक्रांता। अतिस्त्रिः। शालि। अतिस्त्रीः। अ ति-
स्त्रियः। अतिस्त्रिया। ङित्सु। अतिस्त्रियै अतिस्त्रये। अतिस्त्रियाः अतिस्त्रेः २ अति
स्त्रियोः। अतिस्त्रीणां। अतिस्त्रियां। अतिस्त्रौ। स्त्रीकबोः॥ अतिस्त्रियोः। अतिस्त्रिषु
॥ श्रीः। श्रियौ। हे श्रीः॥ वेंयुवः॥ इयुवंतात् ङितां नद्वा। स्त्रीं विना॥ श्रियै। श्रिये। श्रि-
याः श्रियः २ इयुवंतादामो नुड्वा। स्त्रियास्तु नित्यं। श्रियां श्रीणां। श्रियि। श्रियां॥
श्रियोः। एवं धी ह्री प्रभृतयः॥ एवं भ्रू न्न प्रभृतयः। प्र धीशब्दस्य लक्ष्मीशब्दवद्रूपं
केषांचिन्मते तु पुंवत्। प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे तु लक्ष्मीवत्। अभिधासि च। ध्यौ वा॥
प्रध्यं। प्रध्यः। सुष्ठु धीर्यस्याः सुष्ठु ध्यायति वेति विग्रहे सुधीः श्रीवत्। केषांचिन्म-
ते तु पुंवत्। सुष्ठु धी सुधीरिति विग्रहे तु श्रीवदेव। ग्रामणी पुंवत्। एवं खलप्वादयः।
ऋन्नौङीप्॥ नकारांतादृकारांतादृणंताच्च स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति। क्रोष्ट्री। क्रो-
ष्ट्रौ॥ क्रोष्ट्र्यः॥ वधूर्जंबादयो नदीवत्। पुनर्भूः। ध्वौ वा। पुनर्भ्वौ। पुनर्भ्वः। हे पुनर्भुः

सि० चं०

नकारांत १६ संख्यावाचिनः पंचन् सप्तन् अष्टन् नवन् दशन् अष्टाच्चे नेबाधो ३

पुनर्भ्वौ। पुनर्भ्वै। पुनर्भ्वीः। पुनर्भ्वी। पुनर्भ्वौ। पुनर्भ्वाः २ पुनर्भूणां। पुनर्भ्वी। भेकां
पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमान्। हे वर्षाभूः। हे वर्षाभ्वौ। स्वयंभूः पुंवत्। नका
रांतसंख्यायाः॥ स्वसृ तिसृ चतसृ ननांदृ दुहितृ यातृ मातृ भ्यश्चने बाधो। माता
पितृवत्। स्वसृ कर्तृवत्। शासि। मातॄः। स्वसॄः। राः पुंवत्। गौः पुंवत्। नौः ग्लौवत्
॥इति स्वरांताः स्त्रीलिंगाः॥२॥ ॥अतोऽम्॥ अकारांतान्नपुंसकलिंगात्प
रयोः स्यमोरम् भवति। अधौ। कुलं। ई मौ। नपुंसकलिंगात्परस्यौ ईकारमापद्य
ते। कुले। जस्शसोः शिः। नपुंसकलिंगात्परयोः जस्शसोः शिर्भवति। नुमयमः
नपुंसकस्य नुमागमो भवति। शौ परे यम प्रत्याहारांतस्य नः। सिद्धत्वात्स्वरात्परो वा
क्तव्यः। नोपधायाः। नांतस्योपधाया दीर्घो भवति। शौ परे पंचत्वं धिबु नाभि चु इति कौवात
नं। कुलानि। हे कुल। शेषं देववत्। एवं मूलफलादयः। स्वं न्यादेः॥ अन्यादेः गणा
त्परयोः स्यमोः स्तुर्भवति। अन्यत्। वा अवसाने। अवसाने वर्त्तमानानां झसानां ज

पंचालकोऽस्यादिः सर्वो त्यतगीतेः २

शसवीर्दीर्घाणि: उत्तरस्य रणाणिः ८

१६

वा भवंति च पावा। अन्यत्। अन्ये। अन्यानि। अन्यादेर्डुर्लोपो न। हे अन्यत्। अन्यतरत्
इतरत्। कतरत्। कतमत्। एकतरस्यत्तुर्न। एकतरं। एकतरे। एकतराणि। शेषं सर्ववत्।
सेरमादेशे सन्निपातपरिभाषया न जरस्। अजरं। अजरसी। अजरे। अजराणि। नस
महतोः धोर्दीर्घः शौ च। नसंतस्याप् शब्दस्य महच्छब्दस्य च दीर्घो भवति पंचस्वधिषु
शौ च। अजरांसि। अमि लुकोपवादं अमभावं बाधित्वा जरस्। ततः सन्निपातपरि-
भाषया न लुक्। अजरसं। अजरं। अजरसी। अजरे। अजरांसि। अजराणि। शेषं निर्जरवत्।
हृदयोदकास्यमांसानां हृद् उदन् आसन् मांस् शसादौ वा। हृदयं। हृदये। हृदया-
नि। हृदयं। हृदये। हृंदि। हृदयानि। हृदा। हृदयेन। हृद्भ्यां। हृदयाभ्यां। हृद्भिः। हृदयैः। उद-
कानि। उद्ना। उदभ्यां। टादौ अनादेशे पद्दैदेववत्। आस्यं। आस्ये। आस्यानि। आस्यं। आ-
स्ये। आस्यानि। आसानि। आस्ना। आसभ्यां। मांसि। मांसा। मांसेन। मान्भ्यां। नपुंसकस्य
ह्रस्वः। नपुंसकस्य ह्रस्वो भवति। श्रीपं कुलवत्। नपुंसकात्स्यमोर्लुक्।। अस्थि।। घ।। णां।।

घोयमाश्रित्य सोऽस्य घातेन
तं प्रति सन्निपातको न भ
वति सन्निपातलक्ष
णो विधिरनिमित्तं तद्वि
घातको न भवति ३
नसंतं अपूर्वं महच्छब्दं एषां
समाहारः नसमहत्तत
स्य ४

।।अस्ति द्यम...
स्य तत् अजर भिस्य ता
जरशब्द माश्रित्य भि
स्या निःस् ...स्य तेना
जरशब्दस्याम विधिः
सन्निपातः अतः सन्नि
पातोः म विधिर्जरसा
देशविधानेन जरश
ब्दस्य विघात को न भ
जरमित्येकमेव रूपं
प्रथमैकवचने ३

इकार उकार ऋका
राणां १ ङस्य नस्य ग्रा
च घस्तेषां १

नाम्यंतस्य किम् जगत । नपुंसकस्य किम् वातप्रम्या । स्वरादौ किं वारि यां स्यादौ किं दध्य

सि॰ चं॰

त्रा । ननु स्वरग्रहणं किमर्थं वारि १७ स्वामि सादौ वारि र्थमर

नपुंसके धौ गुणो वा । हे अस्थे हे अस्थि । नामिनः स्वरे । नाम्यंतस्य नपुंसकस्य नुमागमो भवति स्यादौ स्वरे परे । अस्थिनी । अस्थीनि । अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णां शसादौ । टादौ स्वरे परे । अस्थ्यादीनां नुमागम इकारस्य चाकारः । अल्लोपः स्वरे ऽम्वयुक्तात् वशसादौ । अस्थ्ना । अस्थ्ने । अस्थ्नः । अस्थ्नोः । अस्थ्नां । वा ङ्योः । अस्थ्नि । अस्थनि । एवं दधिसक्थ्यक्षि शब्दाः । तदंतस्यापीष्टः । प्रियं अस्थि यस्य तत् । प्रियास्थि । प्रियास्थिनी । प्रियास्थीनि । प्रियास्थ्ना । अतिदध्ना । वारि वारिणी । वारीणि । आमि नुट् । वारीणां । नपुंसकस्येति ह्रस्वः । ग्रामणि । टादौ वा उक्तपुंस्कं पुंवद्वा ॥ प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये उक्तपुंस्कं नाम्यंतं नपुंसकलिंगं टादौ स्वरे पुंवद्वा भवति । ग्रामण्या । ग्रामणिना । ग्रामण्यां । ग्रामणीनां । ग्रामणिनि । ग्रामण्यां । प्रधि । प्रध्या । प्रधिना । सुधि । सुधिया । सुधिना । मधु । हे मधो । हे मधु । एवमश्वादयः । सानु । सानुनी । सानूनि । स्नूनि । सानुशब्दस्य शसादौ वा स्नु आदेशः । स्नुना । सानुना । स्नुभ्यां । स्नुप्रस्थः सानुः स्त्रियामपि स्नुः क्त्वादुभयलिंगः । स्नुने । स्नवे सा

विना सो कुर्वं कार्यं द्दूत सप्रयुक्तं कार्यं न कुर्वति बुधाः ३

एक एव हि यः शब्दः त्रिषु लिंगेषु वर्त्तते एकमेवार्थमाख्याति तद्रूपुंस्कं तदुच्यते

१२

॥प्रियः क्रोष्टा यस्य त
त प्रियक्रोष्टु प्रियक्रो
ष्टुनी प्रियक्रोष्टूनि २
प्रियक्रोष्ट्रा प्रियक्रो
ष्टुना

नुने। सानवे॥ प्रियक्रोष्टु। प्रियक्रोष्टवे। प्रियक्रोष्टुने २। प्रियक्रोष्टुः। प्रियक्रोष्टोः। प्रियक्रो-
ष्टुनः। प्रियक्रोष्ट्रोः। प्रियक्रोष्टवोः। प्रियक्रोष्टुनोः २। प्रियक्रोष्टूनां। प्रियक्रोष्टौ। प्रियक्रो-
ष्टरि। प्रियक्रोष्टुनि। सुलु। सुलुनी। सुलूनि। सुल्वा। सुलुना। एवं खलपादयः। धातृ॥ दधाति तत्
धातृणी। धातॄणि। हे धातः हे धातृ। धातः। धातृणा। धात्रा। एवं ज्ञातृकर्त्रादयः॥ ऋत्वादेशे
संध्यक्षराणामिकारोकारौ। अतिरि २। अतिराया। अतिरिणा। अतिराये। अतिरिणे।
अतिराभ्यां। अतिराभ्यः। अतिरायः। अतिरिणः। अतिराभ्यां। अतिराभ्यः। अतिरायः। अ-
तिरिणः। अतिरीणां। अतिरासु। प्रराभ्यां। प्रराभिः। प्ररीणां। प्ररासु। प्रद्यु २। प्रद्यवा। प्रद्यु-
ना। उपगु। उपगुना। अतिनु। अतिनुना। अतिनावा॥ इति स्वरांता नपुंसकलिंगाः
॥ अनडुहश्च॥ पुंसि अंवसुशौ च। अनडुह्। आम् आगमः। ई पिवा। सौ वनडुहः॥ अनडुहः सौ नु-
मागमः॥ संयोगांतस्य लोपः। स्यादौ रसे पदांते च॥ सन्निन्नल्यारान्तं। अनड्वान्। अनड्वा-
हौ। अनड्वाहः। धौ वं म। चतुरनडुहोर्वाम् आगमो भवति। आम्नः। हे अनड्वन्॥ वसांतं

चकारो अनुकर्षसमु-
च्चयार्थः स्त्रीत्व ईप्या
प्वा। अत्र तदंत वि-
धिः। ईपि अनडुही
अनडुहा हि ददादि-
त्वादीप् २

माधवमते तु संध्यक्ष
रांते पुं क्लीवे पुंवद्वा
वो नास्ति इति क्रोधं
४ अत्रादयः क्रो
नाद्यर्थे इति तस्यु
थः अतिरिणा इत्यन
पुंवत् नक्त पुंस्क ल्वा
नात् तु सति तीः
एवमत्रेपि एक देश
कृतस्यानन्यत्वात्
इत्यत्वं अतिनि अ
भिनुदः अतिनीन्
तसरस्य सस्यैव लो
वोमनति नास्यस्य २

सि० चं०

१८

सै। वस्तुत्वं सु ध्वंसु त्वं सु अनडुहां दत्वं भवति। स्यादौ रसे पदांते च। अनडुह्यां। अनडुह्यः
अनडुत्सु॥ दादेर्घः। दादेर्धातोर्हिकारस्य घत्वं भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्चारसे प-
दांते च॥ भ्वादिजवानां झभांतस्य झभाः स्थ्वोः॥ झभांतस्य धातोरवयवस्यादौ वर्त्त-
मानानां जबानां झभा भवंति शकारे ध्वशब्दे च परे नाम्नश्चारसे पदांते च। धुक्। धुग्
दुहौ दुहः। धुग्भ्यां धुक्षु॥ अवयवस्य किं। गर्दभमाचष्टे गर्दभयति। गर्द्धप्॥
होढः॥ धातोर्हकारस्य ढत्वं भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्चारसे पदांते च। लिट्। लि-
ड्। लिहौ। लिड्भ्यां। लिट्सु। लिट्त्सु॥ द्रुहादेर्वा॥ द्रुह मुह स्निह स्नुहां घत्वं वा। ध्रुक्
ध्रुग्। ध्रुट्। ध्रुड्। द्रुहौ। द्रुहः। ध्रुग्भ्यां। ध्रुड्भ्यां। ध्रुट्सु। ध्रुट्त्सु। ध्रुक्षु॥ एवं मुहस्नुह
स्निहः। विश्ववाट्। विश्ववाड्। विश्ववाहौ। विश्ववाहः। वाहो वौ शसादौ स्वरे॥ वाहो-
वाशब्दस्यौकारो भवति शसादौ स्वरे परे तद्धितयकारयोरीपीकारे च। विश्वौहः। विश्वौ-
हा। विश्ववाड्भ्यां। विश्ववाट्सु। विश्ववाट्त्सु। सहेः षः साढि॥ साढि रूपे सति सहेः सस्य

नाम्नो णिज्ङि दिति णिप्रत्ययः तत् क्विप णिलोपो गर्द्दप् अवयवग्रहणाभावे गकारस्यापि घः स्यादित्यर्थः ५ आद्योच्चारे लोके किं दामलिह्यतीति दामलिट् ६

विश्वं वहतीति विग्रहे भजां विण् विश्वं वाहयतीति ण्यंताद्विप्रत्ययो वोध्यः ३

१८

॥ अन्यपदार्थवृत्तित्वेन संख्यायाः निहितत्वाभावात् प्राधान्ये भवत्येव परमचतुर्णां कमलं जलविप्रुषो इति विप्रुषः नाम्नो जिर्द्दिदिति जिप्रत्ययः क्विपि जेरिति जिलोपः एवं फलतोयमाचक्षाण इत्यादौ तु पवर्गे ...सि इति पलोचे नोज्झति स्याददतो यं तानो क्तौः ६८

वो भवति। तुराषाट्। तुराषाड्। तुरासाहौ। दिव औ। दिवो नाम्न औकारादेशो भवति। सोप
रे। सुद्यौः सुदिवौ॥ वोम्भ्याम्॥ दिवो वकारस्य वा उत्वं भवति। भ्यामि परे। सुद्युभ्याम्। सुदिवं। सुदि
वौ। सुदिवः। सुदिवा॥ उरसे॥ दिवो उकारादेशो रसे पदान्ते च। सुद्युभ्याम्। सुद्युषु। चतुर्शब्दो
नित्यं बहुवचनान्तः॥ चतुरामशौ च॥ चतुर्शब्दस्यामागमो भवति पंचसु शौ च न
त्वीति। चत्वारः। चतुरः। चतुर्भिः। चतुर्भ्यः॥ रः॥ रेफान्तसंख्यायाः परस्या नोनुडागमो
भवति। चतुर्णां। चतुर्षु। पकचतुर्ष्विति निर्द्देशाद्रेफस्य विसर्गो न। प्रियाश्चत्वारः प्रि
याणि वा चत्वारि यस्याः सा प्रियचत्वाः। हे प्रियचत्वः। प्रियचत्वारौ। प्रियचतुरः। गौणत्वे
नुट् न। प्रियचतुरां। प्राधान्ये त्वाद्ये व। परमचतुर्णां इत्यादि पूर्ववत्॥ कमलं कमलो वा
आचक्षाणः। कमल्। कमलौ। कमलः। कमलं। कमलि। कमल्षु। फल्। फलौ। फलः। फ
लं। फल्सु॥ मो नो धातोः॥ मान्तस्य धातोर्मकारस्य नो भवति झसे पदान्ते। वमयोश्चान्यस्य लो
पो न। प्रशान्। प्रशामौ। प्रशामः। प्रशान्भ्यां। प्रशान्सु। प्रशान्त्सु। कः। कौ। के। इदमो यं पुं

चतुरित्यविभक्तिको निर्द्देशः चतेरुरित्युर प्रत्ययः ८

त्यदादेरेतिपूर्वस्य हाधितं तहाधितमे व १

सि० चं०

१९

सि ॥ इदमः पुंसि सौ ॥ अयं भवति ॥ अयम् ॥ दश्चमः ॥ त्यदादेर् ईकारस्य मत्वं स्यात्त्यादौ ॥ इमौ ॥ इ
मे ॥ त्यदादेः संबोधनाभावः ॥ इमं ॥ इमौ ॥ इमान् ॥ अनैटौसोः ॥ इदमोऽनादेशो भवति
टौसोः परतः ॥ अनेन ॥ हल्यः ॥ सकारे भकारे च परे इदमोऽकारादेशो भवति अलोंत्य
स्य ॥ आभ्यां ॥ भिसैस् ॥ भिसैस् इदमदसोर्भिस भिसेव भवति ॥ न भकारस्याकारः ॥ एभिः ॥ अ
स्मै ॥ आभ्यां ॥ एभ्यः ॥ अस्मात् ॥ अस्य ॥ अनयोः ॥ एषां ॥ अस्मिन् ॥ अनयोः ॥ एषु ॥ इदमेतदोर
न्वादेशे द्वितीयाटौस्स्वेनः ॥ नद्वाव कथ्यः ॥ एनं ॥ एनौ ॥ एनान् ॥ एनेन ॥ एनयोः २ ॥ किंचि
त्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः ॥ यथाऽनेन व्या
करणमधीतमेनं छन्दोध्यापय ॥ नोपधायाः ॥ नाम्नो नो लोपः शौ ॥ राजा ॥ राजानौ ॥ राजा
नः ॥ हे राजन् ॥ राजानं ॥ राजानौ ॥ अल्लोपोऽनः ॥ राज्ञः ॥ राज्ञा ॥ राजभ्यां ॥ नस्य लोपः स्थानिवद्विभक्तिका
र्ये पंचस्वेवेति ज्ञापकात् ॥ राजभिः ॥ राजनि ॥ राज्ञि ॥ राजसु ॥ एवं वृषादयः ॥ पञ्चनः ॥ पञ्चना
आत्मनः ॥ आत्मना ॥ सुधर्मणः ॥ सुधर्मणा ॥ प्रतिदिवा ॥ प्रतिदिवानौ ॥ अल्लोपे रुतौ ॥ द्यौ

द्वितीयाचटौस्वनेऽन्वते द्वितीयाटौसः तेषु ६

अनूपंचमुर

१९

इस्तवृद्धौ० पी० १

श्वयुवे अनयोः समाहारः द्वितस्मिन् १

॥ ननु ऋधातो र्विप्रत्यये गुणे च अरिति रूपं तस्मान्मतुप्रत्यये अर्वतेत्यादि ऋधातोरेव वनिप्प्रत्यये अर्वेति रूपं शब्दस्त्वायं वाजिवाहार्वगंधर्वहयसैंधवसप्तय इत्यमरोक्तत्वादर्थोपि न भिद्यते किमनेन सूत्रेणेति चेदुच्यते तत्र तावत् सर्वप्रयोगे प्राप्ते सौ परे न नुपदेचनं तस्य प्रयोगो भवति इति अर्वणस्त्रार्थं सूत्रम् ५

र्विहसे ॥ धातोरिरुतोर्दीर्घो भवति रेफवकारयोर्हसपरयोः परतः पदान्ते च । प्रतिदीव्नः । प्रतिदीव्ना । प्रतिदिवभ्यां । प्रतिदिवभिः ॥ श्वन्युवन्मघवन्शब्दानां पंचसु राजन्शब्दवत् प्रक्रिया ॥ श्वादेः ॥ श्वादेर्वकारस्य उत्वं प्राप्नोति शसादौ स्वरे ईपीकारे च । शुनः शुना ॥ श्वभ्यां । यूनः । यूना । युवभ्यां । मघवा । मघवानौ । मघवानः । मघवानं । मघवानौ । मघोनः । मघोना ॥ अर्वणस्त्रसावनञः ॥ नञा रहितस्यार्वन्नित्यस्य तृ इत्ययमादेशः स्यान्न तु सौ । अर्वा ॥ ऋदितो नुम् ॥ उकारानुबंधस्य ऋकारानुबंधस्य च नुमागमो भवति पुंसि पंचसु । हे अर्वन् । अर्वंतौ । अर्वंतः । अर्वंतं । अर्वतो । अर्वतः । अर्वता । अर्वद्भ्यां । अर्वत्सु । अनञः किं । अनर्वा । अनर्वाणौ । असौ किं । अर्वा । इतोत्पंचसु । पथिन्मथिन्ऋभुक्षिन्शब्दानामिकारस्याकारादेशो भवति पुंसि पंचसु शौ च ॥ थो न्थ् ॥ पथिमथोस्थस्य न्थ् स्यात् । पुंसि पंचसु शौ च ॥ आ सौ ॥ पथिमथिऋभुक्षां टेरात्वं भवति सौ । पंथाः । पंथानौ । पंथानः । हे पंथाः । पंथानं । पथानौ । पथांटेः ॥ पथिमथिऋभुक्षां टेर्लोपो भवति । शसादौ स्वरे ईपीकारे च

ऋदितो नुम् अनयोः समाहारः द्वितस्य ८

ऋभुक्षः स्वर्गवज्रयोस्तोः स्वार्थे इन्प्रत्यये ऋभुक्षिन् ४

पाति स्त्रल्लोपः स्वरे इस
कारस्य लोपे कृते पुंसि
पुंः एवं प्रामाण्यसिद्धं व
हिरंगमंतरंगे इति प
रिभाषया नशासिनि
मित्तकत्वेन वहिरंग
स्याल्लोपस्याः सिद्धः
त्वात् पूर्वपूर्वमंतरं
गमिति स्वीकारात्

पथः पथा। पथिषु। एवं मंथा ऋभुक्षाः। स्त्रियां नांतत्वादीप्। सुपथी। सुमथी। ऋभुक्षी
इः॥ क्लीबे सुपथि वनं। औ। नपुंसकानां नस्य लोपो वा। हे सुपथिन्। हे सुपथि। सुपथी। सु
पंथानि॥ इन्हन्पूषार्यम्णां शौ सौ॥ इन् हन् पूषन् अर्यमन् इत्येतेषां शौ सौ च आद्योपधाया दीर्घो भ
वति नान्यत्र। दंडी। हे दंडिन्। दंडिनौ। दंडिनः॥ एवं मुशलिन् यशस्विन् वाग्मिन् प्रमत
पः। वृत्रहा। वृत्रहणौ॥ हनो घ्नः॥ हंतेर्हकारस्य घः स्यान्नकारे ञिति णिति च परे। घसंयो
गेणत्वं न। वृत्रघ्नः। वृत्रघ्ना। वृत्रहभ्यां। वेद्यो। वृत्रहणि। वृत्रघ्नि। एवं पूषन् अर्यमन्
संख्याशब्दाः पंचन् प्रभृतयो बहुवचनांतास्त्रिषु सरूपाः। जस्शसोर्लुक्। षकार
नकारांतसंख्यायाः परयोर्जस्शसोर्लुग्भवति। पंच २। पंचभिः। पंचभ्यः॥ ष्णः॥ षका
रनकारांतसंख्यायाः परस्यामो नुट्। पंचानां। परमपंचानां। गौणत्वे न लुक्नुटौ।
प्रियपंचानौ। प्रियपंचानः। प्रियपञ्च्नः। प्रियपंचभ्यां। प्रियपञ्च्नो। प्रियपञ्च्नि वें
उक्तेः प्रियपंचनि। एवं सप्तन् नवन् दशन् प्रभृतयः॥ अष्टन आ ड्डौ वा॥ अष्टन शब्दस्य ८

ऋभुक्षं पंथाः सत्त्वां तात् सुपथी
रण्याः ९ नविद्यते ऋभु
क्षाः ईड्यो यस्यासा अन्त्यु
क्षीपूः ९ पथ्यांदेः ९

णत्वादौ स्वरे परे नकार
वपमध्ये चकारः २

कृतात्मकारांतः अष्टन् शब्दो हाहावत् २८

स्वरयोर्जस्शसोर्वृद्धिर्भवति। अष्टौ२। अष्ट२॥ वाष्टु॥ अष्टनः सकारभकारादिषु विभक्तिषु
वा आत्वं स्यात्। अष्टभिः। अष्टाभिः। अष्टभ्यः। अष्टाभ्यः। अष्टानां। अष्टसु। अष्टासु। प्रियाष्टा
प्रियाष्टानौ। प्रियाष्टानः। प्रियाष्नः। प्रियाष्ना॥ अल्लोपस्य बहिरंगत्वेनासिद्धत्वान्न ष्टुत्वं
प्रियाष्टाभ्यां। प्रियाष्नोः। राजवत्सर्वं हाहावच्चोपरं हसे। सुगण्। सुगणौ। सुगण्भ्यां। सुग
ण्सु। सुगण्ट्सु। सुगण्सु। हे सुगण्। भुत्। भुद्। बुधौ। बुधः। भुद्भ्यां। भुत्सु। राग्। राक्॥
राघौ। राघः। राग्भ्यां। राक्षु॥ सुककुप्। सुककुब्। सुककुभौ। सुककुप्सु॥ युजेः पंचसु
असमासे ई इति च॥ दिशां॥ दिश् दृश् स्पृश् दधृष् स्रक् ऋत्विज् क्रुंच युज् स्रज् स्वनच्
उष्णिहादीनां कुत्वं भवति स्यादौ रसे पदांते च। युङ्। युंजौ। युंजः। युंजं। युंजौ। युजः।
युजा। युग्भ्यां। युक्षु॥ चोः कुः॥ चवर्गस्य कवर्गो भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदां
ते च। समासे तु सुयुक्। सुयुग्। सुयुग्भ्यां। (समाधिचित्तवृत्तिनिरोधः) समाधार्थस्य नुम् न। युक्। युग्। खन्। खञ्जौ। खं
जः। खञ्भ्यां। खन्सु॥ छशषराजादेः षः॥ सम्राट्। सम्राड्। सम्राजौ। सम्राजः। देवेट्॥

एवं सुगाण् सुगाणौ सुगाण्ट्सु सुगाण्सु ५८

शोभना: ककुभः दिशो यस्मिन्काले स काल: सुककुप् ६८

पुंसि२ योजे ६ पुंजसमाधौ देवादिकः आ त्मनेपदी ६

विश्वं सृजतीति विश्वसृट् क्विवृंतः दिशामिति कुत्वं न सृजि दिशोरिति सूत्रे रज्जुसृभ्यामिति भाष्यप्रयोगात् सृजियजोः कुत्वापवादः षत्वविधिरेव स्यात् त्विक्शब्दस्योक्तु दिशामित्यनेन कुत्वमेव २ विश्वं वसुर्यस्य सः । विश्वं राजतीति २

देवेड् । देवेजौ । परम[illegible]ट् । परमड् । परमजौ । विश्वसृट् । विश्वसृड् । विश्वसृजौ । विश्वसृ
जः । विश्वसृड्भ्यां । विश्वस्य वसुराटोर्दीर्घः । विश्वावसुः भानुशब्दवत् । विश्वाराट् । विश्वा
राड् । विश्वाराजौ । विश्वाराजः । विश्वाराड्भ्यां । विश्वाराट्सु । विश्वाराट्त्सु । स्कोः संयोगाद्योः
॥ संयोगाद्योः सकारककारयोर्लोपः स्यात् । धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च । भ्रस्
ज्जो जः । भृट् । भृड् । भृज्जौ । भृज्जः । वृट् । वृड् । [illegible] । इहौ । [illegible] । वृश्चौ । वृश्चौ । विश्चाट् । वि
श्चाड् । विश्चाजौ । ऋत्विक् । ऋत्विग् । ऋत्विजौ । ऋत्विजः । ऋत्विक्षु । ऊर्क् । ऊर्ग् । ऊर्जौ ।
परमश्चासौ स च परमसः
ऊर्क्षु ॥ तः ॥ त्यदादेस्तस्य सत्वं स्यात् सौ परे ॥ स्यः । त्यौ । त्ये । सः । तौ । ते । परमसः । परम
तौ । परमते । संज्ञायां गौणत्वे चात्वसत्वे न । त्यद् । त्यदौ । अतित्यद् । अतित्यदौ । पः । यो
ये । एषः । एतौ । एते । एतं । एतौ । एतान् । अन्वादेशे । एनं । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः । अ
ग्निमत् । अग्निमद् । अग्निमतौ । अग्निमद्भ्यां । अग्निमत्सु । प्रत्यं चतीति क्विपि कृते ॥ नो
लोपः ॥ धातोर्हसांतस्योपधाभूतस्य नकारस्य लोपः । क्वि ति परे पूजार्थां चतेर्न ॥

अप्रस्येति सकारजका
रसंयोगं विनापि भव
ति तत्र सकारस्यजका
रः ५
ऋतौ यजतीति ऋत्वाबुप
ददयजेः यजेः क्विपृप्रत्य
दित्वात्संप्रसारणं ६
विश्वाड्भ्यां विश्वाट्
सु विश्वाट्त्सु विश्वा
ट्सु ६८

वावसाने स्यान वा स्यां
त्तु लक्षणानीदं ताः २८

सचकच स्कोर्तयोः ३

अप्रतुसंयोगांतस्य लोपः
कथं न तत्रितस्यरात्रे ६
ऊर्जी बलप्राणनेऽस्मा
च्चु पदे र्दिः क्विपितु
लोपः ऊर्जं यतीति
ऊर्क् २ ६८ चौः कुः
गोलोत्वमतिक्रांतोऽति
त्यद् ४

२१

निर्गतः उपपदेभ्यः नि
रुपपदः तस्मात् उपप
द रहितस्य क्रुंचे रुपधा
न्तस्य नलोपो न
क्विपि १८

निरुपपदात् । क्रुंचेः क्विप् न । क्रुंच कौटिल्याल्पीभावयोः । अंचेः पंचसु पुंसि नुम् । दिशां ॥
प्रत्यङ् । प्रत्यंचौ प्रत्यंचः । प्रत्यंचं । प्रत्यंचौ । अंचेर्दीर्घश्च । नलोपि नोंचतेरकारस्य लोपः
स्यात् पूर्वस्य च दीर्घः । शसादौ स्वरे तद्धितयस्वरयोरीपीकारे च । प्रतीचः । प्रतीचा । प्रत्यग्
भ्यां । प्रत्यक्षु । क्रुङ् । क्रुंचौ क्रुंचः ॥ क्रुङ्भ्यां । क्रुङ्क्षु । क्रुङ्षु । शसेह्नोः । शसेचपस्य क्रुङ्
क्षु । सोपपदेतु । निक्रुग् । निक्रुक् । निक्रुचौ । निक्रुचः । तिर्यङ् । तिर्यंचौ । तिर्यंचः । तिर्यं
चं । तिर्यंचौ । तिरश्चादयः । तिरश्चादयो निपात्यंते शसादौ स्वरे तद्धितयस्वरयोरीपीक
रे च । पूजायां तु न । तिरश्चः । तिरश्चा । तिर्यग्भ्यां । तिर्यक्षु । उदङ् । उदंचौ । उदीचः । उदी
चा । उदक्षु । पितरमंचतीति । पित्र्यङ् । पित्र्यंचौ । ऋतो दीर्घो वा । पितृचः । पितॄचः । पितृचा । पि (शसादौ स्वरे ई)
तॄचा । पित्र्यग्भ्यां । पित्र्यक्षु । सध्र्यङ् । सध्रीचः । सम्यङ् । समीचः । समीचा । प्राङ् । प्राचः । प्राचा । पू
जायां तु । प्रत्यङ् । प्रत्यंचः । प्रत्यङ्भ्यां । प्रत्यङ्क्षु । प्रत्यङ्क्षु । प्रत्यङ्षु । उदंचः । तिर्यङ् । सम्यंचः
सम्यंचा । सध्र्यंचः । प्रांचः । अमुमंचतीति । अमुमुयङ् । अमुमुयंचौ । अमुमुईचः । अमुमुईचा

विषग्देवयोश्चाटेरद्र्यंचतौ वप्रत्यये चकारादद सशब्दस्य ग्रहणं अदद्रि अंचइति स्थिते यत्वे कृत्वे अदसो सेर्दादु दो मः १८
विष्वग्देवयोस्सर्वनाम्नश्चाटेरद्र्यंचतावप्रत्यये ॥ अनयोः सर्वादेश्चाटेरद्र्यादेशो भवति प्रत्ययांते अंचतौ परे ॥ परतः केचिदिच्छं
ति केचिदिच्छंति पूर्ववत् उभयोः केचिदिच्छंति केचिदिच्छंति नोभयोः १

मुत्वस्यासिद्धत्वान्नवत्वं अंत्यबाधेऽअंत्यसदेश स्येति पक्षे भावात् एवं तां मते परस्य दकार

सि० चं०

इकारस्यैव मुत्वं कुर्वतो लत्वं स्यनेनयथा लत्वंत २२ ओ स्थ :३=

उगितो नुम् नपधाया दीर्घः इह दीर्घकर्त्तव्येऽनयोगीतस्य लोपस्यासिद्धत्वं न कश्चिदन्यदेवेत्युक्तत्वात् हविजेक्षितिनिः संकोम श्येषु मघवान् साविति भा इ:४

वस निवासे ऽऽच्छादनार्थे ३

अः अकारः सेः सकारस्य स्थाने यस्य सो ऽसि तस्मात् सेः त्यदाद्यत्वविशिष्टस्याद्सो हि मुत्वं दृश्यते इति केचित् तद् इति तन्मते उभयोर्मुत्वं न त्यदाद्यत्वाभावात् एवं चामुमुङ् इति केचिदुदाहरंति तद्भाष्ये ऽनुक्तत्वादुपेक्ष्यमिति भावः ३= असेरिति इकारनिर्द्देशा र्थः असकारांतस्याद्सो दात्परस्य ए ईत्वं ऊत्वं तः ऊ इति ह्रस्वदीर्घयोः समाहारः ह्रस्वव्यंजनयोः ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः असांतस्येति किं अ मुनात्मन इच्छतीति अदस्यति दात्परस्येति किं अ मुयाः इत्यत्र बा तस्य प स्य मा ऽभूत् ३=

अमुमुयग्भ्यां । अदमुयङ् । अदमुईचः । अदमुग्भ्यां । अदद्र्यङ् । अदद्रीचः । पूजायां तु अमुमुयञ्चः । अमुमुयग्भ्यां । अदमुयंचः । अदमुयंचा । अदमुयग्भ्यां । अदद्र्यञ्चः । अदद्र्यग्भ्यां । अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छंति लत्ववत् । केचिदंत्यसदेशस्य नेत्येके सेर्हि दृश्यते ॥ महत् । महद् । महतौ । महतः । महद्भ्यां । महत्सु । उगितो नुम् ॥ न्सम्महतोर्धोर्दीर्घः शौ च । महान् । महांतौ । महांतः । महांतं । महांतौ । महतः । महता । महद्भ्यां । महद्भिः । हे महन् । द्वित्वकानां जक्षादीनां च शतुर्नुम् न शौ वा । ददत् । ददद् । ददतौ । ददतः ॥ एवं जक्षत् जाग्रत् दरिद्रत् चकासत् शासत् प्रभृतयः ॥ अत्वसोः सौ ॥ अत्वंतस्याधात्वसंतस्य चोपधाया दीर्घो भवति सावधौ परे । भवान् । भवंतौ । भवंतः । हे भवन् ॥ चंद्रमाः ॥ अधात्वसंतस्य किं । पिंडं ग्रसते पिंडग्रः । चीवराणि वस्ते सो चीवरवः । चीवरवसौ । चीवरवोभ्यां । चीवरवःसु । शत्रंतस्य त्वं त्वंतस्याभावान्नदीर्घः । भवन् । भवंतौ । भवंतः । हे भवन् । पचन् । पठन् । दीव्यन् । दीव्यंतौ । एवं धीमान् । धीमंतौ । धीमंतः । हे धीमन् । मघवान् । मघवंतौ । मघवद्भ्यां । गुप् । गुब् । गु

अदसोऽसांतस्य दात्परस्य वर्णस्य इदूतौ स्तो दस्य मश्च अदसोऽद्रेः पृथङ् मुत्वं केचिदिच्छंति लत्ववत् केचिदंत्यसदेशस्य नेत्येके ऽसेर्हि दृश्यते =३

मह पूजायां मह्यते पूज्यते इति महान् कर्म्मणि शतृप्रत्ययः ४

अतु अस अत्वसोस्तयोः ६

अत्र अदने भक्षणे वि षये ४

षौ। गुपः। गुब्भ्यां। तादृक्। तादृग्। तादृशौ। तादृशः। तादृक्षु। एवं यादृगादयः॥ नशेः। कौ वा
पदान्ते स्यादौ झसे च। नक्। नग्। नट्। नड्। नशौ। नशः। नग्भ्यां। नड्भ्यां। नक्षु। नट्सु। नट्त्सु।
विट्। विड्। विशौ। विशः। विट्सु। विट्त्सु। स्पृक्। स्पृग्। स्पृशौ। स्पृशः। घृतस्पृक्। घृतस्
पृग्। घृतस्पृशौ। उदकपूर्वस्य न कुत्वं। उदकस्पृट्। उदकस्पृड्। दधृग्। दधृक्। दधृषौ।
दधृषः। दधृक्षु। रत्नमुट्। रत्नमुड्। रत्नमुषौ। रत्नमुड्भ्यां। रत्नमुट्सु। रत्नमुट्त्सु। षष् शब्दो नि
त्यं बहुवचनान्तस्त्रिषु समरूपः। जश्शसोर्लुक्। षट्। षड्। षड्भिः। षड्भ्यः। रं॥ स्तः५ ष्णः॥ षो णो भ
वति नामिपरे। षण्णां। षट्सु। षट्त्सु। तदन्तस्यापीष्टः। परमषट्। परमषण्णां। गौणत्वे तु न
लुक् नुटौ। प्रियषट्। प्रियषषौ। प्रियषषः। प्रियषषां। दोषां॥ दोषादीनां रो भवति रसे
पदान्ते च। दोः। दोषौ। दोषः। शसादौ वा दोषन्। दोषः। दोष्णः। दोषा। दोष्णा। दोर्भ्यां। दोष
भ्यां। शासविसर्गनुम्स्थानिकानुस्वारव्यवधानेपि क्विलात्परस्य सस्य षः। दोःषु। दोष्षु
दोषसु। धोर्व्हिहसे। पिपठीः। पिपठिषौ। पिपठिषः। पिपठीर्भ्यां। पिपठीःषु। पिपठीष्षु

घृतं घृतेन वा स्पृशतीति॥ घृष्णोतीति दधृक् नि धृषा प्रागल्भ्ये अस्मात् क्विपि द्वित्वं निपातनात् र्ष

स्कोराद्योश्च १

सि० चं०

२३

त्वसगतो सुङ् पेसतीति
सुपीः ४

विविट् । विविड् । विवक्षौ । विवक्षः । तट् । तड् । तक्षौ । तक्षः । गोरट् । गोरड् । गोरक्षौ । गोरक्षः ।
स्कोराद्योश्चेति
तक्षिरक्ष्योः संयोगांतस्य लोपइत्येके । तक् । तग् । गोरक् । गोरग् । कलोपे कुत्वमसिद्धं । पि
पक् । पिपग् । पिपक्षौ । पिपक्षः । पिपक्षु । एवं विवक् । विवग् । विवक्षौ । दिधक् । दिधग् ।
दिधक्षौ । दिधक्षः । सुपीः । सुपिषौ । सुपिषः । सुपीःषु । सुपीष्षु । एवं सुतूः । विद्वान् । विद्वांसौ
विद्वांसः । विद्वांसं । विद्वांसौ । हे विद्वन् ॥ वसोर्वुः । वसोर्वकारस्य उत्वं भवति शसादौ
स्वरे परे तद्धितयस्वरमतुब्ङीपीकारे च । विदुषः । विदुषा । विद्वद्भ्यां । विद्वत्सु । सेदिवान् ।
सेदुषः । सेदुषा । वसोत्वे इड्भावः । सेदिवद्भ्यां ॥ ऊषिवान् । ऊषुषः । ऊषिवद्भ्यां । शुश्रु
वान् । श्रुधातोः । शुश्रुवुषः । शुश्रुवद्भ्यां ॥ अथ महच्छब्दसाहचर्याद्धातोरेव सनाव
ते । तेनेह । सुहिन् । सुहिंसौ । सुहिन्भ्यां । सुहिन्सु । ध्वत् । ध्वद् । ध्वसौ । ध्वद्भ्यां । ध्वत्सु । एवं
स्रत् । पुंसोःसुङ् । पुंसोःसुङादेशः । पंचसु पुंसि शौ च । पुमान् । पुमांसौ । पुमांसः । हे पुम
न् । पुंसः । पुंसा । पुंभ्यां । पुंसु । वेधाः । वेधसौ । हे वेधः । वेधोभ्यां । उशनसां ॥ उशनसः पुरुदंश

कुत्वस्यासिद्धत्वात्संयो
गांतस्य लोप इत्येके २

तुत्संवं डनेसुडुतोसती
तिसुतूः क्विबंतः ४

२३

पुरुवदृदशानीति पुरु
दंशाः इः नजिहनश
चेत्यश [illegible] अनेका
२ [illegible]

...पर्बी नहेः क्विप्त
हि॰ती तिपूर्वपदस्य
दीर्घः उपनह्यते तिर
दिवऔ दिवोनाम्नः औ
कारादेशो भवति सौपरे
३

स्यग्नेहसांसेरधेर्डाभवति। उशना। उशनसौ। उशनसः। उशनसो धौ नांतत्वा सांततास्य
संबोधने
दंततावा नक्तुमौः॥ हे उशनन्। हे उशनः। हे उशन। उशनोभ्यां। उशनस्सु। उशनःसु॥ सौ॰
सः॥ अदसो द्स्यसः सौ। सेरौ। अदसः सेरौ भवति। असौ। द्स्यमः। मादूः॥ अदसो मात्पर
स्य वर्णस्य उकारो भवति। ह्रस्वस्य ह्रस्वः दीर्घस्य दीर्घः॥ अमू। जसी। एरी बहुत्वे॥ अदस एका
रस्य ई भवति बहुत्वे। अमी। अमुं। अमू। अमून्। अमुना। अमूभ्यां। अमीभिः। अमुष्मै। अ
मूभ्यां। अमीभ्यः। अमुष्मात्। अमूभ्यां। अमीभ्यः। अमुष्य। अमुयोः। अमीषां। अमुष्मिन्।
अमुयोः। अमीषु॥ इति हसांताः पुल्लिंगाः॥ ६॥ नहो धः॥ नहो हकारस्य धो भव॰
ति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदांते च। उपानत्। उपानद्। उपानहौ। उपानहः। उपान
दिशा
ह्यां। उपानत्सु। उष्णिक्। उष्णिग्। उष्णिहौ। उष्णिग्भ्यां। द्यौः। दिवौ। दिवः। उरसे। द्युभ्यां। द्यु
निर्संधक नवतांतः
षु। गीः। गिरौ। गिरः। गीर्भ्यां। गीर्षु। एवं पुरःकरादयः॥ चतस्रः। प्रियचत्वाः। प्रियचत्वारौ॥
हे प्रियचत्वः॥ इयं स्त्रियां। इदमः स्त्रियामियं सौ। इयं। इमे। इमाः। इमां। इमे। अनया। आ॰

वाभ्यां। द्यां दिवं दिवौ
दिवः हे द्यौः सुपुर

सृजे क्विप् आमाग मश्च निपातितः २

सि० चं०

२६

भ्यां। अस्यै। अस्याः। अनयोः। आसां। अस्यां। अनयोः। आसु। अन्वादेशे एनां। एने। एनाः।
एनया। एनयोः २। त्विक्। त्वग्। त्वजौ। त्वग्भ्यां। त्वक्षु। समित्। समिद्। समिधौ। समिद्भ्यां।
समित्सु॥ स्यात्ये त्याः। एवं तद् यद् एतद् किम्। वाक्। वाग्। वाचौ। वाचः। स्रक्। स्रग्।
स्रजौ। अप्शब्दो नित्यं बहुवचनांतः। आपः। अपः। भिदपां। अप्शब्दस्य दत्वं भव
ति। भादौ विभक्तौ। अद्भिः। अद्भ्यः २। अपां। अप्सु। दिक्। दिग्। दिशौ। दिशः। दिग्भ्यां।
दिक्षु। त्विट्। त्विड्। त्विषौ। त्विषः। त्विड्भ्यां। त्विड्भ्यः। त्विट्सु। दृक्। दृग्। दृशौ। सहजुष
त इति। सजूः। सजुषौ। सजुषः। सजूर्भ्यां। सजूःषु। सजूष्षु। आशीः। आशिषौ। आशीर्
भ्यां। आशीःषु। आशीष्षु। असौ। अमू। अमूः। अमूं। अमू। अमूः। अमुया। अमूभ्यां।
अमूभिः। अमुष्यै। अमूभ्यां। अमूभ्यः। अमुष्याः। अमुयोः। अमूषां। अमुष्यां। अमुयो
ः। अमूषु॥ [२५] इति हलंताः स्त्रीलिंगाः॥ स्वनडुत्। स्वनडुही। स्वनड्वांहि २। पुनस्तद्वत्
शेषं पुंवत्। वाः। वारी। वारि २। वार्भ्यां। वार्षु। ग्रसे। विमलद्युः। विमलदिवी। विमल

वाग्भ्यां वाक्षु ककुप्। ककुब्। ककुभौ। ककुब्भ्यां। ककुप्सु इत्यादि। त्वक्। त्वग्। त्वचौ। त्वग्भ्यां। त्वक्षु ३

२६

चत्वारि श्रोम श्रोमनी श्रोमानि १

स्यमोर्लुक्कृते नपुं
सकात्स्यदाद्योनां टेर
त्वं न १
धौ नपुंसकानां नल
लोपो न ३

द्विवि। किं के कानि २ इदं इमे इमानि। अन्वादेशे एनत् एनद् त्यदादीनां यमोर्लु॰
कि कृते टेरत्वं न भवति स्यादौ इति निर्देशात्। द्विवचनादौ तु भवति एने एनानि ब्र
ह्म ब्रह्मणी ब्रह्माणि २ हे ब्रह्मन् हे ब्रह्म॥ अन्हः॥ अहन्शब्दस्य सो भवति रसे पदां
ते च॥ अहः अन्ही अहनी अहानि २ अन्हा अहोभ्यां। कर्म कर्मणी कर्माणि
२ एवं चर्म नर्म वर्म धन्वनादयः॥ दंडि दंडिनी दंडीनि २ स्रग्वि स्रग्विणी स्रग्वी
णि २ वाग्मि वाग्मिनी वाग्मीनि २ बहुवृत्रह बहुवृत्रघ्नी बहुवृत्रहणी बहुवृत्रहा
णि २ बहुपूष बहुपूष्णी बहुपूषणी बहुपूषाणि २ बह्वर्यम बह्वर्यमणी बह्वर्यम
णी बह्वर्यमाणि २ असृक् असृग् असृजी असृंजि २ शासादौ वा असन् असा
नि असजा अस्ना असभ्यां असभ्यां असृक्षु। ऊर्क् ऊर्ग् ऊर्जी ऊंर्जि बहूर्जो नुम
प्रतिषेधः। अंत्यात्पूर्वो वा नुम् बहूर्जि बहूर्ञ्जि त्यत् त्यद् त्ये त्यानि तत् तद् ते ता॰
नि यत् यद् ये यानि एतत् एतद् एते एतानि अन्वादेशे एनत् एनद् एने एनानि वे

बहवः पूषणः स्वर्यमे
स्मिन् तत्कुलं १

बहवो वृत्रणो यस्मि
न् तत् ६ बहवो र्य
मणः पितरो यस्तत
कुलं १

षष्ठ्यन्तं ... संयुक्तेत्यस्य सूत्रस्य श्लोकस्य व्याख्याने
सि० चं०
द्वितीयस्य व्याख्यानीये च नुम् १
२५
विंशत्याद्याः तद्वैकत्वे संख्यासंख्येयसंख्याने ... त्वादेकत्वम् ३

भित्। बेभिद्। बेभिदौ। बेभिदि। सर्वत्र तस्य शो नुम्। चेछित्। चेछिद्। चेछिदौ। चेछि
दि। गवाक् शब्दस्य रूपाणि क्लीबे अर्चा गतिभेदतः॥ असंध्यागमात्रोपैर्न बाधिक
शतं मतं॥ स्वमसुप्सु नव षड्भ्यादौ षट्के सुस्त्री लिंज शसोः॥ चत्वारि शेषे दशाके
रूपाणीति विभावय॥ गवाक्। गवाग्। गोअक्। गोअग्। गोक्। गोग्। गवाङ्।
गोअङ्। गोङ्। गोची। गवाञ्ची। गोञ्ची। गवाञ्चि। गोअञ्चि। गोञ्चि। तिर्यक्। तिर्यग्।
तिरश्ची। तिर्यञ्चि। तिर्यङ्। तिर्यञ्ची। तिर्यञ्चि। यकृत्। यकृती। यकृंति। यकानि। य
क्रा। यकृता। यकभ्यां। यकृद्भ्यां। शकृत्। शकृती। शकृंति। शकानि। शक्रा। शकृता
शकृद्भ्यां। शकभ्यां। ददत्। ददद्। ददती। ददंति। ददति। एवं जक्षादयः। तुद
त्॥ वादीपो शातुः॥ अवर्णान्तात्परस्य शतुर्नुम् [illegible] ीकारे ईपि च परे। तुदंती। तुद
ती। तुदंति। भात्। भांती। भाती। भांति॥ आप्योर्नित्यं॥ अपूप्रत्यय प्रत्ययसंबंधि
नो अवर्णात्परस्य शतुर्नुम् नित्यमीकारे ईपि च। पचत्। पचंती। पचंति। दीव्यत्॥

... संख्या ... ऽसंध्या गमात्रोपाद्यैः २
गतिपूजनयोस्त्रिरूप ... त् ५
यकृतः कालखंड ... ६
ददत् इति पुल्लिंगे ... एवं द्विरुक्तानां यक्षा दीनां चेति वा नुम् ४

२५

सुहृस्रोतोपसिन्नास्थि
तत्स्वपू १

सार

अर्चिर्हृवपियजितनि
धनितपिस्यसुसिलौदि
कधनेरुस् धनुः ३

नवकेपूर्वकोरु
सुपुमांसोपक्षिन तत ५

दीव्यंती । दीव्यंति । स्वप् । स्वब् । स्वपी ॥ स्वम्महतोधात्विति दीर्घः शौ च । स्वांपि । दीर्घो नि से
के । स्वपि । स्वपा । भिदर्पां । स्वब्भ्यां । स्वब्भिः । जगत् । जगद् । जगती । जगंति । महत् । महद् । म
हती । महांति । धनुः । धनुषी । न्वपूर्वस्य शौ दीर्घः । धनूंषि । हविः । हविषी । हवींषि । प
यः । पयसी । पयांसि । तेजः । तेजसी । तेजांसि । वचः । वचसी । वचांसि । पिपठीः । पिपठि
षी । सयङ्कतस्य शौ नुम् न । पिपठिषि । सुपुम् । सुपुंसी । सुपुमांसि । अदः । अमू । अमूनि ॥ इ
ति हसांतानपुंसकलिंगाः ॥ त्वमहं सिना ॥ सि सहितयोर्युष्मदस्मदोस्त्वमहमि
त्येतावादेशौ भवतः । यथासंख्येन ॥ त्वं । अहं । युवावौ द्विवचने ॥ द्व्यर्थवाचिनोः यु
ष्मदस्मदोर्युव आवा आदेशौ भवतः । स्यादौ विभक्तौ । विभक्तौ किं । युष्मत्पुत्रः । आमौ ॥
युष्मदस्मद्भ्यां परस्यौ औ आम् भवति । युवां । आवां । यूयं वयं जसा ॥ जसा सहितयोर्युष्म
दस्मदोर्यूयं वयं भवतः । यूयं । वयं ॥ त्वमावेकत्वे ॥ युष्मदस्मदोस्त्वमौ भवतः ए
कत्वे गम्यमाने ॥ आम्नौ ॥ युष्मदस्मदोष्टाया त्वं भवतः सिमिसकारे भिसि च परे । त्वाम्

अर्चिर्शुचिहुसृपीत्यादिना
जुहोतेरस् ३
पिपठिष्योः क्विप्यपोरिति
दीर्घः ४
किंच द्विवचने इति प्रत्यय
विशेषको कृते पि युवावौ
सिद्धतः तथापि युवाम
मिति कांतान् अति युवाभि
त्यत्र युवावयोरप्रसंगाय
णाय ग्रहणः विशेषणं
कृतं ७
अत्र विपरीत निर्देशात् सु
डामइति सुटन प्रवर्त्तते ४
द्वयोरर्थोर्सर्थः द्व्यर्थकं
इति द्व्यर्थवाचिनौ तयोः ७

सि० चं०

२६

माम । युवाम । आवाम् । त्वदाद्यत्वे शसीति दीर्घः । शसो नो वक्तव्यः । युष्मान् । अस्मान् ।
त्वन्मदादेशे कृते । एटाङ्योः । युष्मदस्मदोष्टेरेत्वं भवति टाङ्योः । त्वया । मया । युवाभ्यां
आवाभ्यां । युष्माभिः । अस्माभिः ॥ तुभ्यं मह्यं ङया ॥ ङेसहितयोर्युष्मदस्मदोस्तुभ्यं मह्यं ए-
तौ भवतः । तुभ्यं । मह्यं । भ्यसभ्यं । युष्मदस्मद्भ्यां परो भ्यस अभ्यं भवति । शकारो भकारादि-
निवृत्तयथः सन्निधिकरणात्
त्वव्यावृत्त्यर्थः । युष्मभ्यं । अस्मभ्यं । ङसिभ्यसोः शतुः । ङसिसाहचर्यात्पंचम्या एव भ्यस-
ग्रहणे । त्वत् । मत् । युवाभ्यां । आवाभ्यां । युष्मत् । अस्मत् । तवमम ङसा । ङसासहितयो-
र्युष्मदस्मदोस्तवममौ भवतः । तव । मम । युवयोः । आवयोः । सुडामः । सामाकं । युष्मद-
स्मद्भ्यां परः साम् आकं भवति । युष्माकं । अस्माकं । त्वयि । मयि । युवयोः । आवयोः । यु-
ष्मासु । अस्मासु । समस्यमाने द्व्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी ॥ समासार्थोऽन्यसंख्यश्चेद्यु-
वावौ त्वन्मदावपि ॥१॥ सिजसङेङस्सुपरतः आदेशाः स्युः सदैव ते । त्वाहौ सू यवयौ
तुभ्यमह्यौ तवममावपि ॥२॥ एते परत्वाद्बाधंते युवावौ विषये स्वके । त्वन्मदावपि ।

तदंते परमहं सौ तत्वे तुभ्यति तुभ्यं अतिमह्यं ४

तदंते परमतव परमम सौ तत्वे अतितव अतिमम ७

समस्येते इति समस्यमाने समासविषयी क्रियमाणे द्वौ च एकश्च द्व्येकौ द्व्येकयोर्भावः द्व्येकत्वं द्व्येकत्वं वक्तु इति द्व्येकत्ववाचिनी तः ८

समासस्यार्थो विग्रहः अन्यसंख्यो अन्यस्याः अन्यपदार्थस्य संख्या यस्मिन् अन्यसंख्यो युष्मदस्मदर्थगत संख्येतर संख्यायुक्तो भव २१ तीत्यर्थः ३

त्वके निजविषये आत्मीये स्थाने १

॥ पुनर्गौरिति रूपांतरं युष्मानस्मान् वा करोति युष्मयति अस्मयति ततः क्विपि अ इति णिलोपे कृते युष्म अस्मेति जातं स्यादिषु युष्मे अस्मो इति
त्वमहमादय आदेशा भवंति एकदेशविकृतमनन्यवदिति उक्तत्वात् त्वं अहं औ विभक्त्यादिषु णो ण त्वेपि एवं त्रात्वे कृते टाङिः ओस
विभक्तीन् वर्जयित्वा आत्वं युवां आवां यूयं वयं २ युवां आवां युवान् अस्मान् २ एटाङ्योरिति यत्वं त्वया ... एतस्य पत्वं युष्मा
अस्या युवाभ्यां आवाभ्यां युष्माभिः अस्माभिः तुभ्यं मह्यं युवाभ्यां आवाभ्यां युष्मभ्यं अस्मभ्यं युष्मत् अस्मत् युवाभ्यां आवाभ्यां युष्मत्
अस्मत् तव मम अस्य स्य पत्वे युष्मोः अस्मोः युष्माकं अस्माकं पत्वे युष्मि अस्मि युष्मोः अस्मोः युष्मासु अस्मासु =

स्वतः इत्य त्रसमन्यर्थे तत्

बाध्यते पूर्वं बहिर्विषयत्वात् ॥ ३ ॥ द्व्येकसंख्यः समासार्थो बह्वर्थे युष्मदस्मदी । तयोर्द्व्येकतार्थत्वात् युवावौ त्वमदौ न च ॥ ४ ॥ त्वां मां वा अतिक्रांत इति विग्रहे अतित्वं अत्यहं मोणत्वेऽपि युष्मदस्मदोस्त्वदाद्यत्वं भवति । अतित्वां । अतिमां । अतियूयं । अतिवयं ॥ अतित्वां । अतिमां । अतित्वान् । अतिमान् । अतित्वया । अतिमया । अतित्वाभ्यां । अतिमाभ्यां । अतित्वाभिः । अतिमाभिः । अतितुभ्यं । अतिमह्यं । अतित्वाभ्यां । अतिमाभ्यां । अतित्वभ्यं । अतिमभ्यं । अतित्वत् । अतिमत् । अतित्वाभ्यां । अतिमाभ्यां । अतित्वत् । अतिमत् । अतितव । अतिमम । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वाकं । अतिमाकं । अतित्वयि । अतिमयि । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वासु । अतिमासु । युवां आवां वा अतिक्रांत इति विग्रहे सिजसङेङस्सु प्राग्वत् । अन्यत्र युवावौ युष्मान् अस्मान् वा अतिक्रांत इति विग्रहे सिजसङेङस्सु प्राग्वत् । अन्यत्र अतियुष्मां । अत्यस्मां । अतियुष्मान् । अत्यस्मान् । अतियुष्मया । अत्यस्मया । अतियुष्मयोः । अत्यस्मयोः ॥ युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्विती

॥ अत्वे आमसाविति त्वे च अमशसोरित्य लोपः अतित्वां अतिमां शसि अत्वे कृते अमशसोरित्यलोपः शासोरिति दीर्घः शसोनइति नत्वं अतित्वान् अतिमान् २ आत्वे कृते १ औ विभक्तौ तामिच कृते सवर्णे दीर्घः सह ३ अतित्वं अत्यहं अतियुष्मां अत्यस्मां अतियूयं अतिवयं अतियुष्मां अत्यस्मां अतियुष्मा अत्यस्मां अतियुष्मान् अत्य २ स्मान् अतियुष्मया अत्यस्मया अतियुष्मा २ भ्यां अत्यस्माभ्यां अतियुष्माभिः अत्यस्माभिरित्यादि ९

॥ अतित्वं अत्यहं अतियुवां अत्यावां अतियूयं अतिवयं अतियूयं अतिवयं अतियुष्मी अत्यावी अतियुवां अत्यावां अतियुवान्
अत्यावान् अतियुवया अत्यावया अतियुवाभ्यां अत्यावाभ्यां अतियुवाभिः अत्यावाभिः अतितुभ्यं अतिमह्यं अतियुवा-
भ्यां अत्यावाभ्यां अतियुवभ्यं अत्यावभ्यं इत्यादि = षष्ठी चतुर्थी च द्वितीया च षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्ताभिः अत्रस्थस्त्वात्

षष्ठीस्थस्य पूर्वनिपातः २

पाभिस्तेमे वान्नौ वस नसौ । युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयासहितयोर्यथासं-
ख्येन अमी आदेशा भवंति । तत्रैकवचनेन सह तेमे । द्विवचनेन सह वान्नौ । बहुव-
चनेन सह वस्नसौ । त्वामौ मा । अमा सहितयोर्युष्मदस्मदोः त्वा मा इत्येतावादेशौ
भवतः । श्रीशस्त्वावतु मापीह दत्तात्ते मेपि शर्म सः । स्वामी ते मेपि स हरिः पातु वामपि
नौ विभुः । १ सुखं वान्नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः । सोव्याद्वो नः शिवं वो नो दद्या-
त्सेव्योत्र वः स नः । २ एकवाक्ये युष्मदस्मदादेशाः वक्तव्याः । एकाख्यातं वाक्यं तेने-
ह न । ओदनं पच तव भविष्यति । इह तु स्यादेव शालीनां ते ओदनं दास्यामीति ।
अनन्वादेशे वा । एते वान्नावादय आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः । अन्वादेशस्तु
कथितानुकथितमात्रं । धाता ते भक्तोस्ति । अन्वादेशे नित्यं । तस्मै ते नमः

तस्मै पूर्वोक्ताय ते तुभ्यं विष्णवे नमोस्तु ३

न चादौ । वाक्यादौ पादादौ च वर्त्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्नैते । त्वां पातु मां पातु वेदैर
शेषैः संवेद्योस्मान् कृष्णः सर्वदावतु ॥ विशेष्यपूर्वं (संबोधनं) संबोधनेतरपूर्वं संबोधनं

श्लोकस्य चतुर्थांशः पादः
पादं प्राप्य भिन्न्य
स्यादौ एते आदेशा न
भवंति विभक्त्यंतेन
तस्यादौ भवंत्येव १०

किं कृत्वा विशेष्यपूर्वं यस्मात् तत् एतादृशं विशेषणात्मकं संबो-
धनं च पुनः संबोधनेतरं पूर्वं यस्मात् तत् एतादृशं संबोधनेतरपूर्वं
[illegible]

नि० ॥ अन्येपि अव्ययानि संति तथाहि कामं स्वछंदप्रकामयोः स्वशये। सांप्रतमिति न्याय्ये। परमिति किंत्वर्थे। सा कृतादिति प्रत्यक्षे। साचीतीति र्यगर्थे। संवदिति वर्षे। अवश्यमिति [illegible] निश्चये। उषेति रात्रौ। उमित्यंगीकारे ब्रह्मणि च। भूरिति भूमौ। तुवइत्यंतरक्षे। कुरिति कुत्सिते षदर्थयोः। अंजसेति तत्त्वशीघ्रार्थयोः। मिथु इति द्वावित्यर्थे। अस्तमिति विनाशे स्थाने इति चुक्ते। वरक्षिति ईषदुक्ते। सु दीति शुक्लपक्षे। वदीति कृष्णपक्षे। तुमिति तुंकारे। आहे लुवाचे लुर्थे। आसेति वर्भवेत्यर्थे। आर्येति प्रतिषेधे। असीति त्वमित्यर्थे वाक्या

के। पूर्वस्मिन्निति पुरः। पुरस्तात्। अधः। अधस्तात्। उपरि। उपरिष्टात्। परस्मिन्निति प

रेण। परतः। दक्षिणेन। दक्षिणा। दक्षिणतः। उत्तरतः। दक्षिणस्यां दिशि दूरे इति दक्षि

णाहि। आहिप्रत्ययः। दक्षिणा। उत्तराहि। उत्तरा। तदधीनकार्त्स्न्ययोर्वा सात्। राजसात्।

सर्वं भस्मेति भस्मसात्। उरी। ऊरी। उररी। विस्तारांगीकारयोः। सद्यादिः काले निपा

(तत्काल) (तत्काले)
त्यते। समानेऽह्नि सद्यः। अद्य। अधुना। इदानीं। तस्मिन् काले तदा। यदा। कदा। सर्

। सर्वदा। एकदा। अन्यदा। सपदि। सांप्रतं। संप्रति। झटिति। तूर्णं। आशु। शीघ्रं। पूर्व

(अस्मिन् वर्षे पूर्ववर्षे परारि पूर्वतरे अन्यवर्षे)
स्मिन्नह्नि पूर्वेद्युः। परेद्यवि। परेद्युः। अपरेद्युः। ऐषमः। परुत्। परारि। अन्येद्युः। अन्यत

रेद्युः। उभयेद्युः। उभेद्युः। तर्हि। कर्हि। यर्हि। एकर्हि। एतर्हि। प्रादिरुपसर्गः। प्र। परा।

अप। सम्। अनु। अव। निस्। निर्। दुस्। दुर्। अभि। वि। अधि। सु। उद्। नि। प्रति। अति। पर

ि। अपि। उप। आङ्। अंत। अंतर्। आविर्। प्रादुर्। प्राग्धातोः। उपसर्गाः धातोः प्राक् प्र

योक्तव्याः। तदव्ययं। चादिरव्ययसंज्ञं भवति॥ क्त्वाद्यंतं च॥ क्त्वा। क्यप्। तुम्। णम्।

पूर्वकाले क्त्वेति क्त्वा। समासे क्यबिति क्यप्। तुमर्तदर्थायां भविष्यतीति तुम्। पौनःपुन्ये णम् पदं द्विश्चेति णम्। संख्यायाः धे तिधा। वह्वल्पार्थात्कारकात् शस् इति शस्। अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे नाम्नश्च्विरिति च्विः। वत्तुल्ये इति वत्। क्रियायाः आ वृत्तौ कृत्व इति कृत्वस्। द्वित्रिचतुर्भ्यः सुरिति सुः। [illegible] कर्षेदित्याम् १०

लंकारयोः। कु ईषत् प्रैषानुज्ञा वसरेषु। वामिति पुवार्थे च। हुवाहु एतौ प्रियेवा क्ये एवमन्येपि स्व यथार्थाः ३

तद्धोः धीनं २

एते शेघार्थे ६

प्र आदिर्यस्य सः प्रा दिः तद्गुणसंविज्ञानो यं बहुव्रीहिः उपस मीपे सृज्यते उच्चार्य ते क्रियावाचकस्ये सुपसर्गः कर्मणि घञ् प्रत्ययः संज्ञा वलात् क्रियासंवं ध इति लभ्यते यदुक्तं यत् क्रियायुक्ताः प्रा दयस्तान्प्रत्येवोप सर्गसंज्ञेति ४

क्त्वादिर्यस्यांते त्क्वा ल्यादयः क्त्वोत्वादयः ग्रंते यप्सतत् १

सि॰ चं॰

२८ २९

धा। स्वि। शास्। वत। कृत्वस्। सु। आम्। इत्याद्यंतम् अव्ययसंज्ञं भवति। अव्ययाद्धि भक्तेर्लु
क्। सदृशं त्रिषु लिंगेषु सर्वासु च विभक्तिषु वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययं॥ २ व
ष्टि भागुरिरल्लोपम् अवाप्योरुपसर्गयोः॥ आपं चैव हलंतानां यथा वाचा निशा दिशा॥ ३
अवगाहः। वगाहः। अवतंसः। वतंसः। अपिधानं। पिधानं॥ इत्यव्ययानि॥ ॥ अजाद्यतः
स्त्रियां। अकारांतान्नाम्नः स्त्रियां वर्तमानादाप्प्रत्ययो भवति। सर्वा। माया। अजादेश्च॥
अजा। एडका। अश्वा। चटका। मूषिका। वाला। वत्सा। होडा। मंदा। विलाता। संफला।
भस्त्रफला। अजिनफला। शणफला। पिंडफला। सत्पुष्पा। प्रत्यक्पुष्पा। कांडपुष्पा।
प्रांतपुष्पा। एकपुष्पा। शूद्रा। कोकिला। क्रुंचा। उष्णिहा। देवविशा। ज्येष्ठा। कनिष्ठा।
मध्यमेति। पुंयोगेऽपि। शूद्रा। जातावपि। अमूला। इत्यादि। पादो वा ईप्। द्विपदी। द्वि
पात्। द्विपदा। कात्पूर्वतः। कापि परे पूर्वस्याकारस्य इकारो भवति। कारिका। पाचि
का। अतः किं। गौका। नौका। तपरः किं। राका। क्षिपकादीनां न। क्षिपका। ध्रुव

॥ करोतीति ण्वुल् विति वल् नौ शा छात् चार्थिकः प्रलकाराऽभवितु शक्नोतीति शका पचाद्यच् प्रत्ययः तपरः किं राका। पूर्वस्य किं कटुकारस्य वती अज्ञा
तादौकः मामकनरकयो रताइः ककारस्य प्रत्ययत्वाभावादप्राप्तौ वचनं ममेयं मामिका। अणी नयोरिति ममकादेशः। हित्वा वृद्धिः नरान्का
यतीति कैशाद्दे अन्यादीतोऽड् इति डप्रत्ययः इत्वं च नरिका क्षिपेर्नाम्युपधात्कः। ध्रुवस्थैर्ये इत्यस्माद्धातोः ... स्थैर्ये यो रस्मात्
चाद्यप्रत्ययः कु ... का। भाजनं चटभेद

विभजनं विभक्तिः विभागः यद्वा विभज्यते बोध्यते कर्तृकर्मादयोऽनयेति विभक्तिः स्वादिः ताभ्यो रवेति योगरूढिः २

होडेति भिन्नस्त्री मंदेति प्रौढास्त्री। विलातेति नवयौवनास्त्री। संफलात एकपुष्पांता औषधिविशेषाः ६

ने अस्मा द्वुल् आपू च चटका एव य का २९ स एव स का अ ... ताव्ययसर्वादिरित्य कः अग्रपत्रे प्रयोगाः २

॥निश्चयेन पतंत्यनेकेष्वर्थेषु द्योतकत्वादिति निपातः पत्लृ पतने ऽस्मात् ज्वादेर्णः असत्ववाचि नामेव चादीनां निपातसंज्ञा ऽव्ययसंज्ञा च भवति स्वरादीनां तु सत्ववाचित्वं चाव्ययसंज्ञे व निपातसंज्ञा स्वस्ति वाचयति स्वः पश्यति स्वः पतती त्यादौ कर्मादिकत्वं स्वरादीनां स्यस्वेव एकस्वराणां निपातानां संधिर्भवतीति निपातसंज्ञाफलं एकस्वराणां स्वरादीनां संधिर्भवत्येव तेषां निपातसंज्ञाभावात् चेति समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारेषु ॥ ७८ ॥ कारकयोरेनमत्ववाचर

त्वत्को

च हि त्वो ऽन्यस्मात्संबोधनात्परयोर्नैते देवास्मान्पाहि न हरे विभो ऽस्मान्नः कृष्ण सर्व

पंचैव चादियोगा एषां मन्त्रे षि कोरः

दा विशेष्यपूर्वा तु हरे कृपालो नः पाहि सर्वदा कृष्ण देव नः ॥ चादिमिश्र च वा हैवे

ह एव एतैर्योगे नैते आवयोर्युवयोरीशौ वेशो हे शक्त यैवंच अहे शः युवयोरे

व हरिर्मामिव रक्षतु योगे इति किं हरो हरिश्च मे स्वामी अचक्षुष ज्ञानार्थ धातुभि

र्योगे च न चेतसा त्वां समीक्षते भक्तस्तव रूपं ध्यायति चाक्षुषज्ञाने तु भक्तस्त्वा

पश्यति च रूपा विद्यमानपूर्वा प्रथमांतात्परयोरन्वादेशेऽप्येते वा भक्तस्त्वं मेऽपि

ते न हरिस्त्वां त्रायते स मां त्वा मेति वा चादिर्निपातः च वा ह अह एव एवं नूनं

पृथक् शश्वत् युगपत् भूयस् नह हंत विना नाना स्वस्ति अस्ति दोषा वृथा

मृषा नक्तं मिथ्या मिथस् अथ अथो अहो ह्यस् श्वस् उच्चैस् नीचैस् शनैस् ऋ

धक् ऋते आरात् दूरात् दिवा रात्रौ सायं चिरं मनाक् ईषत् जोषं तूष्णीं बहि

स् अवस् समया निकषा अद्धा वत उपधा साम्प्रि सना सनत् सनात् तिरस् अं

सि० चं० नरा। अंतरेण। सहसा। अलं। वषट्। क्षमा। विहायसा। मुधा। पुरा। तुरा। मिथो। प्रायस्। मुहुस्। सा
२६ र्द्धं। साकं। नमस्। हिरुक्। धिक्। मा। माङ्। अम्। आम्। नेत। चेत्। कच्चित्। चण्। नञ्। य
द्वि। सत्यं। जातु। कं। शं। ज़ोकू। र। हसि। अभीक्ष्णं। हा। आः। आत्। वै। है। रे। किं। यत्। तत्। इ
ति। इव। हं। होः। स्वर्। अंतर्। प्रातर्। पुनर्। सनुतर्। स्यात। यावत्। तावत्। स्वाहा। स्वधा
तथा। हि। खलु। किल। नु। ननु। सुष्ठु। दुष्ठु। आदह। उपसर्ग स्वर विभक्ति प्रतिरूकाश्च
॥ अवदत्तं। अहंयुः। हेतौ। स्वयं। उत। नञ्। स्वधा। स्म। अस्मि। वै। शंवट्। नो। दिष्ट्या। अआ
इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ ॡ ए ऐ ओ औ। पशु। शुकं। यथा। कथा। च। पाट्। प्याट्। अंग। हा। हे।
हे। भोः। अयि। द्य। विषुरे। अरे। एकपदे। द्राक्। मंक्षु। युत। आतः। श्रौषट्। वौषट्। श
श्वट्। इत्यादि॥ तत्रादिर्विभक्त्यर्थे निपात्यते॥ तस्मिन्निति तत्र। अस्मिन्निति अत्रे॥
यत्र। कुत्र। क्व। कुह। तेन प्रकारेण। तथा। यथा। सर्वथा। कथं। इत्थं। अस्मादिति इ
तः। एतस्मादिति अतः। ततः। यतः। कुतः। सर्वतः। बहुतः॥ सार्वविभक्तिकास्तसिये २६

॥ उपाधिभ्यामासन्नारूढयोरिति त्यकः उपत्यका अधित्यका उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्द्धमधित्यका इत्यमरः। तरत्तेर्वुण् अ काढे
शे वृद्धिश्च तारका नक्षत्रे नेत्रकनीनकायां तु तारिका तंतूनां विकारस्तांतवं तस्मिन् वर्णका प्रावारविशेषः वर्ण वर्ण क्रियावि
स्तारवचनेषु इति चौरादिकात् वुण् ग्रंथविशेषस्य व्याख्यात्री त्रकर्त्री चवर्त्तिका वर्त्तयतीति वर्त्तिका वुण् प्रत्ययः शकुनावे
व वाच्ये ऽयं विकल्पः अन्यस्मिन्नर्थे नित्यमित्वं प्राचां पूर्वाचार्याणां मते इतो ऽभावः उदीचामाक्षिका नां इत्यमितरथा। वृंदार

का। चटका। एका। सका। उपत्यका। अधित्यका। तारका ज्योतिषि। अन्यत्र तारि
का। वर्णका। तांतवे। वर्णिकान्या। वर्त्तका। शकुनौ प्राचां। उदीचां तु वर्त्तिका। अष्ट
का आद्वे। अष्टिकान्या। क्षिपका। सूतका। सूतिका। पुत्रका। पुत्रिका। आर्यका
आर्यिका। चटकका। चटकिका। निर्भस्त्रका। निर्भस्त्रिका। वृंदारका। वृंदा
रिका। एषका। एषिका। अजका। अजिका। ज्ञका। ज्ञिका। द्वके। द्विके। निःस्वक
का। निःस्विका। ह्रस्वो वा। कापि परे तरादौ च पूर्वस्य ह्रस्वो वा भवति। गंगका
गंगाका। गंगिका। गंगीका। नदिका। नदीका। श्रेयसितरा। श्रेयसीतरा। वा ब्रह्मण
देवसंघब्रह्मराणां न। गौका। गोका॥ अण् ई पू। दंडिनी। मघोनी। शुनी। कर्त्री। य
स्य लोपः। इ वर्ण अवर्णयोर्लोपो भवति तद्धित स्वरे यकारे ई पि च। चौरी। औ
पगवी। ऐंद्री। ईयंनोल्लोपः। राज्ञी। द्विदाम्नी। ष्ठितः। षकार टकार नकार ऋकारा
रानुबंधात् स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति। षवराकी। टकुरुचरी। उरुद्वयसी। उरुद

यां एवं यका। साएव स
का १
अक्षंतिव्याप्तलणायस्यां
सा ऽष्टका इष्टं ऽभिस्यां
तकः अष्टौ परिमाण
मस्याः संख्यायाइस्य
ष्टका ३

नचआचअणचएषां
समाहारो न्वणतस्मात्
न्वणः ८=

इविपरम्तिअनोअको
रस्यलोपः २
षच स्वच अश्च आचेति
ष्टुरः ष्टुरः इतोयस्मात्
ष्टुत तस्मात् ष्टुतः २

क शब्दः देवतावाची
पुंस्त्वे एवमन्यत्र त्रिलिं
गः। वृंदारकौ रूपमु
ख्याविसमरः १=
द्विवेर्बा वसुरित्तिपचेः शा
त्प्रत्यानौ स्तिपूतेवदीतिश
त्प्रत्ययः पचतीति द्विवैः
शात्प्रत्यये दिवादैर्यः अ
प्रयोग नित्यं इति नुम्
तुदेः शात्प्रत्ययः। तुदादेः
रइत्यप्रत्ययः मन्नंतान्ना
म्न ईप् नसीमादामाराजव
त् सीमा गंगावत्। सीमसी
मेत्रु मे स्त्रियामित्यमरः २
तरतमै स्त्विष्टाः प्रकर्षेण
इति प्रत्ययः स्त्रियां विहि
तस्येति किं लक्ष्मीतराच
मूतरा ७=

घ४

अस्ते दीव्यतीति आ-
ह्निकी इति कप्रत्ययः
८

१६० चै०

मन् अंते यस्य सः मन्नंतः
तस्मात् ३
३०

बहवो राजानो यस्यां
सा बहुराज्ञी ५

न अंत्य अनंत्य अनंत्यं
वयः अनंत्यवयः
अनंत्यवयः वक्ति तत्
शीलं अनंत्यवयोवा-
ची तस्मात् ३

घ्नी। उरुमात्री। आह्निकी। इत्वरी। उगोमती। विदुषी। रूपचंती। प्राची। प्रांची। प्रती-
ची। प्रत्यंची। उदीची। उदंची। तिरश्ची। तिर्यंची। रूपचंती। दीव्यंती। उदती। तुदं-
ती। मन्नंतान्नेप्। सीमा। सीमानौ। दामा। दामानौ। अन्नंताद्बहुव्रीहेर्नी। बहुयज्वा।
बहुयज्वानौ। डापूर्वा। सीमा। सीमे। दामा। दामे। बहुयज्वा। बहुयज्वे। उपधाल्लोपि-
नो बहुव्रीहेर्वेप्। बहुराज्ञी। बहुराजा। बहुराजे। पक्षे डावीपोरभावः। बहुराजा। बहुरा-
जानौ। बहुराजानः। नदादेरदंतात्स्त्रियामीप्। नदी। गौरी। सौपर्णेयी। आह्निकी।
स्त्रैणी। पौंस्नी। शाक्तिकी। यांशिकी। अश्विभ्वी। अनडुाही। अनडुही। गार्गी। गार्ग्या-
यणी। लोहित्यायनी। कौरव्यायणी। मांडुकायनी। आसुरायणी। इत्यादि। अनं-
त्यवयोवाचिनोऽदंतात्स्त्रियामीप्। कुमारी। किशोरी। वधूटी। चिरंटी। तरुणी।
तलुनी। कलभी। अदंतात्किं। शिशुः। अनंत्येति किं। वृद्धा। स्थविरा। कन्यायाः नं क-
न्या। ऊधोंतस्य बहुव्रीहेर्नेङ् स्त्रियां। कुंडोध्नी। घटोध्नी। अनूध्नी। वयोवाचिनो हाय

बहवो यज्वानो यस्यां
सा बहुयज्वा नगरी नां
तत्वाद् पूर्वाद्धः [illegible]
वतिधे

अन् अंते यस्य सः अन्नंतः
तस्मात् ३

कुंडवत् ३० ऊधो
यस्याः सा घटवत् ऊधः
यस्याः सा घटोध्नी इत्यादि
[illegible]
ध्नी २

त्रयः हायनाः यस्याः सा चत्वारः हायना यस्याः

नस्वेयं त्रिचतुर्भ्यां णत्वं । त्रिहायणी । चतुर्हायणी । द्विहायनी । त्रिचतुर्भ्यां किं । अष्टहायनो

चत्वारः हा- य नाः यस्याः सा

वयोवाचिनः किं । चतुर्हायना शाला । इंद्रादेरानीप् स्त्रियां पुंयोगे । इंद्राणी । ब्रह्माणी । इंद्रस्य स्त्री

वरुणानी । भवानी । सर्वाणी । रुद्राणी । मृडानी । आचार्यादणत्वं । आचार्याणी । हिमा

ऽऽनीप् महारण्य

रण्ययोर्महत्वे । महद्धिमं हिमानी । अरण्यानी । यवाद्दोषे । दुष्टो यवो यवानी । यवना

ऽऽनीप्

ल्लिप्याम् । यवनानी । मातुलोपाध्यायाभ्यां वा । मातुलानी । मातुली । उपाध्यायानी । उपा

ध्यायी । पुंयोगे चादंतात्स्त्रियामीप् । शूद्री । गणकी । पालकांतान्न । गोपालिका । अश्व

पालिका । सूर्याद्देवतायां माप् । सूर्यस्त्री देवता सूर्या । अन्या सूरी । जातेरयोपधात् ।।

जातिवाचिनो यकारोपधादकारांतात्स्त्रियामीप्रत्ययो भवति । महिषी । हंसी । योपधात्तु जातेरिति किं म्सुराऽ४

क्षत्रिया । वैश्या । क्वचिन्न । बलाका । गवयहयमुकयमनुष्यमत्स्यानामनिषेधः । गवयी ।

हयी । मुकयी । हलस्तद्धितयस्येपि लोपः । मनुषी । ईपि मत्स्यस्य यलोपः । मत्सी । सूर्यागस्त्य

योरीये ईपि च । सूरी । आगस्ती । तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपः । तैषी । पौषी । जानप

।। पाणिनिसूत्रं । जानपदकुंडगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद्वृत्त्यमत्राऽवपनाकृत्रिमाश्राणा ।

स्थौल्यवर्णानाऽच्छादनाऽयोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु एभ्य एकादशभ्य एषु अर्थेषु ईप् स्यात् जानपदीवृ

त्तौ ।।श ।

। ईप्समाहारे त्र्यं । हयी । त्रयी । अध्य । क्षत्रियोपाध्याये । श्रौवाचार्यं । वरुणानी । आर्यार्णी । क्षत्रियाणी । क्षत्रिया । उपाध्यायानी । उपाध्याया । ४६

सि० चं०

३१

पढे नीलोर

पात्रे१स्थापनेर्थे

दीर्घत्तिश्चेतत्रानिपदान्या। कुंडी। अमत्रे चेत्कुंडाअन्या। गोणी आवपने। अन्यागोणा। स्थ
लीअकृत्रिमायां। अन्यास्थला। भाजीश्राणाचेत्। नागीस्थूलाचेत्। अन्यानागा। का१
लीवर्णश्चेत्। अन्याकाला। नीली अनौषधीप्राणिनोः संज्ञायांवा। [illegible]। [illegible]। कुशी
अयोविकारे। कुशान्या। कामुकीमैथुनेछायां। अन्याकामुका। कबरीकेशविन्यासे
अन्याकबरा। शोणाद्वा। शोणी। शोणा। बहुव्रीहेर्श्चांतिपूर्वपदात्क्तांतादीप्। ऊरुभिं
न्नी। जातांतान्न। दंतजाता। अस्वांगपूर्वपदाद्वा। पूर्वेणनित्येप्राप्तेविकल्पार्थमेतत्। सु
रापीती। सुरापीता। पाणिंग्रहीतीभार्यायां॥ पाणिग्रहीतांन्या॥ क्रीतांतात्करणादेः। व
स्त्रक्रीती। क्वचिन्नधनक्रीती। क्तादल्पत्वे। अभ्रलिप्तीद्यौः। अल्पत्वेसतिकिं। चंदनलि
प्तान्या। स्वांगाद्वा। स्वांगवाचिनोऽदंतादसंयोगोपधादुपसर्जनाद्वास्त्रियामीप्। सुमु
खी। सुमुखा। सुकेशी। सुकेशा। संयोगोपधात्तु। सुगुल्फा। उपसर्जनात्किं शोभनाशिखासु
शिखा। स्वांगंत्रिधा। अद्रवंमूर्त्तिमत्स्वांगंप्राणिस्थमविकारजं॥ अतत्स्थंतत्रदृष्टंचतेन

गुरुसिन्धेपस्यामा गुरुसिन्नी४

३१

चेत्तत्तथायुतं । २ । सुस्वेदाद्द्रवत्वात् सुस्नाना । अमूर्त्तत्वात् सुमुखा शाला । अप्राणिस्थत्वा
त् सुशोफा विकारजत्वात् । अतत्स्थं दृष्टं च सुकेशी सुकेशा वा रथ्या । अप्राणिस्थस्यापि
प्राणिनि दृष्टत्वात् तेन चेत्तत्तथायुतं । सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमा प्राणिवत्प्राणिसदृशेष्वि
त्वात् । नासिकोदरोष्ठजंघादंतकर्णशृंगाच्चेषु । तुंगनासिकी तुंगनासिका । मंदोदरी ।
मंदोदरा । बिंबोष्ठी । बिंबोष्ठा । सुजंघी सुजंघा । सुदंती । सुकर्णी । चारुकर्णी । सुशृंगी । अंग
गात्रकंठपुच्छाद्वाईषु । स्वंगी । सुगात्री । सुकंठी । सुपुच्छी । पक्षे स्वंगेत्यादि । कवरमणिवि
षशरेभ्यः परात्पुच्छान्नित्यं । कवरपुच्छी । मणिपुच्छी । विषपुच्छी । शरपुच्छी । उपमानात् ।
पक्षपुच्छाभ्यां । श्येनपक्षी । श्येनपुच्छी । [illegible] नक्रोडादिबहुस्वरात् ।
कल्याणक्रोडा । सुजघना । सहनञ्विद्यमानपूर्वान्न । सकेशा । अकेशा । विद्यमा॰
न नासिका । नखमुखात्संज्ञायां । शूर्पणखा । गौरमुखा । संज्ञायां किं । ताम्रमुखी । क॰
न्या । वोर्गुणात् । उदं ताद्गुणवाचिनो वा स्त्रियामीप् । पट्वी । पटुः । वह्वी । बहुः । मृद्वी म

सि० चं०
३२

डुः। तन्वी तनुः। गुर्वी गुरुः। खरुसंयोगोपधान्न। खरुः। पांडुः। कृदिकारादक्तिन्नर्थात्ई
र्वा। रात्रिः रात्री। अंगुलिः अंगुली। आजिः आजी। धूलिः धूली। शकटिः शकटी।
अक्तिन्नर्थात्किं। कृतिः। भूतिः। मतिः। अजननिः। पद्धत्यादिभ्यो वा। पद्धतिः पद्धती। ए
च मन्वादेः॥ मनुपूतक्रतुवृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामै आदेश ई प्रत्ययश्च स्त्रियां
पुंयोगे। पूतक्रतायी। कुसितायी। कुसिदायी। वृषाकपायी। अग्नायी॥ मनोरैसौ
वा। मनायी। मनावी। मनुः। पत्न्यादयो निपात्याः। पतिशब्दस्य नकारादेशः यज्ञेन
संबंधे वशिष्ठस्य। नित्यं सपत्न्यादिषु। पत्नी। सपत्नी। एकपत्नी। वीरपत्नी। सखी
अशिश्वी। अनडुाही। अनडुही। प्राची। प्रांची। प्रतीची। प्रत्यंची। उदीची। अवाची
क्वचिद्वा। दृढपतिः। दृढपत्नी। वृषलपतिः। वृषलपत्नी। वर्णवाचिनोऽनुदात्तां
तान्तोपधादनुपसर्जनादीबा तो न। एता एनी। हरिता हरिणी। रोहिता रोहिणी।
श्येता। श्येनी। असिता। छंदसि क्नमेके। असिक्नी। पलिता। पलिक्नी। इत्यादि। इतोम

३२

नुष्यजातेरीप्। दाक्षी। अवंती। कुंती। ऊतः। उदंताद्योपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रि
यामूङ्प्रत्ययः। कुरूः। अयोपधात्किं। अध्वर्युः स्त्री। पंगोश्च। पंगूः। श्वशुरस्योकारा
कारलोपश्च। श्वश्रूः। उपमानवाचिपूर्वपदादूरूत्तरपदादूः। करभो
रूः। संहितशफलक्षणवामसहितसहादेरनौपम्येपि। संहितोरूः। शफोरूः। लक्षणो
रूः। वामोरूः। सहितोरूः। सहोरूः। ॥इति स्त्रीप्रत्ययः॥ ॥लिंगार्थे प्रथमा॥
नामार्थमात्रे लिंगाधिक्ये च प्रथमा विभक्तिर्भवति॥ नियतोपस्थितिको नामार्थः॥
उच्चैः। नीचैः। कृष्णः। श्रीः। ज्ञानं। वारी। द्रोणः। आढकं। एकः। द्वौ। बहवः। अलिंगा
नियतलिंगाश्च नामार्थमात्रेस्योदाहरणम्। अनियतलिंगात्तु लिंगमात्राधिक्य
स्यस्य च। तटः। तटी। तटं। आमंत्रणे च। अभिमुखीकरणे प्रथमा। हे देव। हे देवौ। हे
देवाः। भोसः। भोस्भगोस्अघोस्भवत्भगवत्अघवतां वा निपात्या धौ। भो हरे। भर
शिष्यं ते इति शेषः
गो नमस्ते। अघो याहि। शेषाः कार्यकर्तृसाधनयोर्दानपात्रे विशेषावधौ संबंधाधा

सहेतेइति सहो सक्थावू
रूयस्याः ५

। नृनरयोरीप्वृद्धि
श्च। नारी। यूनस्तिः।
युवन्शब्दात्स्त्रियां
तिः। युवतिः। ५॥

आमंत्रणमाभिमुखीकर
णमनुकूलकरणमिति
यावत् आमंत्र्यते प्रस
न्नः क्रियतेऽनेनेति सा
धनेषु २३

पंगुशब्दो गुणवा
ची॥२॥

लिंगं चार्थश्च लिंगा
र्थौ तस्मिन् लिंगार्थे लिंगेऽ
र्थे च प्रथमा इत्यर्थः ५

क्रियाकरोति सः
कर्त्ता धातूपात्त
व्यापाराश्रय इत्यर्थः

स्तावधयोः । द्वितीयाद्या विभक्तयः एष्वर्थेषु भवंति । कार्ये कर्म्मकारके द्वितीया । कटं
करोति कारुको रूपं पश्यति चाक्षुषः । राज्यं प्राप्नोति धर्म्मिष्ठः सोमं सुनोति सोमसु
पाः ॥१॥ कर्त्तरि करणे च तृतीया ॥ भिन्नः शरेण रामेण रावणो लोकरावणः ॥ दानपा
त्रे चतुर्थी । वेदविदे गां ददाति । क्रियया यमाप्नोति तत्रापि चतुर्थी पत्ये शेते । दानपा
त्रे किं । राज्ञः करं ददाति । विश्लेषो विभागस्तस्यावधौ पंचमी । हिमवतोऽवतरति गं
गा । धावतोऽश्वात्पतति । संबंधे षष्ठी । राज्ञः पुरुषः ॥ आधारे सप्तमी ॥ औपश्लेषिकः
सामीपिको ऽभिव्यापको वैषयिको नैमित्तिक औपचारिकश्चेति षड्विधः । कटे
शेते कुमारो सौवटे गावः सुशेरते ॥ तिलेषु विद्यते तैलं हृदि ब्रह्मामृतं परं । युद्धे स
न्नह्यते धीरोंऽगुल्यग्रे करिणां शतं ॥२॥ क्रियालक्षणं भावस्तत्रापि सप्तमी । वर्षति
देवे चौरश्चायातः । गोषु दुह्यमानासु गतः । विनासहनमस्कृते निर्द्धारणस्वाम्यादिभिश्च
॥ एतैर्योगे द्वितीयाद्या विभक्तयः । विनादियोगे द्वितीया । विना पापं सर्वं फलति । ग्रं

उपश्लेषः संयोगः
विगतः श्लेषो विश्लेषः
विभागः तस्य अवधी
यते एकरूपतया ज्ञाय
ते सोऽवधिस्तस्मिन् ५

समीपे भवः सामीपिकः
तस्मिन् केनेऽति ७ अ
भितः सर्वतः आप्नोतेऽ
भिव्यापकः । विषयः
प्रकाशनसामर्थ्यं त
त्स्यास्तीति वैषयि
कः । निमित्तं हेतुः त
त्र भवः नैमित्ति
कः । उपचारस्तत्र
भवः औपचारिकः
७

अनुक्ते संप्रदा
ने किं दानीयो
विप्रः दीयतेऽस्मा
यिति दानीयः सं
प्रदाने अनीयप्रत्य
यः ।८॥ आश्रियते
कर्त्तृकर्म्मद्वारा क्रिया
ऽस्मिन्नित्याधारस्तस्मि
न् ६ उपश्लेषः श्लेषः
संयोगः सोऽस्यास्तीति अ
ऽकौ शिलेवेति ६

३३

तरेणहरिंणीकिंजीवितेन। अंतरात्वांमांहरिः। जपमनुप्रावर्षत। उपहरिंसुराः। नदी
मन्ववसितासेना। अतिदेवान्कृष्णः। अभिसर्वतसोःकार्याधिगुपर्यादिषुत्रिषु॥
द्वितीयाम्रेडितांतेषुततोऽन्यत्रापिदृश्यते॥ अभितोग्रामं। सर्वतोनगरम्। धिग्जाल्
मं। उपर्युपरिपर्वतं। अधधिसुखं। अधोअधोग्रामं। उभयतोगोपाः। उभयतः
कृष्णं। परिअनुवाहरिमसि एवंपरितः। समयानिकषाहाप्रतियोगेपि। कालाध्व
नोर्नैरंतर्ये। मासमधीते। क्रोशंपर्वतः। मासंगुडधानाः। मासंकल्याणी। क्रोशम
धीते। क्रोशंकुटिलानदी। नैरंतर्येकिं। मासस्यद्विरधीते। क्रोशस्यैकदेशेपर्व
तः। कृष्णंपरिअनुवाहरिमसि। अधिपूर्वाणांशीङ्स्थासामाधारःकर्म। अभिनि
विपूर्वस्यविशेः। उपान्वध्याङ्पूर्वस्यवसः। अधिशेते। अधितिष्ठति। अध्यास्तेवा
वैकुंठंहरिः। अभिनिविशतेसन्मार्गं। क्वचिन्नपापेभिनिवेशः। उपवसति। अनुव
सति। अधिवसति। आवसति। वावैकुंठंहरिः। नाभुक्त्यर्थस्य। वनेउपवसति। इत्या

ग्रामस्यपार्श्वद्वये
इत्यर्थः।३।

कालश्चअध्वाचका
लाध्वनौतयोर्निर
न्तरंयस्मात्तन्निरं
तरंतस्यभावोनैरंतर्यंत
स्मिन्क्रियागुणद्र
व्यैःकालाध्वनोःनै
रंतर्यंतंवंधेकाला
ध्वभ्यांद्वितीया५

सि॰ चं॰

३६

दिवः कर्मणश्च क
र्मसंज्ञा वा स्यात् अ
क्षैरक्षान्वा दीव्य
ति ५

अनुवाकोऽध्यवि
भागः ६

दि । सहादियोगे तृतीया । सह शिष्येण आगतो गुरुः । एवं साकं सार्द्धं समं योगेपि । येनांगवि
कारः । येनांगेन विकृतेनांगिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया । अक्ष्णा काणः । अंगविं
कारः किं । अक्षि काणं । किंचित्प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे । जटाभिस्तापसः । प्रकृत्यादिभ्यं
श्च । प्रकृत्या चारुः । प्रायेण याज्ञिकः । गोत्रेण गार्ग्यः । समेनैति । विषमेणैति । द्विद्रोणेन
धान्यं क्रीणाति । सुखेन दुःखेन याति । तुलोपमावर्ज्जे तुल्यार्थयोगे तृतीयाषष्ठ्यौ ।।
कृष्णस्य तुल्यः कृष्णेन तुल्यः । रामस्य सदृशः रामेण सदृशः । अनिरुद्धः । तुलोपमा
वर्ज्जेति किं । कृष्णस्य तुला उपमा वा नास्ति । फलप्राप्तौ कालाध्वनोरत्यंतयोगे तृती
या । अह्ना क्रोशेन वा नुवाकोऽधीतः फलप्राप्तौ किं । मासमधीतः किंचित्नायातः ।
निषिद्धाचारप्रतिपाद्ये दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया दास्या संयच्छते कामी धर्म्मे तु भा
र्यायै संयच्छते इत्यादि । नमःस्वस्त्यादियोगे चतुर्थी । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीय
सी । नमस्करोति देवान् । प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि । अपिग्रहणाच्चतुर्थी । भोजनाय । भोजन

नमो नारायणाय १
वं स्वस्तिस्वाहास्वधा
लं वषड्योगे चतुर्थी
२

३६

स्वाप्रभुः समर्थः शक्तः। कृष्णाय कृष्णस्य वा भद्रं भद्रं कुशलं सुखमायुष्यमर्थं प्रयोजनं
वा भूयात्। रुच्यर्थधातुप्रयोगे प्रीयमाणो। हरये रोचते भक्तिः। श्लाघह्नुङ्स्थाशपां प्रयोगे बो
धयितुमिष्टे। गोपी स्मरात् कृष्णाय श्लाघते ह्नुते तिष्ठते शपते वा धारेरुत्तमर्णे। भक्ताय धार
यति मोक्षं हरिः। स्पृहेरीप्सिते। पुष्पेभ्यः स्पृहयति। ईप्सिते किं। पुष्पेभ्यः। वने स्पृहयत
ति वायुः। क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां प्रयोगे चतुर्थी। यं प्रति कोपादयस्तत्र। हरये क्रुध्यति
द्रुह्यति ईर्ष्यति असूयति वा। यं प्रति कोप इति किं। भार्यामीर्ष्यति। इत्यादि। चतुर्थी तदर्था
र्थबलिहितसुखरक्षितैः। यूपाय दारुः। द्विजायायं द्विजार्थः सूपः इत्यर्थः। कुबेराय ब
लिः। गोभ्यो हितं सुखं। ब्राह्मणाय रक्षितं। ऋतेऽन्यादियोगे पंचमी। ऋते ज्ञानान्न मुक्
तिः। अन्यो महाद्धिहारः। आरात् वनात्। इतरो रामात्। भिन्नः कृष्णात् पूर्वो ग्रामात्। प्रा
ग्ग्रामात्। दक्षिणा ग्रामात्। विना कृष्णात्। पृथक् नाना वा। उपाध्यायादधीते ब्राह्मणः
प्रजाः प्रजायन्ते। वनात् ग्रामो योजने। कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे। अपहरेः परिहरेः सं

सि० चं०

३५ सारः। वर्जनार्थयोरपपर्योगे पंचमी। आमुक्तेः संसारः। प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः
प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति। तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान्। भयहेतौ पंचमी भयभीतभीति
भिरपियोगे चौराद्बिभेति त्रस्यति वा वृकेभ्यो भयभीत इत्यादि। हेतौ तृतीयापंचम्यौ
जाड्यात्। जाड्येन वा बद्धः। स्तोकान्मुक्तः। दूरांतिकयोः षष्ठ्यपि। ग्रामस्य दूरात्। अंत्यक
ात् ग्रामाद्वा इत्यादि। क्रियागुणजातिसंज्ञाभिः। समुदायात् पृथक्करणं निर्धारणे यतस्ततः
षष्ठीसप्तम्यौ। क्रियापराणां क्रियापरेषु वा भगवदाराधकः श्रेष्ठः। गवां गोषु वा कृ
ष्णा गौः संपन्नक्षीरा। नृणां नृषु वा ब्राह्मणः श्रेष्ठः। छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः। स्वा
म्यादियोगे षष्ठीसप्तम्यौ। गवां गोषु वा स्वामी। अधिपति ईश्वरः दायादः प्रसूतः प्र
तिभूर्वा। अनादराधिक्ये क्रियालक्षणे षष्ठीसप्तम्यौ। रुदति रुदतो वा प्राव्राजी
त्। आयुक्तकुशलाभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ तात्पर्ये। आयुक्तः कुशलो वा हरिपू
जने हरिपूजनस्य वा। साधुनिपुणाभ्यां पूजायां सप्तमी। मातरि साधुर्निपुणो वा ३५

प्रसितोत्सुकाभ्यां योगे तृतीयासप्तम्यौ। प्रसित उत्सुको वा हरिणा हरौ वा। साध्वसाधुप्र
योगे सप्तमी। साधुः कृष्णो मातरि। असाधुर्मातुले। निमित्तात् कर्म्मयोगे सप्तमी। चर्म्मणि
द्वीपिनं हंति दंतयोर्हंति कुंजरं। केशेषु चमरीं हंति सीम्नि पुष्कलको हतः। १। क्तस्येन्नंतस्य
कर्म्मणि। [स सप्तमी] अधीती व्याकरणे। तादर्थ्ये चतुर्थी। संयमाय श्रुतं धत्ते नरो धर्म्माय संयमं
धर्म्मं मोक्षाय मेधावी धनं दानाय मुक्तये। २। तुमोः प्रयुक्तस्य कर्म्मणि चतुर्थी। फलेभ्यो
याति। क्यप्लोपे कर्म्मण्याधारे पंचमी। हर्म्यात् प्रेक्षते। हर्म्यमारुह्य प्रेक्षते। आसनात् प्रे
क्षते। आसनमुपविश्य प्रेक्षते इत्यर्थः। इत्याधारः। कर्तृकार्ययोः क्तादौ कृति षष्ठी।
कर्त्तरि कार्ये च षष्ठी क्तादिवर्ज्जिते कृति प्रयुज्यमाने। कृष्णस्य कृतिः। जगतः कर्त्ता कृ
ष्णः। गुणकर्म्मणि वा। नेताश्वस्य ग्रामं ग्रामस्य वा। उभयप्राप्तौ कृति कर्त्तरि षष्ठी न। आ
श्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन। स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्योगे नोक्तं। भेदिका बिभित्सा वा
रुद्रस्य जगतः। शेषे कृति वा। शब्दानामनुशासनमाचार्येणाचार्यस्य वा। वर्त्तमाना

सि० चं०

३६

धारार्थकस्य योगे षष्ठी। राज्ञां मतः बुद्धः पूजितो वा। इदमेषां शयितमासितं भुक्तं वा। का
शीतु। कुर्वन्। कुर्वाणः। चकृवान्। चक्राणः। चक्रिर्वा सुखं हरिः। हारं दिदृक्षुः। अलं
करिष्णुर्वा। दैत्यान् घातुको हरिः। जगत्सृष्ट्वा सुखं कर्तुं। विष्णुना हता दैत्याः। दैत्यान्
हतवान् हरिः। ईषत्करः प्रपंचो हरिणा। सोमं पचमानः। आत्मानं मंडयमानः। वेदम
धीयन्। कर्ता लोकान्। द्विषः शत्रुर्वा। मुरस्य मुरं वा द्विषन्। न विष्यस्य कस्य न वष्य
दा धर्मण्यार्थस्येन स्त्रयोगे षष्ठीन॥ सतः पालकोऽवतरति। व्रजं गामी। शतं दायी।
कृत्यानां कर्तरि वा। मया मम वा सेव्यो हरिः। उभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठी न। नेतव्या व्रजं गावः
कृष्णेन। दूरान्तिकार्थयोगे षष्ठी पंचम्यौ। दूरं निकटं वा ग्रामस्य ग्रामाद्वा। घृतार्थस्य कर
पविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी। शतस्य दीव्यति। वोपसर्गो। शतस्य
शतं वा प्रतिदीव्यति। षष्ठी हेतुप्रयोगे। अन्नस्य हेतोर्वसति। सर्वादेर्हेतुप्रयोगे हेतौ यो
ते च तृतीया षष्ठ्यौ। केन हेतुना वसति कस्य हेतोर्वा। निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वावि ३६

समासेपू… नि
द्दिष्टपूर्वप्र… र्ज्ज

माधनाआरयोपु द२
पच्यतेऽनेनेति। दीय
तेऽस्मै इति। उपसमीपं
गत्वाधीयतेऽस्मादिति
पच्यतेऽस्यामिति। प्रा
प्त आनंदो यं सः।
ऊढो रथो येन सः।
उपहृतः पशुर्यस्मै
सः। उद्धृतमन्नं यस्मा
त्। पीतमंबरं यस्य
सः। वीरांपुरुषाय…
स्मिन्सः। कुंकुमेन
रक्तं। मथुरायां आ
गतः। धनं विद्यते
यस्य सः। हस्ति विद्यते
यस्यासौ। ६।

॥ …व्ययप्रातिपदिकसंज्ञं। अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रति शब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसं
पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु विभक्त्यादिष्वर्थेषु विद्यमानमव्ययं अन्वये सति नाम्ना सह समस्यते अनव्ययमव्ययं भवतीति अव्ययीभावः
अस्तत्राविरति स्त्रिः। अचलादेर्त्तः विभक्त्यर्थे अव्यये यथा स्त्रियामधिस्त्रि लौकिकविग्रहवाक्यमिदं सप्तम्यर्थस्य द्योतकोऽधिस्त्रि ङि अधिस्त्रिङ् अलौकिकवा
क्यं। अत्र निपातेनोक्तेऽप्यधिकरणे। समासविधानसामर्थ्यात् सप्तमी अन्ये तु स्त्रियमधिकृत्य या आख्यातं तदसत् अधिहरि इत्यत्राधिकृत्येत्यस्यार्थस्याप्रतीतेः क्रमा

भक्त्या यो सर्वोद्दिष्टः तीर्थादयः। को हेतुः। किं प्रयोजनं। कं हेतुं। केन हेतुना। ज्ञानेन निमित्ते
न हरिः सेव्यः। ज्ञानाय निमित्ताय। अन्योक्ते प्रथमा। आख्यातकृत्समासतद्धितनिपा
तोक्ते कारके संबंधे च प्रथमा स्यात्। घटः क्रियते। हरिः करोति। कृष्णः कंसं हतवा
न्। कृष्णेन कंसो हतः। पचनोऽग्निः। दानीयो विप्रः। उपाध्यायः। पचनी स्थाली। प्राप्तानं
दः। ऊढरथः। उपहृतपशुः। उद्धृतौदनः। पीताम्बरः। वीरपुरुषः। कौंकुमं। वाधकरः।।
माथुरः। धनवान्। हस्तहस्ती। विष… दृष्टोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतं। क्रमादमुं
नारद इत्यबोधि सः।। इति कारकप्र०।। समासश्चान्वये नाम्नां। नाम्नामन्वये स
ति समासो भवति। चकारात् कृत्तद्धितधातुसंज्ञाप्रयोजकप्रत्यया अपि। समासप्रत्यय
योः। समासे वर्त्तमानाया विभक्तेः प्रत्यये च परे लुक्। पूर्वेऽव्ययेऽव्ययीभावः। अव्यये पूर्व
पदे सति योऽन्वयः सोऽव्ययीभावसंज्ञकः समासो भवति।। स नपुंसकं।। अव्ययीभावो न
पुंसकलिंगो भवति। नपुंसकस्येति ह्रस्वः। नामत्वात् स्यादिः। अव्ययीभावाद्विभक्तेर्लुक्

योऽस्मदादीनामप
राधानपि दृष्ट्वा तिम
द्दृष्टवानि ।२।
दमुं नारद इत्यबोधि
स इत्यादौ समासो नाद
त्तिनः स्वप्रकृतिरूपाम
श्रीकृष्णेन कर्मीले मात्रा
नभिधायकत्वात् ।७।

समीपार्थे अव्ययं १ यथा कुंभस्य समीपमिति।२।

ऋद्धेराधिक्यं सम-
ृद्धिः मद्राणां समृद्धेः
विशेषाणां समृद्धिः
सुमद्रं॥४॥ संप्रतिः
त्यव्ययमिदानीमित्य
र्थे युज्यते नातत्रैवे
नञ्समासः सोऽत्रोवो
ध्यः असंप्रत्यर्थे यथा
५
साकल्ये यथायोगप
द्ये यथा चक्रेण युग
पत् समकालमिति स
हादेरित्यनेन सहस्य
सः॥४॥ पुनः सादृश्य
ग्रहणं गुणभूतेऽपि सा
दृश्ये यथा स्यादित्यर्थः
सदृशः सख्या॥४॥

अधिस्त्रि। अतोमनतः। अदंताद् अव्ययीभावात् विभक्तेर्न लुक्। अतं वर्ज्जयित्वाँमादेशः।
कुंभस्य समीपमुपकुंभं। वाँ टाङ्योः। अदंताद् अव्ययीभावात् टाङ्योर् अम्वा। उपकुंभं। उपकुं-
भेन वा कृतं। उपकुंभं। उपकुंभे वा निधेहि। अनतः किं। उपकुंभात्। मद्राणां समृद्धिः
सुमद्रं। यवनानां ऋद्धिर्दुर्यवनं। मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम्। हिमस्यात्ययोऽति-
हिमं। निद्रा संप्रति न युज्यते इत्यतिनिद्रं। हरिशब्दस्य प्रकाश इति हरि। विष्णोः पश्चादनु-
विष्णु। यथार्थे। रूपस्य योग्यमनुरूपं। अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थं। शक्तिमनतिक्र-
म्य यथाशक्ति। हरेः सादृश्यं सहरि। सहादेः सादिरिति सहस्य सः। ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्य-
नुज्येष्ठं। चक्रेण युगपत् सचक्रं। सदृशः सख्या ससखि। क्षत्राणां संपत्तिः सक्षत्रं। तृण-
मप्यपरित्यज्य सतृणमत्ति। अग्निग्रंथपर्यंतमधीते साग्नि। यथाऽसादृश्ये। य-
थाशब्दः सादृश्ये न समस्यते। यथा हरिस्तथा हरः। अवधारणे यावति च। अवधार-
णार्थे यावच्छब्दे प्रयुज्यमाने योऽन्वयः सोऽव्ययीभावसंज्ञकः समासो भवति। यावं-

योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्ति
सादृश्यानि यथार्थाः॥३॥

आनुपूर्व्यस्य भावः आ-
नुपूर्व्यं।७।

अंतवचने यथा उच्य-
ते तद्वचनं अंतस्य कच-
नं अंतवचने तस्मिन्
अग्निप्रतिपादकग्रंथे
वर्त्तते अव्ययपदविग्र-
होऽयं नित्यसमासः३

२१

बहुव्रीह्यर्थे अव्यय-
यीभावो नित्यसमा-
सोऽयं॥१॥

।अव्ययपदा...यामा नं नाम नदी...समस्य ते संज्ञायां॥२॥

तः१

श्लोकात्तावंतोऽच्युतप्रणामा यावच्छ्लोकं। अवधारणे किं। यावद्दत्तं तावद्भुक्तं। क्वचि
दन्यपूर्वपदेप्यव्ययीभावः। उन्मत्ता गंगा यस्मिन्देशे स उन्मत्तगंगं। सुप्प्रतिना मात्रार्थे
। शाकस्य लेशः। शाकप्रति। अक्षशलाकासंख्याः परिणा। द्यूतव्यवहारे पराजये एवायं
समस्यते। अक्षेण विपरीतं वृत्तं। अक्षपरि। शलाकापरि। एकपरि। क्वचिद्वा। अपप
रिबहिरंचवः पंचम्या वा। अपविष्णोः। अपविष्णु। परिविष्णोः। परिविष्णु। बहिर्वनाद्ब
हिर्वनं। प्राग्वनात्। प्राग्वनं। आङ् मर्यादाभिविध्योः। पंचम्यंतेन वा। आबालं। आबाले
भ्यः। आमुक्तेः। आमुक्ति। अभिप्रती आभिमुख्ये वा। अभ्यग्निं। अभ्यग्नि। प्रत्यग्निं। प्रत्य
ग्नि। समीपेऽनुर्वा। वनस्य समीपं अनुवनं। दैर्घ्येऽनुर्वा। गंगा अनु। अनुगंगं। वाराणसी गंगादै
र्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षितेत्यर्थः। गंगाया अनु। अनुगंगं। तिष्ठंति गावो यस्मिन्काले सति (दोहकालः)
ष्ठद्गु। आयती गवं। पारेमध्ये षष्ठ्या वा। पारेगंगायाः। पारेगंगं। मध्येगंगायाः। मध्येगंगं
खलेयवा यस्मिन्काले खलेयवं। इत्यादयो निपात्याः। द्वौ मुनी वंश्यौ द्विमुनि। त्रिमु

संख्या वंश्येन वंश्यो विद्यया जन्मना वा तत्र भव
वंश्य एकविंशतिभारद्वाजं॥२॥

विष्णोः अपगतः। अपविष्णु

सुपच नर्थ

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च एता निपात्यंते॥२॥
गावो आयांति यस्मिन्काले॥२॥

॥प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः॥ अव्ययीभावे टच् ८ अक्ष्णोऽप्रमितिसमक्षं अक्ष्णोऽपश्यादित्यन्वक्षं अनंतादव्ययीभावात्। ततः समीपमुपत
जं अव्ययीभावेनान्तनपुंसकात् गिरेश्चोत् अन प्रत्याहारांतात् नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यश्च वा चर्मणः समीपमित्युपचर्मं उपचर्मणि
इः समीपमुपगिरं उपगिरि पौर्णमास्याः समीपमुपपौर्णमासं उपपौर्णमासि॥६॥

निर्व्याकरणस्य वा व्याकरणं। सप्तगंगाः समाहृता इति सप्तगंगं। द्वियमुनं। टाडकाः॥
समासे सति टच् अड्क इत्येते प्रत्यया भवंति। शरदः समीपं उपशरदं। प्रतिविपाशं। ज
राया जरस्। उपजरसं। अक्ष्णः प्रति प्रत्यक्षं। अक्ष्णः परं परोक्षं। परशब्दस्य परस्। परोक्षे इ
ति ज्ञापकात्। अन्वक्षं। उपराजं। अध्यात्मं। उपसमिधं। उपसमित्। उपनदं। उपनदि॥
कचित्समासांतो विधिरनित्यः॥ इत्यव्ययीभावः॥ ॥अथ तत्पुरुषः॥ द्वितीया
ये ते पूर्वपदे सति योऽन्वयः स तत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति। ग्रामं प्राप्तो ग्रामप्राप्तः।
कृष्णाश्रितः। कूपपतितः। ग्रामगतः। खट्वारूढः। निंदायामयं समासः। अन्यत्र खट्वामा
रूढः। मुहूर्त्तसुखं। दुःखातीतः। ग्रामगामी। अन्नबुभुक्षुः। तृतीया तत्कृतेन गुणेन च अ
र्थेन च समस्यते धान्यार्थः। दात्रेण छिन्नं दात्रछिन्नं। मासेन पूर्वः मासपूर्वः। मातृस
दृशः। पितृसमः। माषोनं। वाक्कलहः। आचारनिपुणः। गुडमिश्रः। मासावरः। हरि
त्रातः। नखभिन्नः। दध्योदनः। गुडधानाः। चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षि

संख्या नदीभिः समस्य
ते समाहारे॥१॥ नदी
भिः संख्या समस्यते सो
व्ययीभावः॥२॥
तन्मत्तगंगादिशः नहि
वाक्येन संज्ञा गम्यते
शीघ्रं गंगादेशः॥३
६

द्वितीया श्रितातीतप
तितगतात्यस्तप्राप्ताप
न्नगमिबुभुक्षुभिः
॥४॥

मुहूर्त्तसुखमितिकाला
त्वनौरतिद्वितीया ८

॥याजकादिभिः सह षष्ठ्यन्तं समस्यते पूरणगुणसुहितार्थैः सह षष्ठ्यन्तं न समस्यते याजकपूजकपरिचारकपरिवेषकस्नातकअध्यापक उत्सादकहोतृभर्तृ न सत्गणकाः याजकादयः॥६॥ अधिकरणवाचिना क्तेन षष्ठी न समस्यते इदमेषामासितं शयितं गतिमं ... कर्मणि च कर्तरि षष्ठीत्यस्मिः करणे षष्ठीतृतीया समासस्तु स्यादेव अग्नौ आरे ... भवत इति कर्तरि षष्ठी कर्तृषष्ठ्यन्तमके न सह न समस्यते भवतः शायिका वर्त्तमानार्थैः क्तेन सह षष्ठी न समस्यते राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा तन्नामि

तैः। यूपाय दारु। यूपदारु। अर्थस्य विशेषलिंगता। द्विजार्थायं द्विजार्थः सूपः

द्विजार्था शाटी। द्विजार्थं पयः। भूतबलिः। गोहितं। गोसुखं। गोरक्षितं। पंचमी भयेन

भीतिभीतभीभिरपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः समस्यते। चौराद्भयं। चौरभयं। सुख

ादपेत इति एवं कल्पनापोढः। चक्रमुक्तः। स्वर्गपतितः। तरंगापत्रस्तः। सुखापेतः।

दुःखापोढः। व्याघ्रभीतिः। एवं वृकभीतः। सिंहभीतिः। राज्ञः पुरुषः। राजपुरुषः। द्वि

जयाजकः। देवपूजकः। कश्चित्षष्ठी न समस्यते। नराणां द्विजः श्रेष्ठः। सतां षष्ठः। काकस्य

कार्ष्ण्यं। फलानां सुहितः। इदमेषामासितं। अपां स्रष्टा। ओदनस्य पाचकः। भवतः

शायिकाः। कश्चिदेमास्यं तस्य परत्वं। रायमतिक्रान्तो ऽतिराः। नावमतिक्रान्तो ऽतिनौ

ः। पूर्वं भूतः। भूतपूर्वः। कायस्य पूर्वः। पूर्वकायः। अपरकायः। अधरकायः॥

उत्तरकायः। अह्नो मध्यं। मध्याह्नः। अह्नः सायः। सायाह्नः। मध्यरात्रः। पश्चिमरात्रः

अर्धपिप्पली। कश्चिद्भिक्षा। द्वितीयं भिक्षायाः। द्वितीयभिक्षा। भिक्षाद्वितीयं। तृती

म॰ह॰२

अर्धपिप्पल्य इति अर्धपिप्पली इह तत्पुरुषयोरिति परवल्लिंगत्वात्स्त्रीत्वं प्राप्तं तु अर्धपिप्पलीति कर्मधारयेऽपि समुदाये दृष्टाः शब्दा अवयवेऽपि वर्त्तंत इति न्यायात् ॥१॥

तिकर्त्तरि षष्ठी॥७॥

वर्त्तमानाधारार्थस्य क्तस्य तेनेन कर्तृषष्ठ्या सह षष्ठी न समस्यते॥७॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्येकदेशिना सह समस्यते ऽन्यतरस्यां तस्य पूर्वनिपातश्च वा द्वितीयं भिक्षायाः इत्यादौ॥१॥

द्विगुप्राप्तापन्नेति व
द्वमालेनपरवल्लिं
गान॥२॥ सा२

सि० चं०

८१

पूर्वोक्तसंबंधाधिपू
र्वकोत इष्टुपंडित
कुशलचपलनिपुण
सिद्धशुष्कपक्कबंधैः
सहसप्तम्यंतसमस्यते
ऽभोजनसमये एवसं
गताभवंतिनतुकार्ये
तेपात्रेसमिताः संपू
र्वादिलो: कुप्रत्ययः
एतेनिंदार्थेनिपात्यं
ते॥६॥ निंदायामसमा
स६

॥नभ्राण नपान्नवेदा नासत्या नमुचि नकुल नख नपुंसक नक्षत्र नक्र नाक नैकधा प्रकृत्येषु नञ्शब्दे न समासः। नभ्राजते इति नभ्राट्। न वेत्तीति नवेदाः असुप्रत्ययांतः न पातीति नपात् शत्रंतः तत्सु धवः सत्या एव प्रत्ययः नसत्याः असत्याः नअसत्याः नासत्याः न मुंचतीति नमुचिः न कुलमस्येति नकुलः नखच्छिद्रमस्येति नखः न स्त्री पुमांसोऽइति नपुंसकः न क्षरतीति नक्षत्रम् न क्रामतीति नक्रः न अकमस्मिन् इति नाकः न एकधा नैकधा स्त्रीपुंसयोः नपुंसकभावो निपातनात्॥१०॥

प भिक्षा। भिक्षातृतीयं। चतुर्थं भिक्षा। भिक्षाचतुर्थं। तुरीयं भिक्षा। भिक्षातुरीयं। जीविकां प्राप्तः। प्राप्तजीविकः। आपन्नजीविकः। जीविकापन्नः। जातस्य मासो यस्य स मासजातः। इत्यादि॥ समासे क्वचिदैकपद्यं णत्वहेतुः। शराणां वनं शरवणं। आम्राणां वनं [आम्राणां वने] आम्रवणं। [इक्षूणां वनं] इक्षुवणं। सर्पणखा। क्वचिद्वा। माषवापिणौ। माषवापिनौ। व्रीहिवापाणि। व्रीहिवापानि। व्रीहिवापेण। व्रीहिवापेन। सुरायाः पानं सुरापाणं सुरापानं॥ अक्षेषुशौण्डः। अक्षशौण्डः। पात्रेसमिताः। गेहेशूरः। गेहेनर्दी। नञ्॥ नञ्पूर्वपदे सति योऽन्वयः स तत्पुरुषसंज्ञकः समासः। ना। समासे सति नञोऽदादेशः। धर्मविरुद्धो अधर्मः। ज्ञानविरुद्धमज्ञानं॥ अन्स्वरे। समासे सति नञोऽन्स्यात्स्वरे। अश्वादन्योऽनश्वः। संशयस्याभावोऽसंशयः। निरनुबंधकस्य तु नानौ। नाकः। नक्षत्रं। नक्रः। नासत्यो नैकधा॥ इति तत्पुरुषः॥ ॥ चार्थे द्वंद्वः॥ समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः॥ तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति प्रत्येकमेकक्रियायाः संबंधः समुच्च

।अनेकाएकस्मिन्समुच्चीयंते इति समुच्चयः एकस्य प्राधान्यात्तदनुरोधेनन्वितरस्यान्वाचीयते तदन्वाचयः यथा भिक्षामट गां चानय [illegible] नस्य प्राधान्यता

।तस्माद्दृश्यमभाव
श्च तदन्यत्वं तदल्प
ता अप्राशस्त्यं विरो
धश्च नञर्थाः षट्
प्रकीर्तिताः इति
केचित् यथा अब्रा
ह्मणः असंशयः
अनश्वः अनुदरा
कन्या अपशवः अ
धर्मः॥६॥ अपश
वो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः २०
द्वौ द्वौ अर्थौ अभिद
धात्येकोऽस्मिन्निति द्वं
द्वः वहूनामित्युपल
क्षणं द्वंद्वसंज्ञायाः किं
प्रयोजनं उच्यते द्वंद्व
तत्पुरुषयोः
परस्य एवलिंगा
नि॥२२

॥प्राणितूर्यसेनांगानां द्वंद्व एकवद्भावः प्राण्यंगे दंतोष्ठं तूर्यांगे मार्दंगिकपाणविकं सेनांगे रथिकाश्वारोहं विभाषा वृक्षमृग
तृणधान्यव्यंजनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणां एषां द्वंद्वो वा एकवद्भावः चूताशोकं चूताशोकाः रुरुपृषतं रुरुपृषताः
कुशकाशं कुशकाशाः व्रीहियवं व्रीहियवाः दधिघृतं दधिघृते गोमहिषं गोमहिषाः शुकबकं शुकबकाः अश्ववडवं अश्व
वडवौ द्विवचनमतंत्रं पूर्ववदश्ववडवौ इत्यत्र अश्ववडवान् इत्यपि भवति पूर्वापरं पूर्वापराः अधरोत्तरं अधरोत्तराः पक्षे दधिघृते

यः। वटो भिक्षामट गां चानयेति। क्रमेण क्रियाद्युपसंबंधोन्वाचयः। मिलितयोर्मिलिता
अन्यथा द्वंद्वः
नामेकक्रियान्वय इतरेतरयोगः। संहतिः समाहारः। तत्राद्ययोर्न समासोऽस्य अन्वयात्॥
समासोऽस्य न्वयात्
द्वंद्वेऽल्पस्वरप्रधानेकारोकारांतानां पूर्वनिपातः। पटुश्च गुप्तश्च पटुगुप्तौ। अग्निश्च मा
रुतश्च। अग्निमारुतौ। भोक्तृभोग्यौ। धवखदिरौ। इंद्राश्वरथाः। तापसपर्वतौ। द्वयोर्द्वं
द्वे त्वनियमस्तद्यथा ईशकृष्णौ। देवताद्वंद्वे पूर्वपदस्याकारः। इंद्रावृहस्पती। अग्नाविष्णू
वायुरा द्वंद्वस्य प्रयोगेन
अग्नामारुतौ। क्वचिन्न। अग्निवायू। ईदग्नेः सोमवरुणयोः॥ अग्न्यादेः सोमादीनां सस्य
षः॥ अग्नीषोमौ। अग्नीवरुणौ। [illegible] समाहारे एकवद्भावः। ए
कत्वे द्विगुद्वंद्वौ नपुंसकलिंगौ भवतः। पाणिपादं। मार्दंगिकपाणविकं। रथिका
श्वारोहं। पदकक्रमकं। वदरामलकं। शशकुशपलाशं। चवर्गांतात् दषहांतात् टः स
माहारे। वाक्त्वचं। त्वक्स्रजं। शमीदृषदं। वाक्त्विषं। छत्रोपानहं। समाहारे किं प्राव
ृट्शरदौ। अहःपूर्वाद्रात्रेः समाहारे अहश्च रात्रिश्च तयोः समाहारः अहोरात्रः। रात्रा

यत्र लोके प्रसिद्धसाह
चर्यमेक हविर्भोज्य
त्वेन वा कृतं तत्रैव
नेह ब्रह्मप्रजापती अ
ग्निष्टोमानो न स्यात्
अग्नासमीरौ भवत्ये
व॥६॥ आनङ्कृ
तो द्वंद्वे॥ होतापोता
रौ। मातापितरौ। पिता
पुत्रौ। मातापितरौ॥ मा
तरपितरौ निपात्यौ॥
सदादीनि शिष्टैस्तैस
र्वैः। सहोक्तौ सचदे
वदत्तश्च तौ प॥

इत्यादि = फलसेना
वनस्पति मृगशकु
निक्षुद्रजंतुधान्यतृ
णानां बहुप्रकृतिर्द्वं
द्व एकवद्भावः वद
राणि चामलका
नि च वदरामलकं
द्विप्रकृतौ तु वदराम
लके खदादीनि दधि
घृते सर्वे सहोक्तौ स
च देवदत्तश्च तौ॥७॥
बहुवचनं ताप्रकृति
करणां यस्य स बहुप्र
कृतिर्द्वंद्व एकवद्भ
वतीति नियमेन वद
राणि चामलकानि
चेति विभाषेयमनेन वै
कल्पिके प्राप्ते नियमः
रथिकाश्च अश्वारो
हाश्चेति रथिकाश्वा
रोहं सेनांगत्वान्नित्ये
एकवद्भावे प्राप्ते नि
यमः॥१२॥=

॥तद्धितार्थे द्विगो तु नैकवद्भावः किंतु विशेष्यनिघ्नता। अण्प्रत्ययः पंचसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पंचकपालः। संख्यापूर्वं किं पूर्वशालायां भवः पौर्वशालः पंचगवां धनं पंचगवधनं॥१॥

ज्ञातार इति पुंस्त्वम्॥ इति द्वंद्वः॥ संख्यापूर्वो द्विगुः। तद्धितार्थे उत्तरपदे च परे समाहारे च। पंचकपालः॥ समाहारेऽत ई पू द्विगुः॥ समाहारे ऽयं द्विगु समासो भवति। ततो ऽकारांतादीप्। दशानां ग्रामाणां समाहारो। दशग्रामी। पंचाग्नि। क्वचिन्न। पंचपा (पात्रा च) त्रं (तैलपत्र)। चतुर्युगं। त्रिभुवनं॥ इति द्विगुः॥ बहुव्रीहिरन्यार्थे। अन्यपदार्थप्रधानो योऽन्वयः स बहुव्रीहिसंज्ञकः समासः। बहुव्रीहौ विशेषणसप्तम्यंतक्तांतसर्वादिसंख्यानां पूर्वनिपातः। बहुधनं यस्य सः। बहुधनः। अस्तिधनः। लंबकर्णः। कंठेकालः। वहेगडुः। कृतकटः। सर्वप्रियः। द्विपुत्रः। क्वचिन्न। संख्यासर्वनाम्नोः समासे संख्या पूर्वं वाच्यः। गड्वादेः परा सप्तमी गडुकंठः। चंद्रशेखरः। पद्मनाभः। जातिकालसुखादिभ्यः परः क्तांतः। दंतजातः। नखभिन्नः। (वाहिताग्न्यादिषु) क्वचिद्वा। प्रियगुडः। गुडप्रियः। आहिताग्निः। अग्न्याहितः। अस्युद्यतः। उद्यतासिः। नञोऽस्त्यर्थानां चोत्तरपदलोपः। अविद्यमानपुत्रः। अपुत्रः। नञ्दुःसुभ्यः प्रजामेधयोरसुक्। अप्रजाः। दुर्मेधाः। सुप्रजाः। धर्मादन्

अन्यस्य समस्यमानपदाद्भिन्नस्य पदस्यार्थः अन्यार्थस्तस्मिन् बहुव्रीहिरित्यस्य पूर्वोच्चारणसामर्थ्याद् अन्यपदार्थाभावेपि बहुव्रीहिः क्वचिद् भवति यथा द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः पंच षट् वा पंचषाः द्वौ च दश च वा द्विदशाः त्रयश्च दश वा त्रिदशाः उपसर्गांते नाग्रे वक्ष्यामि॥१॥

॥एकविभक्त्यंतानामेकार्थनिष्ठत्वं समानाधिकरणत्वं तस्मिन् गोणत्वे वर्त्तमानस्य। गोणत्वे किं। राजकुमारी ब्रह्मविद्या स्त्रीप्रत्यये किं। अ
तिखट्वः॥२॥ पुंवद्भावनिषेधोऽप्रत्ययस्य प्रधानपूरण्यामेव तत्रिः पूरणीवाच्या चेत्युक्ते हारणे मुख्यात् कल्याणी पंचमी यस्य स कल्याणपंचमी
कः पक्षः अत्र तिरोहितावयवभेदस्य पक्षस्यान्यपदार्थत्वया रात्रिः प्राधान्यं कल्याणीप्रियः। प्रियामनुज्ञा कल्याणी सुभगा दुर्भगा भक्तिः
सचिवा स्वसा कांता क्षांता समा चपला अबला दुहिता तनया वामा चित्रा जरती गोर्यस्येति विग्रहे पूर्वं न पुंवत् मध्यमत्वेनप्र वधानात् द्वि

न्केवलात्। सुधर्म्मा। केवलात्किं। परमः सुधर्मो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ माभूत्। रूप
वती भार्या यस्य सः। पुंवद्वा॥ समासे सति समानाधिकरणे स्त्रीलिंगे परे पूर्वस्य अनूक्तपुंस्क
स्य स्त्रीलिंगस्य पुल्लिंगस्येव रूपं भवति॥ अन्यार्थे॥ स्त्रीप्रत्ययांतस्यान्यार्थे वर्त्तमानस्यो
त्तरस्य ह्रस्वः। रूपवद्भार्य्यः॥ अनूक्तपुंस्कस्य किं। छायाद्वितीयः। गंगाभार्य्यः। ऊङ्प्रत्ययांत
स्य न। वामोरूभार्य्यः। पूरणार्थप्रत्ययांते प्रियादौ च न। कल्याणी पंचमी यासां रात्रीणां
(चतस्)
ताः। कल्याणीपंचमाः रात्रयः। कल्याणीप्रियः। तरतमचरट्कल्पदेशीयरूपपा
शादौ पुंवत्। दर्शनीयतरा। दर्शनीयतमा। दर्शनीयचरी। दर्शनीयकल्पा। दर्शनीय
देशीया। दर्शनीयरूपा। दर्शनीयपाशा॥ शसि बह्वल्पार्थस्य पुंवत्। बह्वीभ्यो देहि — बह्वल्पार्थस्य शस्प्रत्यये शासि परे पुंवत् ४
(अल्पाभ्यः देहि)
बहुशः। अल्पीभ्यो देहि। अल्पशः। त्वतलोर्गुणवचनस्य पुंवत्। शुक्लाया भावः। शुक्लत्वं
शुक्लता। कुक्कुट्यादीनामंडादिषु। कुक्कुट्या अंडं। कुक्कुटांडं। मृगपदं। मृगक्षीरं। का
कशावः। सर्वादेः समासादौ पुंवत्॥ दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्चांतराले मध्ये या दिक् सा दक्षि

तीयमपि न पुंवत् पू
र्वपदत्वाभावात्
पूर्वपदशब्दो हि समा
सस्य प्रथमावयवे रू
ढः उत्तरस्तु चरमाव
यवे रूढः चित्राज
रतीगुः एवं दीर्घा
तन्वीजंघः इति प्रा
चः नव्यास्तु नेह पूर्व
पदमाक्षिप्यते चित्रा
जरद्गुरित्यादि॥६॥
या लेति लक्षेषु
बहुत्र बहुतः ७८
बहुधा प्रशस्ता बह्वी
बहुकती अज्ञा स्याहि
ता अज्ञप्याः॥८॥

कुक्कुट्यादीनां शब्दानां
अंडादिषु परेषु पुंवत्
२

ण पूर्वी। सर्व्वं प्रधानमस्येति सर्व्वमयः। सर्व्वं करोतीति सर्व्वकरः। सर्व्वामिच्छति सर्व्वकाम्यति
। यङ्मानिनोः पुंवत्। एनीमाचरतीति एतायते। दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानी चैत्रः।
अकारान्तोपधाकेकारः
। अकतद्धितान्यां कोपधस्य न। पाचिका भार्य्यः। रसिका भार्य्यः। अकतद्धितान्यां
किं। पाकभार्य्यः। संज्ञापूर्णार्थप्रत्ययोर्न। दत्ता भार्य्यः। पंचमी भार्य्यः। इत्यादि। वृद्धिहेतो
स्तद्धितस्य रक्ते विकारार्थस्य न। माथुरी भार्य्यः। रक्ते तु कषायेण रक्ता काषायी। का
षायी कंथा यस्य सः काषायकंथः। विकारे तु हेम्नः विकारो हैमी। हैमी मुद्रिका य
स्य सः। हैममुद्रिकः। पुटिमिति पुंवत्। वैयाकरणी भार्य्या यस्य सः। वैयाकरणभार्य्यः।
सौवश्वभार्य्यः। स्वांगाद्रीतोऽमानिनि। सुकेशी भार्य्या यस्य। सुकेशीभार्य्यः। स्वांगात् किं
पट्वी भार्य्या यस्य सः। पटुभार्य्यः। ईप्र इति किं। न विद्यन्ते केशा यस्याः सा अकेशाः स
सुकेशीमन्यते इति
हनञ्चितीप्रतिषेधः। मानिनि तु सुकेशमानिनी। जातिवाचिनः। स्त्रीप्रत्ययान्तस्य न
शूद्रा भार्य्यः। ब्राह्मणी भार्य्यः। इत्यादि॥ गोः॥ गोशब्दस्यान्यार्थे वर्त्तमानस्य ह्रस्वो भव

मथुरायां जातस्तत्र जातो वा माथुरः स्त्री चेत् माथुरी माथुरी भार्य्या यस्य सः ५
नसंधिपर्युदचत्वं अनेन पुटिमतिङ इत्यत्र टित्कृते सतील्यर्थः ७ सौवश्वस्य अपत्यं सौवश्वः स्त्री चेत्
सौवश्वी भार्य्या यस्य सः॥८॥

॥ अग्रादिस्वरस्येति स्थले ण विहितो या वृद्धिस्तस्या हेतुर्यो रक्तविकारार्थस्तद्धितप्रत्ययस्तदंतादिहितस्य स्त्रीप्रत्ययस्य पुंवद्भावो न भवति॥४॥

व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः स्त्री चेत् वैयाकरणी ७

बहुव्रीहेः अत्र पू र्वपदस्य दीर्घश्च इत्यत्र पयस्या व्ययसंज्ञा च के शेषु २ गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तमिति के शाकेशि दंडैश्च २ प्रहृत्येदं युद्धं दंडादं डि मुष्टिभिः २ प्रहृत्ये दं युद्धं मुष्टीमुष्टि बाहु षु २ गृहीत्वा कोऽत्र रे बाहूबाहवीत्यादि ॥१४॥

विशेषणं विशेषेणना समस्यते ॥२॥

॥अन्यपदार्थप्राधान्ये समानाधिकरणभावे क्वचिद् बहुव्रीहिर्भवति यथा पुत्रेण सह वर्त्तते सः सपुत्रः इत्यस्य तत्तीयांतेन समासस्तुल्ययोगे संख्ये
या प्रियार्था संख्येयासन्नादूराधिकसंख्याः समस्यंते स बहुव्रीहिर्भवति दशानां समीपे ये संति ते उपदशाः नव एकादश वेत्यर्थः
उपशब्दो हि समीपे निवर्त्तते समीपे अव्ययीभावः समीपिनि तु बहुव्रीहिः। आसन्ना विंशतिर्येषां संति ते आसन्नविंशाः डप्रत्ययः विंशतेस्तिडीति लो
पः अदूरा त्रिंशत् इत्यदूरत्रिंशाः अधिका चत्वारिंशत् इत्यधिकचत्वारिंशाः द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः वार्थे यं बहुव्रीहिः किंचामतिहारे

ति पंच गावो यस्य पंचगुः। संख्यासुप्राग्रादिपूर्वस्य पादशब्दस्यांतलोपः। सहस्रं पादा
यस्य सः सहस्रपात् सहस्रपाद् शसादौ स्वरे तद्धितयस्वरयोरीपीकारे च पदादेशः
सहस्रपदः। द्विपात् द्विपाद् द्विपादौ द्विपदः। द्विपदा सुपदः। व्याघ्रपात् व्याघ्रपदी कुले
वैयाघ्रपद्यः वैयाघ्रपदः टाडकाः मध्यारूढः पूर्वारूढः ॥नो वा॥ नांतस्य टेर्लोपः स्वरे
यकारे च परे वा ग्रहणात् क्वचिन्न क्वचिदुपधालोपः। (कवीनां राजा) कविराजः (कृष्णस्य सखा) कृष्णसखः (देवानां गौः) देवगवी
(परमश्चासौ गौः) परमगवी (राज्ञां धूः) राजधुरं (एका चासौ धूश्च) एकधुरं (सर्वा चासौ धूश्च) सर्वधुरः (वाक् च मनश्च) वाङ्मनसं (दक्षिणश्चासौ पंथाश्च) दक्षिणापथः (अहश्च रात्रिश्च) अहोरात्रः (द्वौ वा त्रयो वा) द्वित्राः (पंच च षट् च) पंच
षाः (बहवः कर्त्तारो यस्य) बहुकर्तृकः (बहुलस्त्रीयस्य) बहुलस्त्रीकः स्त्रीपुंसौ ऋक्सामे महोक्षः जातोक्षः वृद्धोक्षः पुरुषा
युषं द्व्यायुषं त्र्यायुषं ग्रामतक्षः (फलमिव सक्थि) फलसक्थः उत्तरमृगपूर्वोपमात् सक्थ्नः उत्तरश
क्थं मृगशक्थं पूर्वशक्थः अर्द्धखारं अर्द्धनावं इत्यादि ॥इति बहुव्रीहिः॥ कर्म
धारयस्तुल्यार्थे ॥ पदद्वये एकार्थनिष्ठत्वे सति कर्मधारयः समासः। कर्मधारये पूर्वस्य
पुंवत् नीलमुत्पलं नीलोत्पलं रक्तलता पुंस्कोकिलः ब्राह्मणभार्या दत्तभार्या सु

॥जंघे नरस्येव दंते च सुहस्ति तृणलोमेभ्यः जंघा दन्त बहुव्रीहौ शोभना जंघा यस्य सुजंघः तृणं जंघा नरस्येव यस्य तृणमिव जंघा दंता यस्येति वा
तृणजंघः लोमजंघः व्याघ्रयोगे दक्षिणेर्मत्वन्नंतं निपात्यते। च दक्षिणेर्मंत्रणं यस्य दक्षिणेर्मा मृगः॥३॥

गोतात् द्विगुतत्पुरुषकर्म्मधारयाद् ॥५

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन समस्यंते ॥१॥

तत्पुरुषस्येति किं गंगा नादी॥२॥

श्री॰ वै॰

९२

कर्मादित्वात्क्तः कः
प्रत्यये कृत्वं नव
शब्दः संख्यावाच
त्र दिक्संख्ये इति
नियमात् नवाश्च
ते पाठकाश्च॥३॥
जरन्ताः सहादयः
सादयश्च प्रयोगानु
सारेण बोध्याः॥६॥
जायाया निङ् ङिदंत
स्य वक्तव्यः॥३॥
तत्पुरुषे कुशब्दस्य का क
व कदादेशाः पु
रुषे कावा॥३॥
मात्रा सहोक्तौ पिता
वा शिष्यते माता च
पिता च माता पितरौ
पितरौ मातरपितरौ
वा॥१॥ मातृशब्दस्या
तादेशः॥१॥

केशभार्य्या। पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन समस्यंते

पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः

स्नातानुलिप्तः। एकनाथः। सर्व्वयाज्ञिकाः। जरन्नैयायिकाः। पुराणमीमांसकाः॥

व्याकरणम् धीयते विदंति

नवपाठकाः। केवलवैयाकरणाः। इत्यादि॥ ॥नाम्नश्च कृता समासः॥ प्रादेरुप
सर्गस्य नाम्नश्च कृदंतेन सह तत्पुरुषः समासो भवति। व्याघ्रः। कच्छपः। कुंभका
रः। शाकपार्थिवादीनां मध्यमपदलोपः। शाकप्रियः पार्थिवः। शाकपार्थिवः

देवानां पूजकः

देवपूजको ब्राह्मणः। देवब्राह्मणः। सहादेः सादिः। समासे सति सहादेः सादिरादे
शः। सह पुत्रेण सपुत्रः। सहांचतीति सध्र्यङ्। समंचतीति सम्यङ्। तिरोंचतीति ति
र्यङ्। विष्वग्द्र्यङ्। देवानंचतीति देवद्र्यङ्। एते तत्पुरुषाः। लक्ष्मीर्जाया यस्य लक्ष्मी
जानिः। कुत्सितमन्नं कदन्नं। ईषदुष्णं कोष्णं कवोष्णं कदुष्णं। द्यौश्च भूमिश्च
द्यावाभूमी। जायाया जं दंवा द्वंद्वे। दारा पुंसि बहुत्वे च द्वंद्वं कलत्रे नपुंसकं इत्यमरः
जाया च पतिश्च जंपती। दंपती। मातरपितरौ। कुपुरुषः। कापुरुषः। षट् च दश च

जीयतेरन इति भ्रस्ते
र्षः तज्जीर्णा नैयायि
कादयस्तत्र॥२॥

व्याजिघ्रतीति व्युपस
र्गे घ्राद्दंतादिति कः
कच्छेन पिबतीति क
च्छपः कच्छेनेति ना
म्नः॥ कृदंतेन समा
सः॥ कुंभं करोतीति
कुंभकारः॥४॥
पुरस्याद्यंतस्य नाम्नः
पृथिव्याः ईश्वरः पा
र्थिवः ईश्वरेर्थेऽण
॥५॥
दिवो द्यावा देवता
द्वंद्वे द्यावाभूमी ३
वषड्लत्वं पुंसि द्वः २
दंपत्य ३ः १

९२

महतष्टेराकारः समा
नाधिकरणे ॥१॥
नासिकायानसत्बहु
व्रीहावप्रत्यये अप्र
त्यय ख्यया ॥२॥
वेः ग्रु ख्रु ग्राइति वो
टायनस्त्रात् वेर्ना
सिकाया ग्र ख्यौ विष्णु
र्विग्र इति रूपत्रयं इ
गुलो वाल्यवाचिनो
गंधस्यैकारांताद्देशो
बहुव्रीहो उपमानात्
गंधस्यैकारांतादेशः
पद्मगंधस्येव गंधो
यस्य स पद्मगंधिः ५
॥ उत्तरपदकस्योदः
उदकस्योदः संज्ञायां
उदमेघः ॥१॥ एषोद
तदीक्षियथ्योयदिष्टं
दृषोदर प्रकाराणि शि
ष्टैर्यथोच्चारितानि त
थैव साधूनि एषोदरं ॥
भवेद्वर्णागमाद्धंसः
सिंहो वर्णविपर्यया
त् गूढोत्मा वर्णवि
कृते वर्णनाशात्पृष
ोदरं ॥१॥२॥

वाशार्ङ्गाणां शातधन्वा शातधनुः गंधस्येत्पूतिसुसुरभिभ्यः ॥
उद्गंधिः पूतिगंधिः सुरभिगंधिः अल्पेच सूपस्य अंधोलेसोय ॥
स्मिन् तत् सूपगंधि भोजनं उपमानाच्च पद्मस्येव गंधो यस्य सः
पद्मगंधिः ॥५॥

॥ ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे कौमुदगंध्यायाः पुत्रः कौमुदगंधीपु
त्रः ॥ कौमुदगंधीपतिः बंधुकनि बहुव्रीहौ कारीषगंधीबंधुः मातामात
॥ क मातृषु वा कारीषगंध्यामातः कारीषगंधीमातः कारीषगंध्यामातृकः
॥ कारीषगंधीमातृकः कारीषगंध्यामाता कारीषगंधीमाता ॥७॥

षोडशः । षट् दंता यस्य षोडन् । सुदन् । महानीश्वरो महेश्वरः । महादेवः । खरा नासिका य
स्य सः खरणाः । खरणसः । खुरणाः । खुरणसः । उन्नता नासिका यस्य उन्नसः । प्रणसः ।
विगता नासिका यस्य । विग्रः । विष्णुः । विख्रुः । विख्यः । चतस्रोऽश्रयो यस्य चतुरश्रः । प्रो
ष्ठो गोस्तस्येव पादा यस्य प्रोष्ठपदः । प्रगतं जानुनी अस्य प्रज्ञुः । प्रगते जानुनी यस्य प्रज्ञुः । संज्ञुः । ऊ
र्ध्वे ॥ ऊर्ध्वज्ञुः । ऊर्ध्वजानुः । शार्ङ्गं धनुर्यस्य शार्ङ्गधन्वा । उद्गंधिः । सुगंधिः । पूतिगंधिः ।
सुरभिगंधिः । द्विदन् । चतुर्दन् । अप्रमुमेचाति अप्रदध्यङ् । अप्रमुमुयङ् । अप्रदमुयङ् । कौमुद
गंध्यायाः पुत्रः । कौमुदगंधीपुत्रः । कौमुदगंधीपतिः । ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिना
मगोत्ररूपस्थानवयोवचनबंधुतीर्थब्रह्मचारिषु समानस्य सः । समानं ज्योतिर
स्य सज्योतिः । सनाभिः । सनामा सवयाः । सब्रह्मचारी सतीर्थ्यः । क्षीरोदः । सुरोदः । ल
वणोदः । सुद्धोदः । एषोदरं । एकोदरं । वारिवाहको वलाहकः । गूढोत्मा दक्षिणतीरं
इत्यादि ॥ अ लुक्कचित । कचित्समासे तद्धिते च विभक्ते लुक् । कृष्णाश्रितः । त्वो

॥ कृष्णश्रितोक दूरार्थनिकटार्थेभ्यः पंचम्याः अलुगुत्तरपदे उत्तरपदे किं निःक्रांतस्तोकादिति निःस्तोकः द्विवचनबहुवचनांतानां तुस
मासो नेष्यते ऽनभिधानात् तेन स्तोकाभ्यां मुक्तः इत्यादौ वाक्यमेव १ क्षीरं उदकं यस्मिन् सः सुराउदकं लवणउदकं शुद्धउदकं ३
॥ संख्यापूर्वस्य दंतस्य दत् ... द्विदन् ... क्रिदंतः करीषं

सुप्रातसुः श्वसुदिवशा
रिकुक्षचतुरश्रेणीप
दाजपद प्रोष्ठपदाए
ते बहुव्रीहयो अप्रत्य
यांता निपात्यंते शो
भनं प्रातरस्य सुप्रातः
शोभनं श्वोस्य सुश्वः
शोभनं दिवास्य सुदि
वः शारेरिव कुक्षिर
स्य शारिकुक्षः चतु
रश्रः एणाइव पादो
यस्य एणीपदः अजप
दः प्रोष्ठपदः ॥३॥
अप्रदसोऽसर्दादुदोमः
इत्यनेन दाभ्यां परयोर
कारककारयो ह्रकार
दकारयो अमकारो
अमुमुयङ् अस्यवार्थे
त्यस्येदशस्यादेशाइति
वदतां मते परदकार
कारस्येव मुत्वं अप्रदमु
यङ् त्यदासत्वे एवमुत्वं
नास्त्येवेति पक्षे अप्रद
ध्यङ् ॥६॥
पूर्वपदस्थावः उत्तरप
दादेश्चलत्वं ॥२॥

वाच् दिक् पश्यद्भ्यः षष्ठ्या अलुक् युक्ति दंड हरेषु ॥ २ ॥

सि० कौ०

तेजस् अंभस् सहस् पुंसस् ज नुषः तृतीयाऽलुक् ॥ ३ ॥ यस्याग्रतः पुमान् स पुंसानुजः ॥ ३ ॥ जनुषान्धः जात्यंधः इत्यर्थः ॥ ३ ॥ मध्यं तात् सप्तम्याऽलुग् गुरौ परे ५

पितुः अंते वसितुं शीलं यस्य सः ६

॥ कोनि ज चैर मत्तेषु सप्तम्या अलुक् हृत्सं तादर्थ्ये तात्स्य सप्तम्याः ॥
अलुक् संज्ञायां ॥ २ ॥
वनेचरः अप्सुमान् ॥ २ ॥

...कान्मुक्तः । दूरान्मुक्तः । निकटान्मुक्तः । अप्सुयोनिः । सरसिजं । उरशिलोमा । हृदिस्पृक् ।
कंठेकालः । वाचोयुक्तिः । दिशोदंडः । पश्यतोहरः । खेशयः । ग्रामेवासः । ग्रामेवासी ।
चौरस्यकुलं । ओजसाकृतं । अंभसाकृतं । सहसाकृतं । पुंसानुजः । जनुषांधः । आत्मना
संज्ञायामिति लुक् त्वात् गवि युधि भ्यां स्थिरस्य षत्वं =
पंचमः । त्वचिसारः । गविष्ठिरः । युधिष्ठिरः । आत्मनेपदं । आत्मनेभाषा । परस्मैपदं । पर-
अमु
स्मैभाषा । मध्येगुरुः । स्तंबेरमः । कर्णेजपः । पूर्वाह्णेतरे । पूर्वाह्णेतमे । आमुष्यायणः । आ-
ष्य कुलस्य   अमुष्य पुत्रस्य भावः भावे इकः
मुष्यकुलिका । आमुष्यपुत्रिका । मातृपितृभ्यां स्वसुः समासे । मातृष्वसा । पितृष्वसा
वा लुक्
मातुःपितुर्भ्यां वा । मातुःस्वसा । मातुःष्वसा । पितुःस्वसा । पितुःष्वसा । होतुरंतेवासी । होतुः
स्य
पुत्रः । पितुरंतेवासी । पितुःपुत्रः । देवानांप्रियः इति मूर्खे दिवश्च दासे शुनःशेफः ।
अत्र षष्ठ्याऽलुक् शुनः षष्ठ्याऽलुक् । शेपपुच्छलांगूलेषु शेपः सांतः । स्याल्लिंगं चैव मे-
शेपसोरित्यमरः । अकारांतोऽपि शुन इव शेफमस्य शुनःशेफः शुनोलांगूलः । बहु-
व्रीहौ त्रयोऽप्यमी ऋषिविशेषाः । तरतमरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्यो...स्या

हृदिस्पृक् कर्मणो धिकरणो विवक्षायां सप्तमी स्थाने त् सप्तम्या अलुक् अकालवाचकात् सप्तम्या अलुक् स्वग्रामेषु प्राप्य वासवासीषु २ आत्मन तृतीयाया अलुक् पूरणार्थप्रत्ययांते परे पूरणार्थे इति किं आत्मकृतं ॥ ३ ॥ तादर्थ्ये चतुर्थ्या अलुक् ॥ ६ ॥ तत्पुरुषे सप्तम्या अलुक् कृत् प्रत्ययांते व कुलं ॥ ५ ॥ कालवाचकात् सप्तम्या अलुक् वा तरतमकालतनेषु ॥ ५ ॥ ऋतो विद्यायोनिसंबंधेभ्यः ॥ ७ ॥ होतुर्याज्ञिकस्य अंते वसितुं शीलं यस्य

६३

नेकस्वरस्य ह्रस्वो भाषितपुंस्कस्य । ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । ब्राह्मणिरूपा । ब्राह्मणिकल्पा । चेलडादीनि वृत्तिविषये कुत्सावाचीनि । ब्राह्मणिचेली । ब्राह्मणिब्रुवा । ब्राह्मणिगोत्रा । ब्राह्मणिमता । ब्राह्मणिहता । भाषितपुंस्कस्य किं । आमलकीतरा । कुवलीतरा । आमलकीकुवलीशब्दौ वृक्षे नित्यस्त्रीलिंगौ । ऊङन्तस्य नीवंत स्त्रीप्रत्ययान्तस्यईवंतस्यैकस्वरस्य वा ह्रस्वस्तरादौ । ब्रह्मबंधूतरा । ब्रह्मबंधुतरा । स्त्रीतरा । स्त्रितरा । एकस्वरस्य किं । नदीतरा । उगितः परस्य वा । विदुषितरा । विदुष्तरा । पचतितरा । पचन्तरा । मघवतीतरा । मघवतितरा । मघवत्तरा । इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु ह्रस्वः । इष्टकचितं । पक्वेष्टकचितं । इषीकतूलं । मुंजेषीकतूलं । मालभारी । उत्पलमालभारी । कारे सत्यागदस्य मुम् । सत्यंकारः । अगदंकारः । अस्तोश्च । अस्तुंकारः । धेनोर्भव्यायां । धेनुंभव्या । लोकस्य पृणे । लोकंपृणः । इत्येऽनभ्यासस्य । अनभ्यासमित्यः । भ्राष्ट्राग्न्योरिंधे । भ्राष्ट्रमिंधः । अग्निमिंधः । गिलेऽगिलस्य । तिमिंगिलः । अगिलस्य किं । गिल

॥ अभ्यासं समीपं अभ्यासमित्ययमनभ्या
॥ सं एति स्तुशास्त्रिणिङ्गः क्यप् अनभ्या
॥ समित्यः दूरतः परिहर्तव्य इत्यर्थः ॥

(Interlinear glosses, above line 1: अतिशयेन ब्राह्मणी; above line 2: तमा सा ह्री; above line 5: उतेकः इस्व प्रत्ययः; above line 8: इष्टकाभिः चित / इषीकाना तूल; above line 9: सत्य करता मित्यर्थः अगदं करोति / अस्तु पद मः; above line 10: भ्राष्टृ इंधः / अग्निं इंधः; above line 11: तिमिंगि लतीति)

(Left margin:)
उभयत्रापि चतयोः स
माहारः वृ वइत्य
स्य वृत्तिस्तस्याह ॥

पक्काश्च ताः इष्टकाश्च
पक्केष्टकाः पक्केष्टका
भिः चितं ४

धेनुभ्यासीमव्या चेति
विग्रहेमविभ्यतीधे
नुरित्यर्थः ॥२॥
पृण धातुः प्रीणना
र्थः ॥२॥

(Right margin:)
कुत्सिता ब्राह्मणीः

इष्टकादीनां तदंता
नांच ह्रस्वो भवति
चितादिषु । इष्टका
भिश्चितमितीष्टक
चितं ॥७॥ मालांवि
भर्त्तीतिकर्त्तरिणिनि
४॥ अस्तु इत्याख्या
तप्रतिरूपकमव्ययं
॥३॥
गिरतेर्मूलविभुजा
दित्वात्कः गिरतेरे
फस्य लत्वमि
त्वं गिलं गिलती
ति गिलगिलः ॥२॥

सि० कौ०
४४

॥अविदर्थमिदं सूत्रं क्विति प्रत्यये तु निलमेवमुम् अटाविति ट प्रत्ययः क्विति पदस्येति॥२॥

। उपसमीपे नह्यते इति कर्मणि क्विप्। निवर्त्तते इति नीवृत्। प्रवर्षतीति प्रावृट्। श्वानं विध्यती। ति श्वावित्। मर्माणि विध्यतीति मर्मावित्। निरोचते इति नीरुक्॥ अभिरोचते इति अभीरुक्। ऋतिं सहते इति ऋतीषट्। परितनोतीति परीतत्। क्विवंतेषु इति किं परिणहनं उपसर्गकारकं स्येति किं पटुरुक् तिग्मरुक्॥३।४॥

गिलः। गिलगिलेचेति मुम्। गिलगिलः। उस्नभद्रयोः करणे। उस्नंकरणं। भद्रंकरणं। रा
त्रेःकृतिवा। रात्रिंचरः। रात्रिचरः। रात्रिंमटः। रात्र्यटः। नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनि
षु क्विवंतेषु पूर्वस्य दीर्घः। उपानत्। नीवृत्। प्रावृट्। श्वावित्। मर्मावित्। नीरुक्। अभी
रुक्। ऋतीषट्। परीतत्। मत्वर्थे बहुस्वरस्य। अमरावती। शरादेश्च। शरावती। अजि
रादेर्न। अजिरवती। उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये वा दीर्घः। परिपाकः। परीपाकः। अमनु
ष्ये किं। निषादः। आदेश्च द्वंद्वे। द्वंद्वे सति क्वचिदादेर्लोपः। माता च पिता च पितरौ।
श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ। दुहिता च पुत्रश्च पुत्रौ। स्वसा च भ्राता च भ्रातरौ। ऋतां
द्वंद्वे पूर्वपदस्यात्वं। मातापितरौ। होतापोतारौ। नेष्टोद्गातारौ। पुत्रेच। पितापुत्रौ।
गावश्च गावश्च गाव इमाः। शुक्लश्च शुक्ला च शुक्लं च। शुक्लं। शुक्लानि। सश्च यश्च
तौ यौ वा। दिक्संख्ये संज्ञायां। दिग्वाचिनः संख्यावाचिनः शब्दाः समानाधिकर
णेन संज्ञायामेव समस्यंते स कर्मधारयः। दक्षिणाग्निः। सप्तर्षयः। संज्ञायां किं। पंचफ

। ग्राम्यपशुसमूहेषु तरुणेषु अनेकखुरेषु सहोक्तौ। स्त्रीलिंगमेव शिष्यते न अन्यत्र रूपसमानत्वात् स्त्रीलिंगग्रहणस्य फलमाह ग्राम्येभ वाग्राम्या ग्राम्या इति किं रुरव इमे पशुग्रहणं किं ब्राह्मणसमूहेषु किं एतौ गावौ अतरुणेषु किं वत्सा इमे अनेकखुरेषु किं अश्वा इमे॥३॥

नितरां सीदतीति ह्रः

विद्याकोनिसंबंधवाचिनां ऋदंतानां योद्वन्द्वस्तत्र पूर्वपदस्यात्वं भवति षष्ठीनियममाशाद्यते अन्यपदविग्रहेण निर्दिष्टत्वादत्य श्यादेशः मातापितरावत्र पुत्रोत्यादने ऽतयोनिकृतसंबंधोत्र होतापोतारावत्र होत्रादिरूपविद्याकृतसंबंधोत्र॥६॥

अमराः सिद्यते यस्यां सा ४ शराः विद्यंते यस्यां सा ४

पितुर्दशगुणं माता गौरवेणातिरिच्यते इति स्मृते मातुः प्रधानत्वात् पूर्वनिपातः॥६॥ स्वसृदुहितृभ्यां सहोक्तौ भ्रातृपुत्रौ शिष्येते ॥७॥

४४

॥प्रादिसमासे यथा प्रादयो गताद्यर्थे द्वितीयया प्रगतः आचार्यः प्राचार्यः अत्यादयः क्रांताद्यर्थे द्वितीयया अतिक्रांतो मालां अतिमालः प्रतिगतो ऽक्षं प्रत्यक्षः। अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया। अवक्रुष्टः। कोकिलया अवकोकिल। परिणद्धो वीरुधा परिवीरुत् पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः। निरादयः क्रांताद्यर्थे पंचम्या निः क्रांतः कौशांब्या॥४॥ त्रुटि२

पिप्पल्या अर्द्धमिति २॥ द्विगुसमासे प्राप्तापन्नालं पूर्वसमासे प्रादिसमासे च परपदतुल्यं लिंगं न भवति॥२॥ पंचसु कपालेषु संस्कृतः तद्धितार्थे द्विगुः संस्कृतार्थे अण् तस्य च लुक् च तद्धितार्थे द्विगुविशेष्यनिघ्नः पुरोदाश्यते इति दाशृ दाने कर्मणि घञ् निपातनात्स्य डः पुरोडाशः॥३॥ द्वयोः रात्र्योः समाहारः त्रयाणां रात्रीणां समाहारः ६= ऋचः अर्द्धं ५

लानि। दिक्संख्ये किं। सर्पणखा। द्वंद्वतत्पुरुषयोः। परपदस्येव लिंगं कुक्कुटमयूर्या विमे। मयूरीकुक्कुटाविमौ। अर्द्धपिप्पली। द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वप्रादिसमासेन। पंचकपालः। पुरोडाशः। प्राप्तोजीविकां। प्राप्तजीविकः। आपन्नजीविकः। अलंकुमार्यै। अलंकुमारिः। निःकौशांबिः। अश्ववडवयोर्द्वंद्वः पूर्ववल्लिंगः। अश्ववडवान्॥ रात्राह्नाहाः पुंस्येव॥ अहोरात्रः। पूर्वरात्रः। पूर्वाह्णः। द्व्यह्नः। संख्यापूर्वं रात्रं क्लीवं। द्विरात्रं। त्रिरात्रं। अपथं तत्पुरुषे क्लीवं। तत्पुरुषे किं। न पंथा यस्मिन्देशे सोऽपथः। अर्द्धर्चादयः क्लीवपुंसोः। अर्द्धर्चं। अर्द्धर्चः। ध्वजं। ध्वजः। तीर्थं। तीर्थः। एवं शरीरमंडपयूषदेहअंकुशकलश इत्यादि॥ आबंतोत्तरपदो द्विगोर्वेष्ट्॥ पंच खट्वी। पंचखट्वं॥ अनो नलोपो द्विगोर्वेष्ट् स्त्रियां। पंचतक्षं। पंचतक्षी। पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीवता पुण्याहं। सुदिनाहं। संख्याव्ययाभ्यां परस्य पथः॥ क्लीवता। त्रिपथं। विपथं। सामान्ये नपुंसकं। मृदु पचति। प्रातः कमनीयं॥ उपज्ञोपक्रमांतत्पुरुषः क्लीवं। उपज्ञायमानो

अस्मार्थे इति रूत्वः

अहः पू दीपात त्रेः

द्वेः

क्लीवपुंसोः

स्त्रियां

पूर्वपदतुल्यलिंगकथनादापो निवृत्तिः बहुत्वे पुल्लिंगं दर्शयति अश्ववडवाच सूत्रे द्विवचनमतंत्रम विवक्षितम् बहुत्वेपि पुल्लिंगस्य दर्शनात्॥४॥ परवल्लिंगता प्राप्ता दोष्य परत्वात् समाहारनपुंसकतां बाधते अप्रत्ययांतो रात्रिशब्दष्टः प्रत्ययांतो अह्नशब्दः एतदंता द्वंद्वद्विगुतत्पुरुषकर्मधारयाः पुल्लिंगो भवति॥५॥ विगतमहः ५ पंचानां खट्वानां समाहारः ६=

।पंचानां तक्ष्णां समाहारः स्त्रियां तु समाहारे ऽतः ईप् पंचतक्षी ॥७॥ पुण्यं च तदहश्चेति पुण्याहं। सुदिनं च तदहश्चेति सुदिनाहं॥८॥

विरूपः पंथा इति कथं पुल्लं अमध्यो दुरधो विपथः कदध्वा कापथः समाऽभ्रमरः २२

॥अनो नलोपो द्विगुर्वा स्त्रियां। अन्नंतस्य द्विगो स्त्रियां नलोपो भवति अन्नंतो द्विगुः स्त्रियां वा ३॥

॥उपज्ञायते इत्युपज्ञा षिद्भिदादिभ्य इति कर्मण्यङ्। उपक्रम्यते इत्युपक्रमः कर्मणि घञ्॥ ॥अन्तं तस्य से दोनव द्विरिति ध्रस्वाभावः॥१॥ उपज्ञा च उपक्रमश्च उपज्ञोपक्रमौ तावं ॥ ॥तेयस्य स उपज्ञोपक्रमांतः। उपज्ञाज्ञानमाद्यं स्यात् ज्ञात्वारंभ उपक्रमं नंदस्य उपक्र॥

॥ अनञ् तत्पुरुष बहुव्यधिकारान्नेह द्वंद्व सेना राज्ञां सेना कृत्तद्धितसमासैकदेषपदाद्यंतथा तुरूपाः। पंचवृत्तयः पंचानां वृत्तिरिति पूर्वाचार्यसंज्ञालक्षणमाह। परार्थाभिधानं वृत्तिः परशब्दस्यार्थः अस्तस्याभिधानं शब्दांतरेण यत्र सा वृत्तिः यथा राजपुरुष इत्यत्र राज्ञो वेन वाक्यावस्थायामनुक्त पुरुषार्थोभिधीयते॥ २॥

सि० चं०

६५

संघातार्थायसभा तदंतस्तत्पुरुषः क्लीबं॥७॥

पच्यमानयोः। प्राथम्यं चेदाख्यातुमिष्यते। पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञं ग्रंथः। नंदोपक्रमं द्रोणः। छायांतस्य पूर्वपदार्थबाहुल्ये। इक्षूणां छाया। इक्षुछायं। राजपर्यायपूर्वो रक्षःपिशाचादिपूर्वश्च सभांतः क्लीबः। इनसभं। ईश्वरसभं। नेह राजसभा। रक्षःसभं। पिशाचसभं। संघातार्थसभांतः क्लीबः। स्त्रीसभं। स्त्रीसंघात इत्यर्थः। सेनासुराछायाशालानिशांतो वा। ब्राह्मणसेनं। यवनसुरं। कुड्यछायं। गोशालं। श्वनिशं। पक्षे ब्राह्मणसेना इत्यादि॥ इति समासप्रक्रिया॥ ॥अपत्ये अण्॥ नाम्नः पत्येर्थे अण्प्रत्ययः। आदिस्वरस्य ञ्णिति च वृद्धिः॥ स्वराणां मध्ये यः आदिस्वरस्तस्य वृद्धिः ञिति णिति च तद्धिते परे॥ वो ऽस्वरे॥ उवर्णस्यांते तस्य आव् यकारे स्वरे च परे। उपगोरपत्यमौपगवः। वैदुषः। वाशिष्ठः। गौतमः। भार्गवः। आंगिरसः। वैदः। और्वः॥ ऋ उर् अणि॥ संख्यासंभद्रपूर्वस्य मातृशब्दस्य ऋत उर् भवत्यणि परे। षाण्मातुरः। द्वैमातुरः। सांमातुरः। भाद्रमातुरः। मातृ इति किं। द्वैपित्रः। शिवादेश्च। शैवः। लाह्यः। गांगः। भौमः॥ अ

(interlinear glosses: स्त्रीणां सभा — क्लीबः ब्राह्मणानां सेना — यवनानां सुरा — कुड्यानां छाया — गवां शाला — कृष्णचतुर्दशी — वो ऽस्वरे = ८ — लक्षस्यापत्यं पक्षे गांगेयः)

विभक्त्यंतनाम्न एव तद्धितोत्पत्तिर्भवतीत्यर्थः॥६

उभयोः प्रधानयोः समाहारः द्वौ एकत्वे द्विगुद्वंद्वाविति नपुंसकत्वे पिनद्धस्य॥८॥

इनेश्वरशब्दौ राजपर्यायौ इनस्य सभा ईश्वरस्य सभा इति राजपर्यायपूर्व इति किं राजसभा॥३॥ राज्ञः सभा १

उपगोरपत्यं औपगवः वर्णमातृणामपत्यं षोडश इति उर्वं अत्र अवस्थायिजमाः इति द्वैमातुरः २ संमातुर ६५ पत्यं सांमातुरः॥२॥

॥बह्वादिर्यथा विद नर्व कश्यप कुशिक भरद्वाज उपमन्यु विश्वानरः॥ बह्वादिराकृतिगणोयं॥२॥

उडुनीव लोमान्यस्य स उडुलोमा उडुलोम्नोऽपत्यं पुमान् औडुलोमिः लोमेति टिलोपः॥२॥ अकङन्तादेशः स्यात् इञ्परे वेदान् व्यस्यतीति वेदव्यासः तस्यापत्यं वैयासकिः। वारुडकिः वरुडा दर्वीजातिविशेषाः। नैषादकिः। चांडालकिः। बिंबस्यापत्यं बैंबकिः॥३॥ गर्ग वत्स व्याघ्रपाद पुलस्ति वभ्रु मंडु वतंड कपि कत शकल कण्व अगस्त्य कुंडिनी याज्ञवल्क्य पराशर जमदग्नि इत्यादि॥ नडादिर्यथा कुंज ब्रध्न शंख शकट
विदस्यापत्यं वैदिः

तस्मान्न पैलः। अकारान्तान्नाम्नोऽनृषिशब्दादपत्येऽर्थे इञ्। देवदत्तिः। औधारिः। दा
शरथिः। पौरंदरिः। बह्वादेश्च। बाहोरपत्यं। बाहविः। औडुलोमिः। गार्गिः। वैदि
ः। नाडिः। कौंजिः॥ स्यात् व्यासवरुडनिषादचांडालबिंबानामकङ्। सुधातु
रपत्यं सौधातकिः॥ ९ एयायनलोपलीयाः। गर्गनडात्रिस्त्रीपितृष्वस्रादेः॥
गर्गादेर्यो नडादेरायनण्। अत्र्यादेः स्त्रीप्रत्ययांताच्च एयण्। पितृष्वस्रादेरी
योऽपत्येऽर्थे। गार्ग्यः। वात्स्यः। काव्यः। वातंड्यः। आवट्यः। मांडूक्यः। पौतिमाष्यः॥
नाडायनः। चारायणः। गार्ग्यायणः। वात्स्यायनः। आमुष्यायणः। आत्रेयः। का
पेयः। नैधेयः। गांगेयः। माहेयः। गौधेयः। नाटेयः। कल्याण्यादेरिनङ् च। का
ल्याणिनेयः। कौलटिनेयः। सौभागिनेयः। गोधादेरारैरणौ। गौधारः। नाटा
रः। पांडारः। गौधेरः। नाटेरः। पैतृष्वस्रीयः। मातृष्वस्रीयः। पितृष्वस्रादेरीयणि टि
लोपः। पैतृष्वसेयः। मातृष्वसेयः। पांडोर्ड्यण्। पांड्यः। चटकादैरण्। चटकस्याप

कुलान्यटति भिक्षार्थं सा कुलटा सती भिक्षुकपक्षे इनङ्। गच्छति या तु व्यभिचारार्थं कुलान्यटति तस्या एरण्प्रत्यये कौलटेरः सतीपक्षेपि इनङ् कौलटिनेयः कुलटेयः। कल्याणी सुभगा दुर्भगा बंधकी परस्त्री कुलटा इत्यादि॥३॥

पंडुनपुंसकस्यापत्यं २ पितृष्वसुरपत्यं २ मातृष्वसुरपत्यं २

इत्यादिः॥ अत्र्यादिः अत्रि भृगु भ्रमकंड अश्व विमातृ विधवा गोधा प्रवाहण पांडु इत्यादि॥ एयप्रत्ययांत स्त्रियां नदादि इति प्। आयनलोपयोरंतत्वादीप् अंतरणकारस्य सामर्थ्यादर्थवद्ग्रहणपरिभाषयाऽनित्यत्वज्ञकात्यायनी॥४॥ एषामिनङादेशः एयणि परे ५

अग्नामारुतो देवते ऽस्येति एतदुभयेपदवृद्धिविषये कं सूत्रं स्वामिवाचकं द्वंद्व एव नान्यत्र ॰ तुद्य धः

गर्गस्यापत्यानि गर्गाः एव

प्रत्ययस्य हे राग — अजादित्वादाप्

त्वं चाट्केरः । अपत्यस्य लुक् । चटका । लुग्वा बहुत्वे क्वचित् प्रत्ययस्य । गर्गाः । वशि-
ष्ठाः । भृगवः । अंगिरसः । कुत्साः । गोतमाः । अत्रयः । विदाः । अंगाः । वंगाः । कलिं-
गाः । विदेहाः । स्त्रियां भवंति कुंति कुरु शूरसेनादिभ्यो बहुत्वेऽपि । अवंती । कुं-
ती । कुरूः । शूरसेनी । देवतेद्वंद्वे । देवतार्थद्वंद्वे प्रोक्ताः वक्ष्यमाणाश्च-
प्रत्ययाः भवंति । इंद्रो देवतास्य ऐंद्रं सौम्यं । आग्नेयं । प्रहमेधीयं । वास्तो-
ष्पतीयं । अग्नीषोमीयं । मरुत्वतीयं । अपोनपाद अपान्नपातोरपोनप्त्रः पा-
न्नसादेशो इयघयोः परतः । अपोनप्त्रियं । अपोनप्त्रीयं । अपांनप्त्रियं । अ-
पांनप्त्रीयं । प्रावृषेण्यः । प्रावृट् देवतास्य प्रावृषेण्यं । कः प्रजापतिर्दे-
वतास्य कायं । क्वचिद्द्वयोः पूर्वोत्तरपदाद्योः स्वरयोः क्वचित् वृद्धिर्भवति-
ह्णाति । आग्निमारुतं । अग्नेरिंद्रः । आग्निवारुणं । सौहार्दं । सौभागिनेयः ।
सौभाग्यं । सांकुसैंधवः । आनुशातिकं । ऐहलौकिकं । पारलौकिकं । शतो

ईकारादेशो ऽनि स्वामिन्येतत नेह कांद विशाग्रः वृद्धिः नेंद्रस्य परस्य परस्येंद्रस्य न वृद्धिः सौमेंद्रः परस्य किं मैंद्राग्नः सदीर्घात्परस्य न वृद्धिः ऐंद्रा-
वरुणं मैत्रावरुणं दीर्घात्किं आग्निमारुतं । स्कंदवि शा बयोरथ भिति इंद्रावरुणो देवते ऽस्येति ईदग्नेः सोमवरुणयोरि
तील अग्नेरिंद्रः ...

कस्मइकारांतादेशोः लिययस्य इति लोपा दादिस्वरस्येति वृद्धिः

सि॰ चं॰

९६

॥देवता च द्वंद्वं च अनयोः समाहारो देवतेद्वं देवतेद्वंद्वा सा वर्थश्च देवतेद्वमर्थस्तस्मिन् द्वंद्वाते श्रूयमाणत्वात् प्रत्येकमर्थशब्दः संबध्यते कथयिष्यमाणाः ॥४॥ वास्तोष्पतिर्देवतास्येति ॥ अग्नीषोमौ देवतेऽस्येति ॥ मरुत्वान्देवतास्येति ॥९६॥

शाकुप्रधानाः सिंधवः शांकुसिंधवः तेषु भवः ॥१॥ शतेन क्रीतः शातिकः क्रीतार्थे इकः ॥१॥

इभ्योऽपत्यार्थकस्य प्रत्ययस्य बहुत्वेपि लुग्न स्त्रीप्रत्यये ॥ देशरूढ क्षत्रियवाचिभ्याम पत्यप्रत्ययस्य लुग्स्यात् बहुत्वे ॥२ अवंतेरपत्यं आवंत्यः स्त्री अवंती । कुंतेरपत्यं कौंतेयः स्त्री कुंती । कुरोरपत्यं कौरव्यः स्त्री चेत् कुरूः । शूरसेनस्यापत्यं शौरसेनः स्त्री चेत् शूरसेनी ॥३॥४॥ मद्रस्य अपत्यं माद्रः स्त्री चेत् माद्री नद्यादित्वादीप् ॥४॥ ऐंद्रं हविः अत्र प्रथमांतात् प्रत्ययः ऐंद्री दिक् ॥५॥ अस्योक्ते प्रथमा इति तद्धितेनोक्ते संबंधे प्रथमा सोमस्तु नद्यादित्वादीप् इहसा तद्धितयस्येति लोपः स्त्रियां ॥५॥ ॥८॥ सुहृदो भावः । सुभगस्यापत्यं

९६

ह्रोपरे इत्वं न अग्नावेश्च वेऽग्नि आग्निवारुणं अत्र पद वृद्धिः ॥२॥ तुद्यधूः

॥ अषष्ठी तृतीयांतस्यान्यशब्दस्य दुगागमो वाच्यः आशीराशा आस्था आस्थितो उत्सुकोतिकारक रागलीयेषु परतः अन्यदाशी अन्य
दाशा अन्यदास्था अन्यदास्थितः अन्यदुत्सुकः अन्यदूतिः अन्यत्कारकः अन्यद्रागः अन्यदीयं ॥ अषष्ठी तृतीयांतस्येति किं अन्यस्यान्येन वा
आशीः कारकलीययोः षष्ठी तृतीयांतस्येति निषेधो न वाच्यः अर्थे परे अन्यस्य वा दुक् अन्यदर्थः अन्यार्थः अन्यस्येदं अन्यदीयं ॥ २ ॥=

श्वशुरपत्यं ... पितुरिदं ... गोरिदं ... पयस इदं

वा ॥ उक्ताः प्रत्ययाः । एते तो वा । चिं स्त्रीयः । श्वसुरस्यापत्यं श्वसुर्यः । पित्र्यं । गव्यं । पयस्यं
कुल्यं । तदीयं । त्वदीयं । मदीयं ॥ अन्यस्य दुक् ॥ अन्यदीयं । पितुर्भ्रातरि व्यः । पितु-
र्भ्राता । पितृव्यः ॥ मातुर्भ्रातरि डुलः । मातुर्भ्राता । मातुलः । मातृपितृभ्यां पितरि मात
रि डामहच् ॥ (पितामहादिषु) मातुः पिता । मातामहः । पितुः पिता । पितामहः । मातुर्माता । माताम-
ही । पितुर्माता । पितामही ॥ अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसाः ॥ अवेर्दुग्धं । अविसोढं । अविदू-
सं । अविमरीसं ॥ तिलान्निःफलात् पिंजपेजौ ॥ निःफलस्तिलः । तिलपिंजः । तिल
पेजः ॥ कारकात्क्रियायुक्ते । कारकादेते प्रत्ययाः क्रियायुक्ते कर्त्तरि कर्म्मणि
च । कुंकुमेन रक्तं । कौंकुमं । वस्त्रेण परिवृतो । वास्त्रो रथः । कांबलः । द्वैपः । वैया-
घ्रः । पांडुकंबलादिनिः । पांडुकंबलेन संवीतः पांडुकंबली रथः । वासिष्ठेन दृष्टं
(कलिना दृष्टं एयण्)
वासिष्ठं साम । कालेयं । वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रंथः । मनुना प्रोक्तो मानवो
धर्मः । मथुराया आगतो माथुरः । ग्रामादागतो ग्राम्यः । धुरं वहतीति धुर्यः ।

धात्वर्थः क्रियात
त्संपादनानुरूपा
उत्पत्तिः फलं तत्सं
पादना व्यापारः व्यापा
रेण युक्तः कर्त्ता फ
लेन युक्तं कर्म्म त-
स्मिन् क्रियायुक्ते
कर्त्तरि कर्म्मणि च
॥७॥

क्वचित्स्वरवद्धकारः

सकारपाठसामर्थ्या
न्न षः ५=

कंबलेन परिवृतो र
थः द्वीपिनो विका
रो द्वैपं द्वैपेनावृतः
व्याघ्रस्येदं वैयाघ्रं
इदं दृष्टौ वैयाघ्रेण
परिवृतः ॥८=

सि० चं०

८

हेमंते भवं तनिति ४

धौरेयः। सर्वधुरीणः। एकधुरीणः। मुखपार्श्वतसोर्लोपः ईये। मुखतोभवं मु
खतीयं। पार्श्वतीयं। देवस्वराजजनपराणां कुक् ईये। देवस्येदं। देवकीयं। स्व
कीयं। राजकीयं। जनकीयं। परकीयं॥ मध्यान्मः॥ मध्यमः॥ हेमंतस्य वा तल्लोपो
ऽणि। हैमनं। हैमंतं। चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नः॥ चिरत्नं। परुत्नं। परारित्नं। अग्रादिप
श्चादंतात् डिमः॥ अग्रेभवं। अग्रिमं॥ आदिमं। पश्चिमं। अंतिमं॥ हेतुमनुष्येभ्यो
वा रूप्यमयटौ॥ समादागतं। समरूप्यं। सममयं। समीयं। पक्षे णीयः। देवदत्तरूप्यं
देवदत्तमयं। देवदत्तं। देवदत्तीयं॥ छगलिनो ढिनुक्॥ छगलिना प्रोक्तमधीयते।
छागलेयिनः। पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः णिनिः। पाराशर्येण प्रोक्तं
भिक्षुसूत्रमधीयते पाराशरिणः। भिक्षवः। शैलालिनो नटाः। कर्मंदकृशाश्वा
दिनिरुक्तविषये। कर्मंदिनः। कृशाश्विनः। त्रपुजतुनोः षुक् विकारे। त्रापुषं। जा
तुषं। शाम्याः ष्लञ्। शामीली स्रुक्॥ शक्तियष्ट्योरीकक् प्रहरणे॥ शाक्तीकः

कर्मंदिनप्रोक्तं भिक्षु
सूत्रमधीयते ये ते क
र्मंदिनो भिक्षवः॥ कृ
शाश्वेन प्रोक्तं नटसू
त्रमधीयते ये ते कृशा
श्विनो नटाः॥ भिक्षु
नटसूत्रयोरिति किं
पाराशरं। शैलालं।
कार्मंदं। कार्शाश्वं।
अत्राण्॥२॥
छित्वाः ईषु शामीली स्रु
क् ९ शम्या विकार इति
त्यादौ ष१

॥मुखं च पार्श्वं च मुख
पार्श्वे मुखपार्श्वयो
स्तसौ मुखपार्श्वत
सौ तयोः षष्ठीनिर्दि
ष्टत्वात्सलोपः॥१॥

चिरं भवः ४

पश्चात् तं भवं ५ डित्वाट्टि
लोपः ५

शिलालिना प्रोक्तं नट
सूत्रमधीयते ये ते।३।
विंशाते क्षिपे लोडिती
तिशाद्लोपः संज्ञा
यां लुकः॥१॥

८

आसंज्ञायामर्थे डक ॥५॥ विंशतेस्तिलोपो डि तीति शब्दलोपः हं ज्ञायां तुकः ८

पाष्टीकः। विंशतित्रिंशद्भ्यां डक कौ वा। विंशकः। त्रिंशकः। विंशतिकः। त्रिंशत्कः।
तस्मै प्रभवति। कर्म्मण उकञ्। कर्म्मणे प्रभवति। कार्म्मुकं। मनोर्जातावञ्यतौ षुगणौ।
मनोरपत्यं। मनुष्यः। मानुषः। जातौ किं। मानवः। केनेयेकाः। कारकात्कईनइयइक
इत्येते प्रत्यया भवंति। कर्त्तरि कर्म्मणि चोक्तवद्भामाणे प्रत्ययेषु च णितो वा। क्रमं मधी
ते। क्रमकः। पदकः। ग्रामादीनञौ तत्र जातो वा ग्रामीणः। सध्रीचीनः। समीचीनः। ति
रश्चीनः। कुलस्यापत्यं कुलीनः। महाकुलीनः। आढ्यकुलीनः। क्वचिद्यलोपः। क
न्याया अपत्यं कानीनः। कात्यस्येमे कातीयाः। छात्राः। गार्गीयाः। रेवत्या अपत्यं रैव
तिकः। पुष्येण युक्ता पूर्णमासी। पौषी। तैषी। क्षत्त्रशब्दाज्जातावियः। क्षत्त्रस्यापत्यं
क्षत्त्रियः। शुक्रो देवतास्य शुक्रियं। इंद्रस्य लिंगं इंद्रियं। अहर्हेर्दीव्यतीति। आह्नि
कः। कुद्दालैः खनतीति कौद्दालिकः। अहर्हेर्जयतीति। आह्निकः। अहर्हेर्जितं आ
ह्निकं। हलं वहतीति हालिकः। शब्दं करोतीति शाब्दिकः। दर्दुरं करोतीति दा

क्रमपदयोरध्यामीत्यर्थे अकः। क्रमादयः। एष्वपि कः ॥५॥

नक्षत्रादणवक्त्वमस्त्र पुष्येण युक्तः पौषः स्त्रीत्वे पौषी। पूर्णिमामासः पौर्णिमासः स्त्रीत्वे पौर्णमासी ८

ठगित्यस्य तेन दीव्यति खनति जयति जितं तेनेति कुद्दालादिभ्यः ठस्यादिषु ॥२॥

कं अर्ह मकृ इय धक्क अपतेर

सध्रीचि भवः समीचि भवः तिरश्चि भवः ५

रेवती अश्वपाली मणिपाली द्वारपाली रेवत्यादि नक्षत्रेण युक्तः कालः तृतीया तनक्षत्रशब्दात्प्र लयाः ॥७॥

सि॰ चं॰
९९

द्वारिकः। धर्मं चरतीति धार्मिकः। अधार्मिकः। पक्षिणो हन्तीति पाक्षिकः। शा
कुनिकः। तैत्तिरिकः। मात्स्यिकः। मैनिकः। मार्गिकः। सारंगिकः। पुराणमधीते
पौराणिकः। ऐतिहासिकः। वैदिकः। पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणज्जाहचौ पाकमू
लयोः। पीलूनां पाकः पीलुकुणः। कर्णस्य मूलं कर्णजाहं। पक्षात्तिर्मूले। पक्षस्य
मूलं पक्षतिः। चंचुचणौ वित्ते। विद्यया वित्तः विद्याचंचुः। विद्याचणः। वेः शा
लशंकटचौ। विस्तृते। विशालं। विशंकटं। विशंप्रोदः कटः। विकटं शंकटं। प्रकटं
उत्कटं। अलाबूतिलोमाभंगाभ्यो रजसि। अलाबूनां रजः अलाबूकटं। तिलक
टं। उमाकटं। भंगाकटं। गोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः। गवां स्थानं गोगोष्ठं
अश्वगोष्ठं। संघाते कटच्। अवीनां संघातः अविकटः। विस्तारे पटच्। अवीनां वि
स्तारः अविपटः। द्वित्वे गोयुगच्। द्वौ द्वौ उष्ट्रगोयुगं। षट्त्वे षड्गवच्। अश्वानां ष
ट्त्वं अश्वषड्गवं। स्नेहे तैलच्। तिलानां स्नेहः तिलतैलं। सर्षपतैलं। भवने क्षे

पीलु कर्कंधु शमी
करीर कवल ट्टदर
खदिरः पील्वादयः
कर्ण अक्षि नख मु
ख केश पाद गुल्फ
भ्रू शृंग दंत ओष्ठ
पृष्ठ एते कर्णादयः ३
पाकः परिणामः मू
लमुपक्रमः॥३॥
। विकटं विकृतं शं
कटं संहतं संबाधः
इत्यर्थः प्रकटं प्रका
शं प्रकाशते इत्यर्थः
उत्कटमुद्धतं रूढ
शब्दाः प्रोक्ताः कथंचि
द्व्युत्पाद्यंते॥ ॥
सर्षपाणां स्नेहः १
९९

नतमिति नपुंसके प्रा
वेक्तः नमनं नीचै
स्त्वं कथं तर्हि नासि
कायां पुरुषे चावर
टीटशब्दप्रयोगः
३

अवा प्राचीने

त्रे॥ शाकटशाकिनौ। इक्षूणां भवनं क्षेत्रं। इक्षुशाकटं। इक्षुशाकिनं। अवात्कु

ही नेर्थे

टारकटौ॥ अवाचीनः। अवकुटारः। अवकटः। नासिकायाः नते संज्ञायां टीट
नाटज्भ्रटः। अवात्। नासिकायाः नतं। अवटीटं। अवनाटं। अवभ्रटं। तद्योगा
न्नासिका। अवटीटा। पुरुषोऽवटीटः॥ नेर्बिडज्बिरीसचौ॥ नत्वेऽर्थे। निबिडं। निबिरीसं
॥ इनच्पिटच्काः प्रत्ययाः नेः॥ चिकिचिचिकादेशाः। नतेऽर्थे। चिकिनं। चिपिटं। चि

आदेशाः।

क्कं। क्लिन्नस्य चिल् पिल् चुल् लश्चास्य चक्षुषी इत्यर्थे। क्लिन्ने च क्षुषी
अस्य। चिल्लः। पिल्लः। चुल्लः॥ उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः॥ पर्वतस्यासन्नाभू
मिः। उपत्यका। पर्वतस्यारूढाभूमिः॥ अधित्यका। कर्मणोऽठो घटते इत्यर्थे। क
र्मणि घटते। कर्मठः। साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायां॥ इनि॥ लोपश्च॥ साक्षाद्द्रष्टा। साक्षी

अधीतमनेन

इष्टादिभ्यश्च॥ इनिरनेनेत्यर्थे। इष्टमनेन इष्टी॥ अधीती। हैयंगवीनश्रोत्रियः॥ क्षे

नवनीत

त्रियोऽनुपदी इत्यादयो निपात्याः॥ ह्योगोदोहोद्भवं घृतं। हैयंगवीनं। छंदोऽधी

निशब्दान्नासिकाया
नतेऽभिधेये॥८॥

आसन्नं समीपमारू
ढमुच्चस्थानं तत्र संज्ञा
यां पर्वतस्यासन्नमु
पत्यका आरूढम
धित्यका॥७॥

॥ क्षेत्रियो व्याधिः शरीरांतरे चिकित्स्यः अप्रतीकार्य्य इत्यर्थः अनुपदशब्दादन्वेष्टरि इन् निपात्यते पदस्य पश्चादनुपदं ॥१॥

सि॰ चं॰

४९

अमेहक्व तत्रेत्यप्र त्यः अमांतिकसहा र्थयोः ॥४॥

तेः सो श्रोत्रियः । परक्षेत्रे । चिकित्स्यः । क्षेत्रियः । अनुपदमन्वेष्टा । अनुपदी । आत्म
ताव्ययसर्वादेष्टेः प्रागकः स्वार्थे । पचतकि । उच्चकैः । सर्वकः । अयकं । असकौ
त्वकं । अहकं । त्यतनौ । भवाद्यर्थे त्यतनौ प्रत्ययौ स्तः । कुत्रभवः । कुत्रत्यः । कुतस्त्य
ः । अमात्यः । इहत्यः । क्वत्यः । तत्रत्यः । अव्ययानांतद्धितपरत्वरयोष्टिलोपः । वहि
र्भवो । वाह्यः । स्वर्गे स्वर्गे भवः । सौवः । पुनःपुनः एव । पौनःपुन्यं । एपः । दक्षिणापश्चा
त्पुरसस्त्यण् भवाद्यर्थे । दाक्षिणात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः । ऐषमोह्यस्श्वसस्भ्यो
वा त्यः पक्षे तनः । ऐषमस्त्यं । ऐषमस्तनं । ह्येर्भवं । श्वस्त्यं । श्वसस्तिकण्वा । शौवस्
स्तिकं । अद्यतनः । गतद्दिने । ह्यस्त्यं । ह्यस्तनः । आगामिदिने श्वस्तनः । सनात
नः । सदातनः । पुरातनः । दोषातनः । सायंतनः । चिरंतनः । प्राह्णेतनः । प्रगेतनः । स्वा
र्थेपि । उक्ताः बहुमाणांश्च प्रत्ययाः स्वार्थेपिस्युः । देवदत्तकः । चौर एव चौरः । व
य एव वायसः । रक्ष एव राक्षसः । चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं । समीपमेव । सामीप्यं । च ४९

॥ तुल्ये ते सादृश्ये नो भ्रीयते साम्ते इति तुलनुमाने अस्मात् कप् तुल्यं । यद्वा तोलनं तुला तेन संभावेसमिश्राद्यइ तुल्यं । संमितं तुल्यं कोरकादित्वात् यः । तेनेति तृतीयान्तान्नेति समर्थं तात् तस्येति षष्ठ्यंतात् च वत्प्रत्ययः । स्यात् तुल्ये सादृश्ये तृतीयांतात् । तु क्रियातुल्ये एव गुण तुल्ये मा भूत् ॥७॥

॥ रूपप्रत्ययस्यापवादोयं ।४।

चत्वार एव चत्वार आश्रमाः

त्वारो वेदाश्चातुर्वैद्यं । प्रज्ञ एव प्राज्ञः । चातुराश्रम्यं त्रैलोक्यं । अनंत एवानंत्यं । आवसथ एव आवसथ्यं । इतिह एव ऐतिह्यं । भेषजमेव भैषज्यं ॥ भागरूपनामभ्यो धेयः ॥ भाग एव भागधेयं । नामधेयं । रूपधेयं । देवात्तल् । देव एव देवता । मृदस्तिकः । मृदेव मृत्तिका । सस्नौ प्रशंसायां । प्रशस्ता मृत् । मृत्सा मृत्स्ना । अणीनयोर्युष्मदस्मदोर्युष्माकास्माकौ एकार्थयोस्तवकममकौ । युवयोर्युष्माकं वायं यौष्माकः । यौष्माकीनः । आवयोरस्माकं वायं । आस्माकः । आस्माकीनः । तवायं तावकः । ममायं मामकः । तावकीनः । मामकीनः ॥ वत्तुल्ये ॥ क्रियया सादृश्ये वत्प्रत्ययः । स्वित्तुल्ये मा भूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूल इत्यादि । चंद्रेण तुल्यं चंद्रवत् । ब्राह्मणवत् । क्षत्रियवत् । मथुरायामिव मथुरावत् । पाटलिपुत्रे प्राकारः । चैत्रस्येव चैत्रवत् । मैत्रस्य गृहं । अर्हे । विधिमर्हति विधिवत् ॥ भावे तत्वयणः । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावस्तत्र वाच्ये एते स्युः ॥ तांतं स्त्रियां त्वांतं क्लीबे । ब्राह्मणत्वं । ब्राह्मणता । ब्राह्मण्यं । शुक्लः

मथुरायां यादृशः प्राकारस्तादृशः पाटलिपुत्रे =

तस्य तस्येव यथा चैत्र

समर्थं तात् वद्यं ताच्या क्रियातुल्येपि भवतीत र्थः अर्हे इति द्वितीयांतात् वत्स्यात् क्रियातुल्ये =

भवंति शब्दाः प्रनेनेति व्युत्पत्तेः तथा च कौमुद्यां प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावस्तस्मिन् =२= त्वतयोर्गुणवाच्यनस्येति पुंवद्भावः शुक्लायाः भावः शुक्लत्वं १= वा शुक्लस्य भावः ।

ता। सुखत्वं। शौक्लं। वैदुष्यं।। कर्मण्यपि। ब्राह्मणस्य कर्म। ब्राह्मण्यं। राज्यं। स्ते
यं। चौर्यं।। लोहितादेर्डिमन्वा भावे। लोहितिमा। लोहितता। लौहित्यं। लोहित
त्वं। अणिमा। लघिमा।। भावेऽन्यत्रापि। लाघवं। गौरवं। यौवनं। शैशवं। मौनं। हो
त्रं। उद्गातुर्भावः। औद्गात्रं। महितो भावः। महिमा।। ह्रस्वस्य डेमनि। ह्रस्वादेर्लघोः ऋ
कारस्य रे को भवति डमनि। इष्टे च परतो। एथो भावः। प्रथिमा। म्रदिमा। कृशि
मा। द्रढिमा। लघोः किं। कृष्णिमा। ह्रस्वादेः किं। ऋजिमा। बहोर्लोपो भू च बहोः
। बहोः परे इमनादीनामिवर्णस्य लोपो बहोर्भूरादेशश्च। बहोर्भावः। भूमा
। स्तेनाद्यन्नलोपश्च। स्तेनस्य कर्म भावो वा स्तेयं। समूहेऽर्थेऽपि। अपत्यादयः। मयू
राणां समूहो मायूरं। कौकं। क्षैत्रं। कैदारकं। गाणिकं।। हास्तिकं। गार्भिणं।।
ग्रामता। जनता। बंधुता। पाश्या। वात्या। खल्या। गव्या। वाडवकं। कैदार्यं। कावचि
कं। ब्राह्मण्यं। वाडवं। वाडुव्यं। माणव्यं। गजता। सहायता। सिंहता। पक्षीहूणं। प

माणवानां समूहः। गजानां समूहः। सहायानां समूहः। सिंहानां समूहः। इ

कोकानां समूहः। क्षेत्राणां समूहः। केदाराणां समूहः। गणानां समूहः। हस्तीनां समूहः। गर्भिणीनां समूहः। ग्रामाणां समूहः। जनानां समूहः। बंधूनां समूहः। पाशानां समूहः। वातानां समूहः। खलानां समूहः। गवां समूहः। वडवानां समूहः। कवचिनां समूहः। ब्राह्मणानां समूहः। वडवानां समूहः।

मुनेर्भावं होतुर्भावं इ

केदारं समूहः। पाश्यं। सालुकं। धैनुकं। रथ्या। रम्या। खलगोरथेभ्य इनित्रक
ह्याः समूहे क्रमात्। खलिनी। गोत्रा। रथकट्या। हिते चैते प्रत्ययाः। सर्वाद्यहितः सर्वी
यः। आत्मनीनः। विश्वजनीनः। मातृभोगीणः॥ अपूपाद्य हितो। पूपीयः। अ
पूप्यः। आमिक्षीयं। शांकव्यं। गव्यं। हविष्यं। खल्यं। यव्यं। गुनो वस्य उवीच दीर्घः
गुने हितं गुन्यं। पून्यं। ऊधसो नङ्॥ ऊधन्यः। प्रजाविभ्यां यः। हितार्थे। प्रज
य्या। अविष्या॥ अस्त्यर्थे मतुः॥ गावोस्यास्मिन्वा संति गोमान्। श्रीमान्॥
विद्युष्मान्। गोमती। अइकौ च मत्वर्थे। नावो अः इकस्तु दंतात्। अर्शसः। वैज
यंतः। दंडिकः। धनिकः। मांतोपधाद्वत्विनौ। मांतान्मोपधादवर्णातादवर्णोप
धाच्च वत्विनौ स्तोत्यर्थे इन त्वं दंतात्। किंवान्। लक्ष्मीवान्। धनवान्। विद्या
वान्। यशस्वान्। भास्वान्। छत्री। दंडी। यवादेर्न। यवादेर्वत्विनौ न स्यातां मतुरे
व स्यात्। यवमान्। भूमिमान्। तडिदादिभ्यश्च। तडित्वान्। विद्युत्वान्। मायी

वर्तिनी कन्या प्रशंसायां यथा रूपवान् नित्ययोगे यथा क्षीरिणो वृक्षाः अतिशायिने यथा उदरिणी कन्या
संसर्गे संयोगे यथा दंडी पुरुषः श्रीरस्ति अस्यास्मिन्वा श्रीमान् विद्यते अस्यास्मिन्वा संति विद्युष्मान् देशः ५

दद्रुर्विद्यते यस्य सः २ अंगानि विद्यते यस्याः सा २ लक्ष्मीर्विद्यते यस्य सः २ लक्ष्मीरस्यास्ति २

सि॰ चं॰

विष्वक वि ५९ द्यते यस्य तत् ३

सि ध्म वात दंत बल ललाट वृंशा फेन धमनी रूढ जंतु उपताप गडु मणि विजय निष्पाव पांसु हनु पार्ष्णि चूडा सिध्मादयः ते पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घः पार्ष्णीलः धमनीलः रूढजंतुर्यथा यूकालः मक्षिकालः उपतापरोगः विपादिकालः पादस्फोटो विपादिका इत्यमरः ३=

व्रीही। मायिकः। व्रीहिकः। लोमपामपिछादिभ्यः शनेलचः। लोमशः। गिरिशः। पाम
नः। दद्रुणः। अंगना। लक्ष्म्या अच्च। लक्ष्मणः। विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसंधेः।
विषुणः। पिछिलः। तुंदिलः। फेनिलः॥ सिध्मादेर्लः। सिध्मलः। चूडालः। कुमुदनड
वेतसेभ्यो ड्मतुः। कुमुद्वान्। नड्वान्। वेतस्वान्। महिषाच्च। महिष्मान्देशः। न
डशादाद्ड्वलः। नड्वलः। शाड्वलः। शिखाया वलः। दंतावलः। नडादीनां कीयेकु
क्। नडकीयं। क्रुंचाया ह्रस्वश्च। क्रुंचकीयं। शृंगवृंदाभ्यामारकः॥ अत्यर्थे
शृंगं प्रधानमस्येति। शृंगारकः। वृंदारकः। फलबर्हाभ्यामिनः। अत्यर्थे फ
लिनः। बर्हिणः। हृदयाद्वालुः। हृदयालुः। शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने। शीतं न
सहते शीतालुः। उष्णालुः। तृप्रं दुःखं न सहते तृप्रालुः॥ हिमाच्चेलुः। हिमं न सहते॥
हिमेलुः। बलादूलः। बलं न सहते बलूलः। वातात्समूहे च। वातं न सहते वा
तस्य समूहो वा। वातूलः॥ तःपर्वमरुद्भ्यां। अत्यर्थे। पर्वतः। मरुत्तः॥ ऊर्णाहंयु

गिरिर्विद्यते यस्य सः १ पामा विद्यते यस्य सः १

शिखावलः ५

चशब्दात् समूहेऽर्थे पि २=

५९

पर्वाणि सन्ति अस्मिन् सं ति=१ मरुतः विद्यंते यस्मिन् =१

ऊर्णा विद्यते यस्य = अ
हं विद्यते यस्य = शुभं
विद्यते यस्य = १

ज्योत्स्नातमिस्राशृंगिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसा इत्यर्थे निपात्यंते ज्योतिरस्या अस्यां वास्ति ज्योत्स्ना चंद्रप्र
भा ज्योतिषू प्रा शब्दस्य निपातनात् उपधालोपो न प्रत्ययश्च तमोस्यास्मिन् वास्ति तमिस्रा । तमस्शब्दस्योपधाया इत्वं रप्रत्ययश्च शृंगमस्या
स्मिन्वास्ति शृंगिणः । इन् त्वं इनिः प्रत्ययो निपातनात् ऊर्जो यस्वी ऊर्जो यस्वलः मलिनः मलीमसः मलादि नई मसश्च ज्योत्स्ना
स्यास्मिन्वास्ति ज्योत्स्नः शुक्लपक्षः ३२

अंशोयुः । अस्त्यर्थे । ऊर्णायुः । अहंयुः । शुभंयुः । स्वादामिन्नैश्वर्ये । स्वमैश्वर्यमस्या
स्तीति स्वामी । । ऐश्वर्ये किं स्ववान् । वातातीसारपिशाचानां मिनिकुक् ॥ वात
की । अतीसारकी । पिशाचकी ॥ ज्योत्स्नादिभ्योऽण् । अस्त्यर्थे ज्यौत्स्नः । तामिस्रः । ता
पसः । सैकतः । शार्करः । इलः शार्क कुंजो हरिलः ॥ ऊषसुषिमुष्कमधुखमुख
कुंजनगपांसुपांडुभ्यो रः । अस्त्यर्थे ऊषरः । सुषिरः । मुष्करः । मधुरः । कुंजरः । ख
रः । मुखरः । नगरः । पांसुरः । पांडुरः ॥ कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च । कच्छुरः । दद्रुभ्यां मः । दद्रु
मः । द्रुमः । केशादिभ्यो वः ॥ अस्त्यर्थे केशवः । मणिवः । हिरण्यवः ॥ अर्णसो लो
पश्च । अर्णवः । अर्णस्वान् । रजःकृष्यासुतिपरिषद्भ्यो वलः । रजस्वला । कृष्यादी
नां वले दीर्घः ॥ कृषीवलः । आसुतीवलः । परिषद्वलः । अन्येभ्योपि दृश्यात् वलः ॥
शिखावलः । पुत्रवलः । दंतावलः । तुंडिवलिवटेर्भः । तुंडिभः । वलिभः । वटिभः ।
एतद्रूकिंयत्तद्भ्यः परिमाणे वतुः । यत्तदेतदां मावतौ । यावान् । तावान् । एतावान्

सिकता अस्यास्मिन्वास्ति
७ नगा वृक्षाः पर्वता
श्च अस्यास्मिन्वास
ति ६=
आसुतिरभिषवः
सौत्रिकः अस्त्यर्थे
परि समंतात् सीदति
ति क्विप् परिषद्वलः
पर्षद्वल इत्यपि बला
म हा ब्रह्मे रितिमद्दि
र्थ=

दंतशिखा संज्ञायां वले
दीर्घः २=

खमस्यास्मिन्वास्ति
खरः महत् कंठवि
वरं खं ...
केशा अस्यास्मिन्वास्ति
ति १= केशा विद्यते
यस्य १=

सि॰ कौ॰

५२

गकारोऽन्मादित्वेमा
इत्यर्थः तेनागत्वमेव ५

यत्तुसम्यग्वहुभा॰ष
तेसवाग्मीत्येव ५=

प्रथमांतान्त्रामः ग्रा
ख्यातांतान्त्रेतेसुरी
षदूनेऽर्थे ईषदसमा
प्तौ वैप्रत्ययास्तेषमि
धेयवद्देवलिंगवच
नेस्तः तेनगुणकल्प
आज्ञाशार्कराकेरा
कल्पोगुडइति ईष
दूनंपचतिपचतिक
ल्पंक्रियाप्रधानमा
ख्यातमिति ६=

पटुप्रकारः सदृशः प्र
वीनइत्यर्थः ६

उक्तकोहदनजः इ
त्यर्थः १

इदंपरिमाणमस्य १

किमः किर्वतोर्वस्य यः। कियान्। इदम इ॰ स्वतोर्वस्य यः। इयान्। श्रद्धादेर्लुः॥ श्रद्धालुः। कृपालुः। दयालुः॥ श्रोन्नत्यादंतादुरः॥ उन्नतादंताः संत्यस्य दंतुरः। श्रोन्नत्ये किं दंतवान्। अस्मायामेधास्रजो विनिः। अस्त्यर्थे। तपस्वी। ओजस्वी। वर्चस्वी। तेजस्वी। वर्चस्वी। मनस्वी। मायावी। मेधावी। स्रग्वी। आमयस्य दीर्घश्च। आमयावी। वाचो ग्मिनिः। वाग्मी॥ आलाटौ कुत्सितभाषिणि। वाचालः। वाचाटः। ईषदसमाप्तौ कल्पद्देश्यदेशीयाः। ईषदसमाप्तः सर्वज्ञः। सर्वज्ञकल्पः। पटुदेश्यः। विद्वद्देशीयः। बहुर्वा उक्तेऽर्थे स च प्रागेव। ईषदूनः पटुः। बहुपटुः। प्रकारे जातीयः। पटुप्रकारः। पटुजातीयः। कुटीशमीशुंडाभ्यो रो ह्रस्वत्वे। ह्रस्वा कुटी। कुटीरः। शमीरः। शुंडारः। कुत्वा डुपः। ह्रस्वा कुतूः। कुतुपः। कासूगोणीभ्यां ष्टरः॥ ह्रस्वत्वे। ह्रस्वा कासूः। कासूतरी। गोणीतरी। वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यस्तनुत्वे। तनुर्वत्सः। वत्सतरः। उक्षतरः। अश्वतरी। ऋषभतरः। देवतांतात्तादर्थ्ये यः। अ

तथा च गर्दभेनाश्वायामुत्पादितोऽश्वतरी भारस्य वोढा ऋषभस्तस्य तनुत्वं भारोद्वहने मंदशक्तिता तद्वांस्तु ऋषभतरः १

तपो विद्यते यस्य त
पोस्यास्तिमिन्नाउ=

ईषदूनः सर्वज्ञः ईषदू
नः पटुः ईषदूनो विद्वा
न् ६=

नानिकल्पे बहुप्रत्ययः
उक्तेऽर्थे सर्वमेव भवति १

कुतः हस्त्यस्त्रिहपात्रं
तैलाद्याकुतुपः पुमा
निसमरः ३=

५२

प्रथमं तावन्नामः आख्यातं तावद्रूपप्रत्ययः स्यात् प्रकृत्यर्थस्य परिपू[illegible] इति ह प्रशंसा न तु स्तुतिः तेन चौररूपो यं यद्दस्तोरः यं जं
नं हरति गुप्तवस्तुनो पहरणेन चौर्यं परिपूर्यते प्रशस्तं पचति पचतिरूपं ६

चातुरक्रात्नितनईनाः प्रत्ययाः स्वेतिः २

अग्निदेवतास्येदं। आग्निदेवत्यं। पादार्घाभ्यां च। पादार्थमुदकं। पाद्यं। अर्घार्थमुदकं।
अर्घ्यं। नवस्य नू आदेशः। त्नप्तनप्खाश्च प्रत्ययाः स्वार्थे। नूत्नं। नूतनं। नवीनं। पुराणे
प्रान्नश्च। प्रणं। प्रत्नं। प्रतनं। प्रीणं। अतिथेर्ञ्यः। अतिथय इदं। आतिथ्यं। प्रशंसा
यां रूपः॥ प्रशस्तो वैयाकरणो। वैयाकरणरूपः। कुत्सायां पाशः। कुत्सितो भि
षक्। भिषक्पाशः। भूतपूर्वे चरट्। पूर्वं दृष्टः। दृष्टचरः। आढ्यचरी। प्राचुर्यवि
कारप्राधान्यादिषु मयट्॥ अन्नं प्रचुरमत्र। अन्नमयो यज्ञः। मृण्मयो घटः। स्त्रीम
यो जाल्मः। अमृतं स्वरूपमस्य अमृतमयश्चन्द्रः॥ आम्रस्य विकारोऽवयवो वा। आम्रम
यं। शरमयं। गोः पुरीषे। गोमयं। न संधियोर्युट् च॥ संधिजयोर्यकारवकारयोः संबंधि
नः स्वरस्य न वृद्धिः। किंतु तयोर्युडागमः यस्य इय् वस्य उव् पश्चाद् वृद्धिः। व्याकरण
मधीते वेद वा। वैयाकरणः। स्वश्वं वेद। सौवश्वः। व्यासस्यापत्यं। वैयासकिः। द्वा
रादीनां च। द्वारे नियुक्तो। दौवारिकः। स्वस्य इदं। स्वैयक्तसं। सौवरं। शौवं। स्फैय

आदिशब्दात्स्वेष्वर्थे मयट् यथा अमृतम योत्र स्वरूपे मयट् ६

प्रचुरस्य भावः प्राचुर्यं त तुल्यम् प्राचुर्यमित्यु विका र अप्राधान्यादिष्वतेषु ५

मुष्टु अश्वः स्वश्वः तं स्वश्वं वेद वा पदं स्वि पदस्येदं २ मुधातु व्यासि पकरु २

मुनरदं १

द्वारादीनामसंधिजयोर्य कारवकारयोरयुर् स्यात् पश्चाद्वृद्धिः द्वारे नियुक्तो दौवारिकः नि युक्ते ठक् ९

स्वरस्येदं १ [illegible] स्फ्यः खादिरः खड्गः स्फ्यं करो तीति स्फ्यकृत स्फ्यकृतो अपत्यं स्फैकृतेयः ९

स्वग्रामेभवः १ न्यग्रो
धस्येदं फलं १=
श्वोभवं शौवस्तिकं १=
स्वादुच तत् मृदुच स्वादु
मृदु तस्येदं १

सि॰ चं॰

५३

॥अथगुर्व्यादयः॥ गुरु प्रियं स्थूलं प्रशस्यं दीर्घ स्थिर स्फिर उरु बहुल वृद्ध तृप्र वृंदारक दूर युवन् अल्प ह्रस्व क्षिप्र क्षुद्र अंतिक वाढ एते गुर्व्यादयः। गरंतः प्रअदंतः स्थ दंतः श्रअदंतः द्राघअदंतः स्थअदंतः स्फअदंतः वरंतः बंहअदंतः वर्षांतः त्रपांतः वृंदअदंतः दवअदंतः यवअदंतः अल्पांतः ह्रसांतः क्षेपांतः क्षोदांतः नेदअदंतः साधअदंतः एते गुणादयः॥ एषामेकस्वराणां टिलोपः यस्य लोपः इत्यलोपश्च न हि स्वराणां तु यस्य लोपः इत्यलोपो भवत्येव॥ ६॥२

रूक्षितः रुषितः क्षुधितः राजितः २

तरअतमप ईयसुश्च १ इष्ठनि २

कृतः। सौवग्रामिकः। नैयग्रोधं। सौवादुमृदवं। शौवस्तिकं। इतौज्ञातार्थे। ल॰
ज्जाज्ञातायस्य। लज्जितः। फलितः। त्रपितः। तारकितः। तैरतमेय स्त्विष्ठाः प्रक
र्षे। अतिशयेन शुक्लः। शुक्लतरः। शुक्लतमः। ईयस्विष्ठोडितौ। लघीयान्।
लघिष्ठः। गुर्वादेरष्टेमेयस्सुगरादिष्वलोपश्च। गुरोर्भावो। गरिमा। अतिशयेन
गुरुः। गरिष्ठः। गरीयान्। प्रियस्य भावः। प्रेमा। अतिशयेन प्रियः। प्रेष्ठः। प्रेयान्।
स्थवादेशः
अतिशयेन स्थूलः। स्थविष्ठः। स्थवीयान्। अतिशयेन प्रशस्यः। श्रेष्ठः। श्रेयान्
न्। दीर्घः। द्राघीयान्। द्राघिष्ठः। स्थिरः। स्थेष्ठः। स्थेयान्। स्फिरः। स्फेष्ठः। स्फे॰
यान्। उरुः। वरिष्ठः। वरीयान्। बहुलः। बंहिष्ठः। बंहीयान्। वृद्धः। वर्षिष्ठः। वर्षी
यान्। तृप्रः। त्रपिष्ठः। त्रपीयान्। वृंदारकः। वृंदिष्ठः। वृंदीयान्। दूरः। दविष्ठः। द
वीयान्। युवा। यविष्ठः। यवीयान्। युवाल्पयोः कनन्वादेशः। कनिष्ठः। कनी
यान्। अल्पिष्ठः। अल्पीयान्। ह्रस्वः। ह्रसिष्ठः। ह्रसीयान्। क्षिप्रः। क्षेपिष्ठः। क्षे

तृप्रः पुरोडाशः। स्थवुंदुः
दं २= वृंदारकोत्समु
ख्यावित्समरः ३=

५३

ईयसः किं ज्येष्ठः । प्रि
योरुबहुलगुरुदीर्घा
णां लोहितादिभ्यादि
मन् ॥१२=

पीयान् । क्षुद्रः । क्षोदिष्ठः । क्षोदीयान् । अंतिकः । नेदिष्ठः । नेदीयान् । बाढः । साधिष्ठः । सा
धीयान् । ईल्लोपोऽज्याशब्दादीयसः । ज्याशब्दात्परस्य ईयस ईकारस्य लोपः । प्रवृद्ध
प्रशस्ययोर्वा ज्या स्यादिष्ठेयसस्तु परतः । अतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा । ज्यायान् । ज्ये
ष्ठः । बहोरिष्ठे यिः । बहोरुत्तरस्येष्ठस्येकारस्य यिरादेशः । ईयसश्चेकारस्य लोपः । ब
होर्लोपश्च । भूयिष्ठः । भूयान् । ईयसुविन्वतुमतोर्लुक् । विनो मतो वतश्च लुक् स्यात् इ
ष्ठेयसस्तु परतः । अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः । स्रजीयान् । अतिशयेन त्वग्वान् । त्वचिष्ठः ।
त्वचीयान् । किमोऽव्ययाद्याद्व्याताच्चेतरतमयोराम द्रव्यप्रकर्षे । कुतस्तरां । किंतमां ॥
उच्चैस्तरां । गायतितरां । पचतितरां । पठतितरां । द्रव्यप्रकर्षे तु । उच्चैस्तमस्तरुः । परि
माणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः । जानुदघ्नं । शिरोद्वयसं । पुरुषमात्रं । पुरुषहस्तिभ्यामण्
च । पौरुषं । हास्तिनं । वत्वंतात्स्वार्थे द्वयसमात्रचौ तावत् द्वयसं । तावन्मात्रं । द्वयोर्बहू
नां चैकस्य निर्द्धारणे । किमादिभ्योऽडतरडतमौ । भवतोः काणवः कतरः । भवतां तो

काणवः इति जात्यादिनिर्द्धारणं ।
ततप्रमाणं विद्यते ।

किमः पदं तदेकेभ्यो द्वेष
यतः निर्द्धारे इति गुणे
न निर्द्धारणं द्रव्यस्तु
उद्भाहं करोतु कतरोऽप
पक इति क्रियानिर्द्धारणं
कतरो देवदत्त इति सं
ज्ञानिर्द्धारणं पदेकः
अरव्यात् अयेत्यक
प्रत्यये तु कः पकः सकः
ककः इति नोदमः क
स्त्वहितस्यापि किमो अ
व्ये कः अदेश विधाना
त १= पुरुषप्रमाणं जलं
हस्तीप्रमाणम् स्येति नो
वेति न २= मूलं च । ऊर्द्ध
मानं किलोन्मानं परिमा
णं तु सर्वतः । आयामस्तु
प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या
नु सर्वतः २

न तु द्रव्यप्रकर्षे उकार
उच्चारणार्थः निरनु
बंधग्रहणे न सानुबं
धस्येति परिभाषया तु
न विधौ नास्य ग्रहणं
अव्ययात् पचतितरा
मिति स्यात् ७=
जानु प्रमाणमस्य ॥
शिरः प्रमाणमस्य ॥ पु
रुषः प्रमाणमस्य ॥
हस्ति प्रमाणमस्य ।
नो वे तिटिलोपः ३

तर्कमधीते वेत्ति वा ताः
र्किकः

सि० चं०

५९

त्रिकः कतमः। अवतोर्यतरस्त्यां किंकस्ततरः। उद्धृत्यातु। संख्येयविशेषावधारणे द्वि
त्र्योस्तीयः। द्वयोः पूर्णः। द्वितीयः। त्रेस्तु च। तृतीयः। षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्। ष
ष्ठः। कतिथः। कतिपयथः। चतुर्थः। चतुरोर्यच्छयौ च लोपः। तुर्यः। तुरीयः। पंचादेर्मट्
पंचमः। सप्तमः। अष्टमः। नवमः। दशमः। एकादशादेर्डट्। एकेन अधिका दश। एका
दशः। अष्टनो रात्वं संख्यायामुत्तरपदे नाशीतौ। द्वाभ्यां अधिका दश। द्वादशः। अष्टा
दशः। त्रेस्त्रयस्। त्रयोदशः। चतुर्दशः। पंचदशः। षोडशः। सप्तदशः। विंशत्यादेर्वा त
मट्। एकेन ऊना विंशतिः। एकोनविंशतिः। एकोनविंशतेः संख्यापूरकः। एकोनविं
शतितमः। विंशतेस्तिलोपो डिति। विंशः। त्रिंशत्तमः। त्रिंशः। द्वाभ्यां अधिका अशीति
ः। अशीतिः। अशीतेः संख्यापूरकः। अशीतितमः। अष्टनो रात्वं त्रेस्त्रयश्च वा च
त्वारिंशदादौ परे। द्व्यशीतितमः। द्विचत्वारिंशत्तमः। द्वाचत्वारिंशत्तमः। पंचाशत्त
मः। षष्टेः पूर्णः। षष्टितमः। सप्ततितमः। अष्टासप्ततितमः। अष्टसप्ततितमः। नवतित

संख्यातुमर्हं संख्येयं त
स्य विशेषस्तत्सरकस्त
स्यावधारणे तस्मिन्

एकश्च दश च इति सहा
देशत्वं

५९

त्रेस्त्रयः त्रयशीतिपरे व
हुव्रीहौ च न त्र्यशीतिप
रे किं त्र्यशीतिः प्राक्
शतात् किं त्र्यं नेह द्वि
शतं द्विसहस्रं बहुव्री
हौ किं द्विदशाः
बहुव्रीहौ तु त्रिदशाः
सुप्रत्ययार्थे बहुव्री
हिः पंक्ति विंशति
त्रिंशच्चत्वारिंशत्
सप्तत्यशीतिनवतिश
तमेते निपातसिद्धाः
पक्षे एकादशादेरिति
३२

तमट्

मः। शतादेर्नित्यं। शततमः। असंख्यादेः षष्ट्यादेश्चानित्यं तमः। षष्टितमः। संख्यादे

:षष्टेस्तु इट् तमौ। एकषष्टः। एकषष्टितमः। संख्यायाः प्रकारे धा। द्विधा। त्रिधा।।

चतुर्धा। दशधा। द्वित्रिभ्यामेधाच् धमुञौ वा। द्वेधा। त्रेधा। द्वैधं। त्रैधं। एकात् ध्यमु

ञ्चा। ऐकध्यं। एकधा। एकादाकिन् असहाये। एकाकी। क्रियायामावृत्तौ कृत्वसु

स्। पंचकृत्वः। सप्तकृत्वः। द्वित्रिचतुर्भ्यः सुः। द्विः। त्रिः। चतुः। एकस्य सकृदादेशो चकी

ततसः

श्च। एकवारं सकृत। बहुल्यार्थात्कारकाच्छस्। बहुभ्यः इति। बहुशः। अल्पश

प्रा स प्रस्थं प्रस्थं प्रस्थं प्रस्थं माषं माषमिति

:। संख्यापरिमाणाभ्यां वीप्सायां। द्वौ द्वौ इति द्विशो ददाति। प्रस्थशः। माषशः। त

व४ यडयटो संख्यायाः अवयवे। द्वावयवौ यस्य तत्। द्वितयं। त्रितयं। चतुष्टयं। चतु

ष्टयी। द्वयं। त्रयं। द्वयी। त्रयी। स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ। स्त्रियां भवः स्त्रैणः। पुंसि भवः

पौंस्नः। वीप्सायां पदं द्विः। वृक्षं वृक्षं सिंचति। ग्रामो ग्रामो रमणीयः। परेर्वर्जने वा द्विः

त्वे। परि परि वंगेभ्यो वृष्टो देवः। वंगान्परिहृत्येत्यर्थः। परि वंगेभ्यो वृष्टो देवः। उपर्यु

वीनः शुम्भगणनामाव
त्तिः पंचवारान् ५८

कः प्रत्ययो ऽसहाये
एककः ४ क्रियाया
आवृत्तिगणने ४
त्तस्येति सलोपः ६८
बहुल्यार्थात् किं गां द
दाति अर्थग्रहणात् व
णीवेभ्यो विशेषेभ्यश्च
शतभूरिश्शो ददाति
त्रिशः कारकात् किं
बहूनां स्वामी अल्पा
नां स्वामी ६८

ध्यधसः सामीप्येद्विः । उपर्युपरि ग्रामं ग्रामस्योपरिष्टात्समीपदेश इत्यर्थः । अध्यधि सु-
५५ खं । सुखस्योपरिष्टात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः ॥ अधोधो लोकं लोकस्याधस्तात्स-
मीपदेश इत्यर्थः । वाक्यादेः । संबोधनस्यासूयासम्मतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु । अ-
सूयायामुदाहरणं । सुंदर सुंदर वृथा ते सौंदर्यं । समंतौ देव देव वंद्योसि । कोपे दुर्वि-
नीत २ इदानीं ज्ञास्यसि । कुत्सने । धानुष्क धानुष्क वृथा ते धनुः । भर्त्सने । चौर
चौर घातयिष्यामि त्वां । द्विरुक्त एकशब्दो बहुव्रीहिवत् ॥ बहुव्रीहौ यत्कार्यं
मुक्तं तद्द्विरुक्ते एकशब्दे भवतीत्यर्थः । तेन विभक्तिलोपपुंवद्भावौ । एकैक-
महं । एकैकया कृत्या । इह पूर्वभागे पुंवद्भावादवग्रहो विशेषः पदविभागो ऽव-
ग्रहः । एकः इत्येकया इत्यादि विशेषः । एकैकस्मै देहि पीडायां द्योत्यायां । द्वैत्तो
बहुव्रीहिवच्च । गतगतः । गतागतः । इति पुंवद्देति इति पुंवद्भावः ॥ चिरहात्सीद्यमा
नस्यैव मुक्तिः । गतगता । साहश्येद्योत्ये गुणवचनस्य द्वैत्तो बहुव्रीहिवच्च । पटुप ५५

ड्डीः। पटुपटुः। पटुसदृशाः। इषत्पटुरितियावत्। गुणोपसर्ज्जनद्रव्यवाचिनः। केवल
गुणवाचिनश्चेहाग्रहंते। शुक्लःशुक्लःपटः। शुक्लंशुक्लंरूपं। अनुक्रमे यथा लेदेमू
लेमूलेस्थूलोरुहः। संभ्रमेणप्रवृत्तावनेकधाप्रयोगः। सर्पः। सर्पः। बुध्यस्व २। सर्पः २
बुध्यस्व। क्रियासमभिहारे द्वे। लुनीहिलुनीहीत्येवायंलुनाति। कर्मव्यतिहारे सर्वा
देर्द्वित्वंसमासवच्च बहुलं। बहुलग्रहणादन्यपरयोर्नसमासवत्। इतरशब्दस्यनि
त्यंसमासवत्। असमासवद्भावेपूर्वपदस्थविभक्तेःसिरादेशोवाच्यः। अन्योन्यं
विप्रानमंति। अन्योन्यौ। अन्योन्यान्। अन्योन्येनकृतं। अन्योन्यस्मैदत्तमित्यादि। अ
न्योन्येषांपुष्करैरामृशंतइतिमाघः। एवंपरस्परं। वाचस्पत्यादित्वात्। विसर्ज्ज
नीयस्यसः। इतरेतरं इतरेतरेणेत्यादि। स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थायाविभक्ते
रामभावोवा। अन्योन्यामन्योन्यं। परस्परां। परस्परं। इतरेतरामितरेतरंवा। इमे
ब्राह्मण्यौ कुलेवा। भोजयतः। दलद्वयेप्यावभावः। क्लीबेतुविरहः। स्यमोः समा

सेत्सुकृच्चेति। सिद्धं वाकुलकात्र्यं। अकृच्छ्रे प्रियसुखयोर्वा द्वित्वं। प्रियप्रियेण
ददाति। प्रियेण वा। सुखसुखेन ददाति सुखेन वा। अतिप्रियमपि वस्त्वनाया
सेन ददातीत्यर्थः। यथास्वे। यथाशब्दस्य द्वित्वं क्लीबत्वं च भवति। यथास्व
मिति वीप्सायामव्ययीभावः। यो यं आत्मा यश्चात्मीयं। तद्यथा स्वं यथायथं
ज्ञाता यथास्वभावमित्यर्थः। यथात्मीयमिति वा। द्वंद्वं रहस्यमर्यादावचन
व्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु। द्विशब्दस्य द्विर्वचनं। पूर्वपदस्या
म्भावः ऽत्वं चोत्तरपदस्य नपुंसकत्वं च निपात्यते। तत्र रहस्यं द्वंद्वशब्दस्य
वाच्यं। इतरे विषयभूताः। द्वंद्वं मंत्रयते रहस्यमित्यर्थः। मर्यादा स्थित्यन
तिक्रमः। आचतुरं हीमे पशवो द्वंद्वं मिथुनायंते। माता पुत्रेण मिथुनं ग
च्छति। पौत्रेण प्रपौत्रेणापीति मर्यादार्थः। व्युत्क्रमणं। पृथगवस्थानं। द्वंद्वं व्यु
त्क्रांताः। द्विवर्गसंबंधेन पृथगवस्थिताः। द्वंद्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति द्वं

सि०चं०
शिंशपाया विकारः३
५२
दित्यौहारवत्सं। दीर्घस
त्रेभवः अयसि भवः३

द्वं शंकर्षणवासुदेवौ। अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः। चार्थे द्वंद्व इति निपात
नात्सुत्वमपि शेषा निपात्याः कल्पादयः। कासंख्यायेषां ते कति। दाविकं
शांशपः। दात्यौहं। दार्घसत्रः। स्वायसं॥ ॥इति श्रीरामचंद्राश्रमविरचि
तायां सिद्धांतचंद्रिका पूर्वार्द्धम् संपूर्णम्॥ समाप्तम्॥ ॥श्रीरस्तु॥ ॥
लिखितं खोदो सामथेली रामावसानेन॥ ॥ ॥ ॥
सं॥१८५१॥ ज्येष्ठ कृष्णा दशम्यां॥१०॥ इंदुजे॥ पूर्वार्द्धः सिद्धांतचंद्रिकायाः पू
र्णः॥ पूर्वलिप्यनुसारेण लिखितं निश्चितं तथा॥ कृष्णदासस्य दासेन ८
कृष्णपादाब्जसेविना॥१॥ श्री॥

देविकायां भवः२

॥ श्रीराधाकृष्णचरणकमलेभ्यो नमः श्री ॥

॥ श्री गंगाख्यात पत्र ५६ ॥

॥ श्री राधाकृष्णाभ्यां नमः श्री ॥

॥ श्री उत्तरार्द्ध पत्र ८२ ॥

सि॰ चं॰ उ॰
भवनं भूः क्रिया आदी
यते र्थ्यनेनस: २
अइतप १ स्यस: ञित
स्वरित इत् पेस्पतः स्वरि
तेत ञिच्च स्वरितेच्चान
यो: समाहार: ञित्स्वरि
तेत् तस्मात् ३ परस्मादि
ति ४
उपदेपदेषुसत्सु एतेप्रत्यया:
त्रिभिर्भागै: स्युः भावकर्म
णोस्तिवादिभि: सह नाम्न
मेकोर्थो नास्ति अत: प्र
थमा त्रिधा विभागो ना
स्तिकुत: भावस्यैकत्वा
दित्यर्थ: ६

९० ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीसरस्वत्यैनमः ॥ अथाख्यातप्रक्रियानिरूप्यते ॥
॥ धातोः । इदमधिक्रियते । भ्वादिः । क्रियावचनोभ्वादिर्धातुसंज्ञः । आदेर्नुदात्त
ङितः । अनुदात्तेतोङितश्चधातोरात् । ञित्स्वरितेतः । ञितःस्वरितेतश्चधातोः
रात्स्येत्तः । परतोन्यतः । उक्तनिमित्तहीनाद्धातोःपं । नवपं । तिवादीनामाद्यानिनव
वचनानिपंसंज्ञानि । परात्स्यात् । नाम्निचयुष्मदिचास्मदिचभागैः । तिवाद्येका
र्थेषुनामादिषुत्रिपदेषुतेप्रत्ययास्त्रिभिस्त्रिभिर्भागैःस्युरात्स्ययोः । नाम्निप्रयुज्यमानेचा
प्रयुज्यमानेप्रथमः । युष्मदिमध्यमः । अस्मद्युत्तमः । कर्तरिपंच । चादात् । भूस
त्तायां । वर्तमाने । तिप् । तस् । अंति । सिप् । थस् । थ । मिप् । वस् । मस् । ते । आते । अंते । से
आथे । ध्वे । ए । वहे । महे ॥ वर्तमानार्थवृत्तेर्धातोस्तिवादयःप्रत्ययाःस्युः । एषांसंज्ञा
लट् ॥ अप्कर्तरि । कर्त्रर्थेषुतिवादिषुचतुर्षुदिप्पर्यंतेषु । परतोधातोरप्स्यात्
। गुणः । नाम्यंतस्यधातोर्गुणःभवति ॥ अपित्तादिर्ङित् । पकारेतंतादिकंचवि

अनुदात्तश्चइ-इत्अनु
दात्तेतौ ताविहौ यस्यस:
तस्मात् २

पइत् यस्य स: पित् तेन्या
द्विर्दिस्यस: तादि: पिच्च
तादिश्च पित्तादी ताभ्या
मन्यो ऽपित्तादि: ७

कचटतप कृतौ तावितीय स्यतः तस्मिन् २

नान्यः प्रत्ययो ङित् स्यात् ॥ क्ङिति ॥ किति ङिति च परे वृद्धिगुणौ न द्विर्वचनहेतु
के ऽपि स्यात् ॥ इति तसि गुणाभावो ऽभूभि नो गुणः । भवतः । अदे ॥ अतो लोपो भव
त्यकारे एकारे च । भवंति । भवसि । भवथः । भवथ ॥ मौ वा ॥ वमयोः परतो ऽत आत्वं
स्यात् । भवामि । भवावः । भवामः । स भवति । त्वं भवसि । अहं भवामि । युगपत् प्राप्तौ
परः । स च त्वं च भवथः । अहं च त्वं च [illegible] भवावः । अहं च त्वं च स च भवामः ॥ वि
धिसंभावनयोः । यात् । यातां । युस् । यास् । यातं । यात । याम् । याव । याम । ईत । ईया
तां । ईरन् । ईथास् । ईयाथां । ईध्वं । ईय । ईवहि । ईमहि ॥ विधिः कर्त्तव्यार्थोपदेशः ।
संभावने कल्पने तत्र यादादयः प्रत्यया भवंति । एषां संज्ञा लिङ् ॥ या ॥ अकारात्
परो या ईः स्यात् । भवेत् । भवेतां । युस इट् ॥ अतः परस्य युस इडागमः । भवेयुः । भ
वेः । भवेतं । भवेत । याम् इयं । अतः परो याम् इयं स्यात् । भवेयं । भवेव भवेम ॥ शिष्यो
गुरुशुश्रूषको भवेत् । भवेदसौ वेदविद्ब्राह्मणत्वात् ॥ आशीःप्रेरणयोः

अच्च एच अदे

सि॰ चं॰ ७७॰

२

तुप् । तां । अंतु । हि । तं । त । आनिप् । आवप् । आमप् । तां । आतां । अंतां । स्व । आथां ।
। ध्वं । ऐप् । आवहैप् । आमहैप् ॥ अप्राप्तप्रार्थनमाशीः । परस्येष्टार्थशंसनं वा
प्रेरणं प्रवर्तनं तत्र तुबादयः । एषां संज्ञा लोट् । तुह्योस्तातङाशिषि वा । भवतु
। भवतात् । भवतां । भवंतु । अतः । अतः परस्य हेर्लोपः । भव । भवतात् । भवतं
। भवत । भवानि । भवाव । भवाम ॥ अप्रयत्नायोचितो भवसौम्य ॥ आयुष्मान् ।
भवतु भवान् ॥ अनद्यतनेऽतीते । दिप् । तां । अन् । सिप् । तं । त । अमिप् । व । म । त
न् । आतां । अंत । थास् । आथां । ध्वं । इ । वहि । महि ॥ अतीतायां रात्रौ यामद्वयाद॰
र्वाग्यावदागामिन्याः प्रथमयामद्वयं दिवसः सकलः सोऽद्यतनः नात्यद्य
तनोऽयस्मिन् सोऽनद्यतनः तस्मिन्नतीते काले दिवादयः । एषां संज्ञा लङ् । दिप्स
मीनामिकारनुच्चारणार्थः ॥ दिवादावट् धातोः । अभवत् । अभवतां । अभव
न् । अभवः । अभवतं । अभवत । अभवं । अभवाव । अभवाम ॥ स्योभवत् । त्वसु

तातङ् ङि[illegible]करणं गुण प्रतिषेधार्थं न तु प्रस्पादे शार्थं ३=

२

अस्तः परः परोक्षस्त्व लिन्वा अस्माद्द्विश्या त्तरः १

हैदताविति ः २

नः । परोक्षे । णप् । अतुस् । उस् । थप् । अथुस् । अ । णप् । व । म ॥ ए । आते । इरे । से । आथे
। ध्वे । ए । वहे । महे ॥ धातोः परोक्षेऽतीते काले णबादयः एषां संज्ञा लिट् ॥ द्विश्च ॥
अकार्ये णादियोगे धातोर्द्विर्वचनं ॥ सस्वर आदिर्द्विः ॥ अनेकस्वरस्य धातो
ः सस्वर आद्योऽवयवो द्विरुक्तो सस्वरो द्विर्भवति । णादिः कित् ॥ अपिणादिः कि
त् ॥ अभ्वोर्णादौ । पूर्वस्याकारस्य भूशब्दस्य च अकारो णादौ ॥ ह्रस्वः ॥ पूर्वसंबं
धिनो दीर्घस्य ह्रस्वः स्यात् । झपानां जबचपाः । पूर्वस्य झपानां जबा खपाः स्युः
झढधघभानां जडदगबाः । खफछठथानां चटतकपाः ॥ भुवो वुक् ॥ भुवो वु
गागमो भवति । णादौ स्वरे । बभूव । बभूवतुः । बभूवुः ॥ कादेर्णादेः ॥ कृसृभृवृ
स्तुद्रुस्रुश्रुभ्य इत्येतेभ्यः परस्य वसादेर्णादेरिण्न भवति । अन्यस्मात्तु भवतीति नियमा
दिट् । बभूविथ । बभूवथुः । बभूव । बभूविव । बभूविम ॥ बलिर्बलवान् बभूव ॥ आ
शिषि । यात् । या[illegible]स्तां । यासुस् । यास् । यास्तं । यास्त । यासं । यास्व । यास्म । सीष्ट । सीया

अस्य भूस्य अभ्वोस्तयोः ५

पूर्वस्य द्वित्वरूपस्य संबं
धः पूर्वसंबंधः पूर्वसंबं
धोऽस्यास्तीति पूर्वसंबं
धी तस्य ६

डुकृञ्करणे सृ गतौ भृ
ञ् धारणपोषणयोः वृ
ञ् संभक्तौ वृञ् वरणे
द्रु गतौ स्रु गतौ श्रु श्र
वणे स्तु स्तुतौ ष्टुञ् स्तु
तौ ८

ष्टां । सीरन् । सीष्ठाः । सीयास्थां । सीध्वं । सीय । सीवहि । सीमहि ॥ धातोराशिषि या-
दादयः । एषां संज्ञा लिङ् । आशीर्यादादेः पं कित् ॥ भूयात् । भूयास्तां । भूयासुः । भूयाः ।
भूयास्तं । भूयास्त । भूयासं । भूयास्व । भूयास्म । स श्रीमान् भूयात् ॥ श्वस्तने ता तारौ
तारस् । तासि । तास्थस् । तास्थ । तास्मि । तास्वस् । तास्मस् । ता । तारौ । तारस् । तासे । तासाथे
ताध्वे । ताहे । तास्वहे । तास्महे ॥ श्वो भाविन्यर्थे तादयः । एषां संज्ञा लुट् ॥ सिसतासी
स्यपां मित् ॥ भविता । भवितारौ । भवितारः । भवितासि । भवितास्थः । भवितास्थ ।
भवितास्मि । भवितास्वः । भवितास्मः ॥ श्वो भविता राज्यभारः कुमारस्य ॥ स्यादौ भ-
विष्यति स्यप् ॥ धातोर्भविष्यति काले स्यप् प्रत्ययो भवति । तिवाद्यष्टादश सु परतः
। एषां संज्ञा लृट् । तव पुत्रो भविष्यति । भविष्यति । भविष्यतः । भविष्यन्ति । भवि-
ष्यसि । भविष्यथः । भविष्यथ । भविष्यामि । भविष्यावः । भविष्यामः ॥ स्यप् क्रि-
यातिक्रमे ॥ क्रियायामतिक्रमे कुतश्चिदनिष्पत्तौ सत्यां स्यप् प्रत्ययो भवति । २

दिवादिपरतः ॥ एषां संज्ञा लङ् । पदिसुरष्टेः सुराज्यं चाम विष्यत् तदा सुभिक्षम् अभवि
ष्यत् । अभविष्यत् । अभविष्यतां । अभविष्यन् । अभविष्यः । अ भविष्यतं । अभ
विष्यत । अभविष्यं । अभविष्याव । अभविष्याम ॥ भूते सिः ॥ धातोर्भूतमात्रे का-
ले सिः प्रत्ययो भवति दिवादिपरतः ॥ एषां संज्ञा लुङ् ॥ दादेः पे ॥ पेपरेः पिद्दाधा-
स्थाइण्भूपिबतिभ्यः परस्य सेर्लुक् ॥ शाछासाघ्राधेटां वा ॥ भुवः सिलोपे ऽपङ्-
लुकि गुणो न ॥ अभूत् । अभूतां । भुवः सिलोपे स्वरे वुक् । अभूवन् । अभूः ॥
अभूतं । अभूत । अभूवं । अभूव । अभूम ॥ माङि सिरेव ॥ स्मसहिते दिवादि वा भे-
टः ॥ माङ्योगे ऽटो न । मा भवान् भूत् । मास्म भूत् । मास्म भवत् । भूप्राप्तावात्मने-
भवते ॥ आदाथईः । अतः परस्यात आथ आत ई र्भवति । भवेते । भवंते । भवसे
भवेथे । भवध्वे । भवे । भवावहे । भवामहे ॥ भवेत । भवेयातां । भवेरन् । भवेथाः ॥
भवेयाथां । भवेध्वं । भवेय । भवेवहि । भवेमहि ॥ भवतां । भवेतां । भवंतां । भवस्व ।

शोतन्नू करणे छोछेदने
वौं ऽतक स्मिंलें ब्राणं
धो पादाने छेद् पाने ५
भुवो गुणो न सिलोपे स
ति घङि लुकि तु भुवो
गुणो भवति सिलोपे
सति ग्रहकृति ग्रह लोप
ङ् लुगं तस्यापि ग्रहणं
इति निरिन्म वयागुणा
भिवेधे प्राप्ते विधिः ६

दाण् दाने १
दाण् वने २ दोप् शोधने ३
पालने ४ एषां ग्रहणं लक्ष्मी
ऽनुसारात् डुदाञ् दाने ४
दोः अवखंडने ५ धेञ् धा
रणपोषणयोः ६ षा गति
निवृत्तौ ७ घ्रा गंधो पाद
नायां पाघाने ८ =
माङि उपपदे लुगेव भव
ति सर्वलकारविषये १
स्मोत्तरे माङि प्रयुज्यमा
ने धातोर्लङ् लुङौ भव
तः सर्वलकारविषये २

भवेयां। भवध्वं। भवै। भवावहै। भवामहै। ५ अभवत। अभवेतां। अभवंत। अभवथा
ः। अभवेथां। अभवध्वं। अभवे। अभवावहि। अभवामहि। ७ बभूवे। बभूवाते। बभू
विरे। बभूविषे। बभूवाथे। नामिनो ५१६ चतुर्णां धो ढः॥ नाम्यंताद्धातोः परस्य षीध्वं लु
ङ्लिटां धस्य ढः सेटो हलाद्वा। बभूविढ्वे। बभूविध्वे। बभूवे। बभूविवहे। बभू
विमहे। भविषीष्ट। भविषीयास्तां। भविषीरन्। भविषीष्टाः। भविषीयास्थां। भ
विषीध्वं। भविषीढ्वं। भविषीय। भविषीवहि। भविषीमहि। भविता। भविता
रौ। भवितारः। भवितासे। भवितासाथे। भविताध्वे। भविताहे। भवितास्वहे। भ
वितास्महे। भविष्यते। भविष्येते। भविष्यंते। भविष्यसे। भविष्येथे। भविष्यध्वे
भविष्ये। भविष्यावहे। भविष्यामहे। अभविष्यत। अभविष्येतां। अभविष्यं
त। अभविष्यथाः। अभविष्येथां। अभविष्यध्वं। अभविष्ये। अभविष्यावहि।
अभविष्यामहि। अभविष्ट। अभविषातां। आतोंऽतो दंतः॥ आतः। अंतोऽड्ड

वस्य कारादुत्तरस्य न । अभविषत । अभविष्टाः । अभविषाथां । ध्वे च सेर्लोपः । अभ-
विड्ढं । अभविड्ढ्वं । अभविषि । अभविष्वहि । अभविष्महि ॥ चिती संज्ञाने । उपधायां
लघोः ॥ धातोरुपधाया लघोर्नामिनो गुणः । चेतति । चेतेत् । चेततु । अचेतत् ॥
पूर्वस्य हसादिः शेषः ॥ पूर्वस्यादिर्हसः शिष्यते अन्ये हसा लुप्यंते ॥ चिचेत । चि-
चेतिथ ॥ सेः ॥ सिशब्दात्परयोर्दिपसिपोरीट् ॥ इट ईटि ॥ इटः परस्य सेर्लोपः ईटि
अचेतीत् । अचेतिष्टां ॥ स्याविदः ॥ सेरातो विदश्च परस्यान् उस् भवति । अचेति-
षुः ॥ च्युतिर् आसेचने । च्योतति । च्योतेत् । च्योततु । अच्योतत् ॥ चुच्योत । इरितो
वा ॥ इरितो धातोर्वा ङप्रत्ययो भवति पे सेरपवादः ॥ अच्युतत् । अच्योतीत् । श्च्युति-
र् क्षरणे । श्च्योतति । श्च्योतेत् । श्च्योततु । अश्च्योतत् । नं शसास्खपाः ॥ पूर्वस्य श-
सात्परतः खपाः शिष्यंते न शसाः । चुश्च्योत । अश्च्युतत् । अश्च्योतीत् । पकाररहितो
ऽप्ययं श्च्योतति । मंथ विलोडने । मंथति । इति नंलोपे प्राप्ते । नोलोपः ॥ धातोर्हसात्पर-

सिश्च आश्च विदश्च एतेषां समाहारस्तस्मात् ६

विलोडनं प्रतिघातनं प्र ह्रेपणं च १

स्हश्च संयोगश्च स्हसं
योगं तस्मात् १

सि० चं० उ०

५

स्योपधाभूतस्य नकारस्य लोपः। क्ङिति परे। स्हसंयोगात्स्मादिरे क्ङिति। ममंथतुः। म
थ्यात्। मंथिता। मंथिष्यति। अमंथिष्यत्। अमंथिष्यतां। अमंथीत्। अमंथिष्टां। कु
थि पुथि लुथि मुथि हिंसासंक्लेशनयोः। चुर्बिबकृयोगे। चुंथति। इदितः। इदितो
धातोर्नुम्। कुंथति। कुहोश्चुः। पूर्वस्य कवर्गहकारयोश्चुत्वं भवति। हस्य वर्गच
तुर्थः। चुकुंथ। इदितो नो लोपो न। कुंथ्यात्। कुंथिता। कुंथिष्यति। अकुंथिष्य
त्। अकुंथीत्। अकुंथिष्टां। षिध गत्यां। धात्वादेः षः सः। णो नः। धात्वाद्योः षकारण
कारयोः सकारनकारौ भवतः। सेधति। प्रादेश्च तथा तो सुनमां। प्रादेः परेषां
स्वादीनां नमादीनां च धातूनां सकारनकारयोः षकारणकारौ भवतः। षत्वण
त्वनिमित्ते सति॥ प्राग्धातोः॥ उपसर्गाः धातोः प्राक् प्रयोक्तव्याः। निषेधति। ग
तार्थस्य सेधतेर्न षः॥ गंगां विसेधति। अट्हिष्व्यवधानेपि षः। न्यषेधत्॥
निषिषेध। षिधू शास्त्रे मांगल्ये च॥ ऊदितो वा॥ ऊदितो धातोः परस्य वसादे

शासने मंगलक्रियायां
च १८

५

स्व श्रा क्षेपताप योः ष्वादिः षूङ् प्राणिगर्भविमोचने अदादिः दिवादिश्च षञ्ज कंपने स्वादिः क्रादिश्च रध हिंसायां ल रञ् प्रदर्शने तृप प्री
णने दृप हर्षमोचनयोः द्रुह [illegible] जिघांसायां मुह वैचित्ये ष्णुह उद्गिरणे [illegible] ष्णिह प्रीतौ ८

रनपीड्वा। स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदध नशतृपदृप द्रुह मुह स्नुह स्निहां च। स्वरति
सूतिसूयतिधूञ्ञां किंत वसादेर्लादेर्नित्य मिट् स्यात्। सिषेधिथ। तथोर्धः। झषां
तृतीयाः। झषः परयोस्तकारथकारयोर्धकारो भवति दधाते न। झभे जबाः। सिषेद्ध।
सेधिता। सेद्धा। सेत्स्यति। सेधिष्यति। असेधीत्। अनिटो नामिवतः। अवतो नामि
वतो अनिटो धातोर्वृद्धिः स्यात् पेपरे सौ। असैत्सीत्। झसात्। झसाद् हस्व सेर
लोपो झसे। असैद्धां। असैत्सुः। वद स्थैर्ये हिंसायां च। अतन्नुपधायाः। धातोरु
पधाया अतो वृद्धिर्ञिति णिति। चखाद। णबुत्तमो वा णित्। चखाद। चखद।
लिंस्यो। पेसेलीत्। अतो हसादेर्लघोर्वा वृद्धिः सेटि सौ। अखादीत्। अखदीत्।
। वद स्थैर्ये। वदति। ववाद। वेदतुः। अवादीत्। गद व्यक्तायां वाचि। अगादी
त्। अगदीत्। प्रादिस्थान्निमित्तान्नेर्नस्य णो गद नद पत पद घु मा स्यति हन्ति या ति वाति द्राति प्साति वपति वहति शाम्यति चिनोति देग्धि
ङ्मेङ् स्यति हन्ति याति वाति द्राति प्साति वपति वहति शाम्यति चिनोति देग्धि
गद व्यक्तायां वाचि णद अव्यक्ते शब्दे पत्लृ पतने पद गतौ एषाम् आदिनिर्देशः डुदाञ् दाने दाण् दाने दो अवखंडने देङ् पालने चत्वारः अपि [illegible]
[illegible] मा [illegible] माङ् माने मेङ् प्राणिदाने षो अंतकर्मणि हन हिंसागत्योः [illegible]
तिगंधनयोः [illegible] देशः २

लोपः पचं. कि सेद्धा
स्य ३

सि॰चं॰उ॰
६

कादि खादि षांतवर्जे गदनदादेरन्यस्मिन् धातौ परे प्रादिस्थान्निमित्तात् परस्य नेर्नस्य णत्वं वा भवति पाणिनि कात्यायन पतंजली नामुच्चारणं आद्योच्चारणं तस्मिन् ८

नुः। प्रणिगदति। अन्यत्राकखादावषांते आद्युच्चारणे वा। प्रणिभवति। प्रनिभव-
ति। प्रणिगच्छति। प्रनिगच्छति। अकखादौ किं। प्रनिकरोति। प्रनिखनति। अषां-
ते किं। प्रनिपुष्यति। आद्युच्चारणे किं। प्रनिचख्यौ। रद विलेखने। रराद लोपः
पचां किल्यैचांस्य। पचादीनां लिड्यनादेशादीनां पूर्वलोपो भवत्यकारस्य एक-
हल्मध्यस्थस्य च एकारः किति णादौ सेटि थपि च। रेदतुः। रेदिथ। णद अव्यक्ते
शब्दे। प्रणिनदति। प्रणिननाद। प्रणिनेदतुः। प्रणिनेदुः। नेदिथ। अर्द गतौ या-
चने च। आम्वोर्लिटि। नुगंशो। अश्नोतेरकारादेः संयोगांताकारादेश्च पूर्व-
स्य नुग्भवति णादौ। आनर्द। आनर्दिथ। आर्दीत्। खर्द दंशने। नर्द गर्द शब्दे।
खर्दति। नर्दति। गर्दति। अत सातत्यगमने। आतिथ। खाद भक्षणे। अखादी-
त्। अति अदि बंधने। आनंत। आनंद। टुनदि समृद्धौ। ननंद। चदि आल्हादने।
दीप्तौ च। अचंदीत्। क्लिदि परिदेवने। चिक्लिंद। शुंध शुद्धौ। शुशुंध। अशुंधीत् ६

उख उखि वख वखि मख मखि णख णखि रख रखि लख लखि
इख इखि ईख ईखि रग रगि लग लगि तग तगि अग अगि मग मगि
[illegible] गत्यर्थाः २

दिविअवयवे छिंदति दधिपालने दंधति=

इदिपरमैश्वर्ये।इंदति।स्वरादेः।स्वरादेर्धातोर्द्वितीयोऽनुगागमोभवति।द्विवादौप
रे।अइए।इऐए।ऐंदत्।कासादिप्रत्ययादाम्कृञ्परः॥कासश्चप्रत्ययश्चगुरुमान् स्वपर
स्वायनेकस्वरेभ्योणवादौपरेआम्प्रत्ययोभवतिसचकृञस्भूपरःप्रयोक्तव्य
ः।विदद्दरिद्राजागृनुषांवा॥रः॥ऋवर्णस्यऋवर्णस्याकारः॥धातोर्नामिनः॥नाम्यं
तस्यांतस्यधातोर्वृद्धिर्ञ्णितिपरे।इंदांचकार।इंदांचक्रतुः।इंदांचक्रुः।इंदां
चकर्थ।इंदामास।इंदामासतुः।इंदामासुः।इंदांबभूव।इंदांबभूवतुः।इंद्या
त्।ऐंदीत्।णिदिकुत्सायां।प्रणिंदति।निनिंद।उखगतौ।ओखति।असवर्णेस्वरे
पूर्वस्येवर्णोवर्णयोरियुवौ।उवोख।ऊखतुः।ऊखुः।उवोखिथ।औखीत्।अं
चुगतिपूजनयोः।आनंच।अच्यात्।पूजायां।अंच्यात्।आंछिआयामे।आछेर्नु
कृवा।आंछ।आनंछ।आंछीत्।हुर्छाकौटिल्ये॥वोर्विहसे।हूर्छति।हूर्छेत्।जुहू
र्छ।अहूर्छीत्।वजगतौ।शसददवादिगुणभूताकारादीनांनैत्वपूर्वलोपौ।वव

नुम्विधयेधानोजातः
तेन कृत्विःन२

फलार्थंचेनेलोपो
न२=

शसुहिंसायांददुदाने
वकारदंतोष्ठ्यआदि
र्यस्यसवादिःगुणश
ब्देनभूतःनत्वादितः
गुणभूतःगुणभूत
आसौअकारश्चगुण
भूताकारः १=

अनेकस्वरस्यासंयोगपूर्वस्यधातोरुवर्णस्यवत्वंनभवतिच
तुर्षु कुदानादनयोः णुस्नुतोः अनयोश्चतुर्षेववत्वंनान्यत्र

यस्मिन्नर्थेविधीयंतेलक
णत्तद्विताइतेः समासे
वानवेघवलउक्तःप्रथ
माः तदः ६८

सि.को.उ.

७

जतुः। अवाजीत्। अवजीत्। व्रजगतौ। व्रजति। वव्राज। वदिव्रजोः सोनित्यंवृद्धिः॥
अव्राजीत्। अजगतौक्षेपणेच। अजेर्व्यंचतुर्षुवीवणादौवा। विवाय॥ णुधातोः॥ वि
करणस्यनेछ्रातोश्चवर्णावर्णयोरयुवौस्वरेपरे॥ नेकस्वरस्यासंयोगपूर्वस्यतु
धोर्नुवर्णांतेहन्चोरेवापि। असंयोगपूर्वस्यकिं। चिक्रियतुः। विव्यतुः॥ वेंद्य
पः॥ स्वरांतादत्वतश्चतादौनित्यानिटस्यपोवेट्। विवयिथ। विवेथ। आजिम
वीयात्॥ नैकस्वरादनुदात्तात्॥ आद्योच्चारणेनुदात्तादेकस्वराद्धातोःपरस्य
वसादेरिट्न॥ ॥ अनिट्स्वरांतोभवतीतिदृश्यतामिमांस्तुसेटःप्रवदंतितद्वि
दः॥ अदंतमृदंतमृतांचवृङ्वृञौश्विडीङ्वर्णेष्वथशीङ्श्रिञावपि॥ गण
णस्थमूदंतमुतांचरुस्नुक्षुवौरुवंतथोर्णोतिमथोयुणुक्ष्णुवः॥ इतिस्वरांता
निगुणेःसमुच्चितान्हतोहसांतानपिसन्निबोधत॥ २॥ शक्लृकौतेष्वनिडेक
इष्यतेघसिश्चसांतेषुवसिःप्रसारणी। रभिश्चमांतेष्वथमैथुनेयमिस्ततस्तृतीयो २

आजिथ विव्यथुः वि
व्य विवाय विवयि
थ विव्यिम आजि
व ५

स्वरांतोधातुरनिट्भव
तिइतिमनद्विर्दश्यतां०

त्वमिरेवनेतरे॥३॥ पञ्चम्यां तेभ्यनिर्दे कदृष्यते रमिर्द्विवादावपि पठ्यते मतिः। न
भिस्त्रतुर्थ्योर्हनिरेवं पंचमी गामिस्तुषष्ठः प्रतिषेधवाचिनां॥४॥ दिर्हिर्दुर्हिर्मेहतिरेह
तीवहिर्नेहिस्तुषष्ठी देहतिस्तथालिहि। इमे निरोष्ठाविहमुक्तसंशयाः गोषु हां
ताः प्रविभज्य कीर्तिताः॥५॥ दिशिं हशिं दंशिं मथो मश्लिंसं श्लिंशिरिशिं हशिं क्रो
शतिमष्टमं विशिं। लिशिं चशांतानिरः पुराणगाः पठंति पाठेषु दशैव नेत
रान॥६॥ रुधिः सराधिर्युधिवंधिसाधयः क्रुधिक्षुधी शुध्यति बुध्यती मधिः। इमे
तुधां तादृशा चानिटो मतास्ततः परं सिध्यतिरेव नेतरे॥७॥ दिविषं पिषं शुष्यति पु
ष्यती त्विषिं विषिं श्लिषिं तुष्यति दुष्यती हृषिं। इमान्दशैवोपदिशंत्यनिड्विधौ ग
णेषु षांतान् कृषिकर्षती तथा॥८॥ तपिं तिपिं चापि मथो वपिं स्वपिं लिपिं लुपिं
तृप्यति दृप्यती सृपिं। स्वरेण नीचेन शपिं छुपिं क्षिपिं प्रतीहि पांतान्गणितां
स्त्रयोदश॥९॥ अदिं हदिं स्कंदि भिदिं छिदिं क्षुदिं दीन्शादिं सदिं स्विद्यति पद्यती

स्विदिं। तुदिं तुदिं विद्या विनत्तिकावपिप्रतीहिदांतान्दशपंच चानिटः॥२४॥ पचिं
वचिं विचिं रिचिं रचिं सिचिं प्रच्छतीन्निजिं सिचिं मुचिं भजिं भंजिं भ्रस्जतीन्। त्यजिं यजं
जिं युजिं रुजिं सृजिं मज्जतीन् भुजिं स्वजिं सृजिं विजिं विद्धानिट् स्वरान्॥२२॥ वेता।
अवैषीत्। अवैष्टां। द्विरुक्तये। ये। अनपिपयकारे परे पूर्वस्यत्त्वरस्य दीर्घः। विव्हाय
ह्रीयात्। अव्हैषीत्। तुपि हिंसायां। प्रस्तुपतेः सुट् गवि कर्तरि। प्रस्तुंपति गौः। अ
ण रण वण भण शण कण क्कण व्रण भ्रण ध्वण शब्दार्थाः॥ ओण दूरीकरणे अपनयने। ओ
णांचकार। शोण वर्णगत्योः। व नघनसंभक्तौ। सेनतुः। जवसनखना मा त्वं से
क्रुतिफसे पादो क्रुतिबा। सायात्। सन्यात्। चमुछमुजमुफमुजिमु स्वादने। छि
धू तकरणे वुल्कम्याचंमांरीघोषि। आचामति। आङः किं। चमति। विचमति। छिवु निरस
ने। ध्वक गतौ नाम धातु षष्क इवां सत्वं न। ष्ठीवति। ष्ठिवेः पूर्वस्य ठस्य थो वा। तिष्ठेव। टि
ष्ठेव। ष्ठीव्यात्। अष्ठेवीत्। वसने कटे वर्षावरणयोः। हम्मं तद्गण स्यौसर जा ग. ओदि

षोपिहसे

८

हकारांतमकारांत
यकारांताधातवः

गुपू रक्षणे धूप संतापे
विछि गतौ पण पन व्य
वहारे स्तुतौ च ६
इङ सकाम्याइ पङ्क्वेति
पनाय [illegible] जिजिङ्स्तया
आचोक्किवथो यश्च ने
यादृशा पद्भादयः १=५
२२

तांसेरिसीमवृह्निः। अकरीत् [illegible] पर्फर फराफि। अर्व पर्व बिल
र्वि वर्वि मर्व कर्व खर्व गर्व शर्व षर्व चर्व गतौ। जुरं हसिं जवति। जुजाव। जोत
॥ नानण्पोर्वः। जुंजुवतुः। नेदं तस्य धातोर्वत्वं न भवति। अननिपिपरे। अजोबी
त। गुपू रक्षणे॥ आयः॥ गुपू धूप विछि पणि पनि भ्यस्वार्थे आय प्रत्ययः। अन
पितुवा॥ सधातुः॥ पद्भादि प्रत्ययान्तशब्दो धातुसंज्ञो भवति। गोपायति। गोपायां
चकार। जुगोप॥ यतः॥ यस्यात अन पिल्लोपः। गोपाय्यात्। गुप्यात्। गोपायिता॥
ऊदितो वा
गोपिता। गोप्ता। अगोपायीत्। अगोपीत्। अगौप्सीत्। झसात्॥ अगौप्तां। धूप
अनिटो नामिवतः
संतापे। तपसंतापे॥ तेपिथ। ततप्थ। अताप्सीत्। अताप्तां॥ जप जल्प व्यक्तायां वा
वेद्रुपः
चि। जेपिथ। क्रमु पादविक्षेपे॥ भ्राश भ्लाश भ्रमु क्रमु क्लमु त्रसि त्रुटि लषां यो वा
पादविहरणे
कर्त्रर्थेषु चतुर्षु। क्रमः पे दीर्घो पं विषये। क्राम्यति। क्रामति। स्नु क्रमोः नात्मने ट॥
अक्रमीत। यमनुपरमे। गमोः छः। गमयमद्दष्णां छो पं विषये। यच्छति। ययाम। ये

आपादयोः ४

पू-ऋच्छ स्थतयोः समाहारो
पतंतस्यवतः ६=

भ्राशृ भ्लाशृ दीप्तौ भ्रमु च
लने भ्वादिः भ्रमु अन
वस्थाने दिवादि क्लमु
ग्लानौ क्रमु पादविक्षे
पे त्रसी उद्वेगे त्रुट छेद
ने लष कांतौ ३=
स्नु प्रश्नवतो क्रमु पादवि
क्षेपे आत्मने परस्य परस्मै
पदस्यैवेट् भवति नात्म
नेपदस्य २=

सि॰ चं॰ उ॰
९

मिथ। ययंथ। यंता। यंस्यति। अयंस्यत्। यमिरमिनमातांसक्चेरिट्पे। अयंसीत्
अयंसिष्टां। णम प्रह्वत्वे शब्दे च। नेमिथ। ननंथ। अनंसीत्। ईर्ष्य ईर्ष्य ईर्ष्यायां
ईर्ष्यति। ऐर्ष्यीत्। ऐर्ष्यीत्। गम्लृ गतौ। गच्छति। गमां स्वरे। गमहनजनखनघ
सामुपधाया लोपः स्वरे क्ङिति न तु ङे। जग्मतुः। जगमिथ। जगंथ। हन्तेः स्यपः
हंतेरिट् दंता चस्यपद्ड् भवति गमेस्तूपे। गमिष्यति॥ लित्पुषादेर्ङः॥ लितो धा
तोः पुषादेश्च ङः प्रत्ययः पे सेरपवादः। अगमत्। म्रुचादेर्वा ङः। म्रुचु म्लुचु गतौ। अ
म्रुचत्। अम्रोचीत्। अम्लुचत्। अम्लोचीत्। ग्रुचु ग्लुचु चौर्ये। उपधाया लघोः। ग्रो
चति। अग्रुचत्। अग्रोचीत्। ग्लुंचु गतौ। नो लोपः। ग्लुच्यात्। अग्लुचत्। अग्लुं
चीत्॥ ञिफला विशरणे॥ तृफलभजत्रपां क्ङिति णादौ सेटि थपि चैत्वमद्वं
लोपौ। फेलिथ। त्रां तस्य। त्रसमीपाकारस्य सो निलसंवृद्धिः। अफालीत्। फ
ल निष्पत्तौ। फेलतुः। फेलिथ। अफालीत्। चर गति भक्षणयोः। अचारीत्।

द्विवाद्यंतर्गणः पुषादिश्री स्वः स्फुतादिग्रहणं योग विभागात् करणीयं ९=

ञिकारो नीतांतक् वर्तमा नेपीत्यर्थः आकारः आ दीदितइत्यर्थः ३= अवय वग्रंगानां द्वौ यत्नं कर लीयं ३=

अतः सर्वे पो धौ रकारल कारौ तद् तस्य धातो रलो व वृद्धिर्नित्यं सो ऽग्रतो हला देरिति विकल्पस्यापवा दः २=

म्रुचु म्लुचु ग्रुचु ग्लुचु ग्लुंचु चु गतौ एते म्रुचादयः स्रो चति ९=

९
वेल चेल केल खेल क्ष्वेल चलने पेल फेल शेल बेल गतौ मलक दने २=

उत्कर्षप्राप्तौ जिजयेः क
र्मकोयं १=
विलेखनं भेदनमाक
र्षणं च २=
हृशिर् प्रेहृतो स्पजोवि
सर्गे कृषविलेखने त
था स्राम्रशने तृपदृप
प्रीणने सृप्लृ गतौ एषा
मृदुपधाने रः अग्रस्वा
स्वतयोः समाहारः अं
तेन सहितो रः अर अर
धारस्थाने चेत्यर्थः
३=

नुधातोः १

फुल्ल विकसने । फुल्लति । पुफुल्ल । जि जये । सपरोहृपो र्जेर्गिः । जिगाय । जिग्यतुः । जि
गयिथ । जिगेथ । जीयात् । अजैषीत् । कृष विलेखने । चकर्ष । चकर्षिथ । रारोम । कर्षति । चकृषतुः २ ।
ते हृशां । हृशसृजकृषमृशस्पृशतृपदृपसृपां फसे रोरः भवति । आरोरा भवति
कृषादीनां वा । कृष्यात् । क्रष्टा । कर्ष्टा । षढोः कः से । धातोः षढयोः कत्वं से परे ।
क्रक्ष्यति । कर्क्ष्यति । अक्रक्ष्यत् । अकर्क्ष्यत् । अक्राक्षीत् । अकार्क्षीत् । कृषमृ
शस्पृशतृपदृपां वा सिः । हृशषांतात्सक् । हांतात् षांतात् शांतात् नाम्युपधाद
निटः सक् दिवादिपरतः न तु हृशोः सेरपवादः । अकृक्षत् । सृप्लृ गतौ । सर्पति ।
ससर्प । ससृपतुः । सृप्यात् । स्रप्ता । असृपत् । क्रुश आह्वाने रोदने च । क्रोशति । चुक्रो

कृशाषुतजोरिः वः

श । चुक्रुशतुः । चुक्रोशिथ । क्रुश्यात् । क्रोष्टा । अक्रुक्षत् । इषु रिष शिष हिंसा
यां । इषुसहलुभरषरुषामनपित्स्येड्वा । तेषिता । तेष्टा । रेषिता । रेष्टा । शेषिता । शे
ष्टा । अनिट्कोयमित्येके । सेट्कोयमित्येके । शेषिता । अशिक्षत् । तप दाहे । त

इषुरछायां बहुमर्थे तो
लुभाद्यैः वारबहिं
सार्थौ २=

ञ्जांचकार कामाणि दीनां चक्रं महन्निंसं विदांचकार वैदेही नमाद्यविहत्सका

सि॰ चं॰ ७॰

इति १=

दा टे धः १० अादि जवानां मध्ये तस्य मासभ्वोः २

षति। सीषांचकार। अस्रवर्णस्वरे। ऊवोष। अौषीत्। मिह सेचने। ढिढे लोपो दीर्घ

श्च। ढपरे ढस्य लोपः पूर्वस्य चाणतो दीर्घः॥ मेढा। अमिक्षत्। दह भस्मीकरणे॥

देहिथ। ददग्ध। धक्ष्यति। दग्धा। अधाक्षीत्। मक्षात्। अदग्धां। इवि व्याप्तौ। इन्व

ति। इन्वांचकार। ऐन्वीत्। हिवि दिवि धिवि जिवि प्रीणने। हिन्वति। धिन्विकृण्व

योर्वस्य लोपो गुणाभावश्च उप्रत्ययश्चाप विषये॥ नुपः॥ नुप्रत्ययस्य उप्रत्य

यस्य च गुणो भवति। धिनोति॥ अोर्म्वोर्वी लोपः॥ असंयोगपूर्वस्य प्रत्ययोका

१७ रस्य लोपो वा म्वयोर्मिपि तु गुणो बाधकः। धिनोमि। धिन्वः। धिनुवः। धिन्मः। धिनु

मः॥ अौर्वा हेः॥ असंयोगपूर्वात्प्रत्ययोकारान्ताद्धेर्वा लुक्। धिनु। कृवि हिंसाकर

चकृ एव अकृण्वी तरु णयोश्च। कृणोति। अकृ माहौ। अहेर्वा नुः प्रत्ययोः प्रविषये। अकृणोति॥

अकृति। आनकृष्व। आनष्ट। अकृष्विता। अकृष्टा। आकृष्टीत्। आकृष्टां। आकृष्विषुः॥

आकृः। तक्षू त्वक्षू तनूकरणे। तक्षस्त्वनूकरणे नुर्वा स्वविषये। तक्ष्णोति। त १०

अप्रोपवादः १

टत्वं धत्वं ढत्वं लोपः षढोः कः से कुशत्वं ता तद्धिते २=

अपोपवादः धिवि प्री णने कृवि हिंसार्थः=

स्कोरायोष्वर

येपादादायेकारोइत्य
पिपाठः ५

इतिकाष्टं । ततद्रिथ । ततष्ठ । अतद्रीत् । अतद्रिष्टां । अताद्रीत् । अताष्टां । ततृकर
णे किं । वाग्भिः संत इति भर्त्स्यती मर्थः । णेइ चुंवने । प्राणि इति । ग्लै ह्लै हर्ष
धातुइत्येव
इये । संध्यक्षराणामा अनपि । आतौ णपः डौ । आदंताद्धातोः परो णपः डौ । जग्लौ ॥
आतोः नपि । धातोरातो लोपः नपिक्ङि तिस्वरे सेटिथपि च । जग्लतुः । जग्लिथ । ज
ग्लाथ । संयोगादेरादंतस्य क्ङिति लिङि एकारो वा । ग्लायात् । ग्लेयात् । अग्लासीत्
अग्लासिष्टां । कै गै रै शब्दे । कायति । चकौ । जगौ । दादैरै । अपिदाधामागेहाक
पिबतिसोस्यामातएकारोभवत्याशीर्यादादोपे । गेयात् । अगासीत् । ष्टै स्त्यै श
ब्दसंघातयोः । स्त्यायति । तस्त्यौ । स्त्यायात् । स्त्येयात् । अस्त्यासीत् । दैप् शोधने । द
दौ । दायात् । अदासीत् । धेट् पाने । धयति । दधौ । धेयात् । अधासीत् । सिलोपप
क्षे । अधात् । सस्यालोपः । अधक्षः । धेटो ऽम् तमात्रे दिवादिपरे ङो वाद्वित्वं च । सेर
पवादः । अदधत् । दृशिर् प्रेक्षणे । दृशादेः पश्यादिः । चतुर्ष्वपि दृश इत्यस्य शादेस

दाणदाने
इह दाक्रूपात्रयः डुदाञ्
दाने दोअवखंडने धा
रूपो ह्रौ डुधाञ् धारण
पोषणयोः धेट् पाने मा
माने गेशब्दे ओहाक् त्या
गे पापाने घौ अंतकर्म
णि छा गतिनिवृत्तौ ॥

॥ दृशिर् प्रेक्षणे। ऋ गतौ ॥ गतौ प्रापणे शातने च ... विशरणे। गति अवसादनेषु। पा पाने घ्रा गंधोपादाने। ध्मा शब्दाग्निसंयो
गयोः। म्ना अभ्यासे। दाण दाने। ष्ठा गतिनिवृत्तौ ८

सि० चं० ३०
ऋच्छादिरतिनिर्देशात् प्राप्तेन
वाबा २ ॥

१२ सर्त्तेर्जुहोत्या
दिकौ न घ्यतितेन
धावादेर्न ङः श्रातु
अनुविष्टो ६

ईपाघ्राध्मास्थाम्नादाणस्थांपश्य ऋच्छधौशीयसीदःपिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छतिष्ठाः। पश्य
ति। ददर्श॥ सृजिदृशोर्झल्यमकिति। ददर्शिथ। दद्रष्ठ। अद्राक्षीत्। अद्राष्टां। ऋदृ
शोऽङि गुणः। अदर्शत्। ऋ गतौ। ऋच्छति। आर्छत्। आर। गुणोर्तिसंयोगाद्योः। अ
र्तेः संयोगादेः ऋदंतस्य गुणो यकि यङि किति लिङ्याशीर्यादादौ च। आरतुः
आरुः। अर्तिस्वर्त्यव्ययतीनां थपो नित्यमिट्। आरिथ। अर्यात्। आरिष्यति। स
र्तिशास्त्यर्तिभ्यो ङो लुङि सेरपवादः। आरद्। आरत्। अर्तेर्ह्रीदेरिति केचि
त्। आर्षीत्। सृ गतौ। धावति। शीघ्रगतौ वेगार्थं। अन्यत्र सरति। ससर्थ। सस्व
यादादौ। पे यादादौ ऋतो रिङ् भवति ङौ। अवधानार्थस्त्वन्ये इति न दीर्घः। अ
सरत्। स्त्रियात्। स्रु गतौ। स्रवति। सुस्रोथ। सुस्रुव। स्रूयात्। स्रोता। स्रोष्यति। श्रि
स्रुद्रुभ्यो ङो धातोश्च द्वित्वं लुङि सेरपवादः। असुस्रुवत्। दु द्रु गतौ। दुदोथ। दु
द्रविथ। दुद्रविथ। दुद्रुव। अदुद्रुवत्। भु भ्रवणे। भुवः। भू आदेशो नु प्रत्यय

अप्रतिष्टो नामिर्व
ऋद्धिः ... पृ ...
त्वादेः रः ... तत्र
धायाद् इतिवृद्धिः अ
द्राक्षीत् अपर २८
अदर्शत् ऋ गतौ
धेन संवरणे स्वरं
तादित्ति विकल्पेन
दंतादिति निषेधेच
प्राप्तेविधिः ५८

द्रुद्रोथः

११

आपृ विषये अ णोति अ णुतः अ ण्वंति अ णोषि अ णुथः अ णुथ अ णोमि अ णवः अ णुवः अ णमः अ णुमः आपुआथ आपुआव आप्यात् आपौषीत् शाङ्को शातने शी यादेशो वात् शीयते शाशाद शेदतुः शेदिथ शशास्य अशादत् षड्लृ विशर णगत्यवसादनेषु सीदति ससादिथ संजोः लि टिपरस्य नषः निषसाद निषेदिथ असदत् पापाने पिबति पेयात् घ्रा गंधोपादाने जिघ्रति घ्रायात् घ्रेयात् अघ्रासीत् अघ्रात् ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः धमति दध्मौ ध्मायात् ध्मेया त् अध्मासीत् ष्ठा गतिनिवृत्तौ तिष्ठति निमित्ताभावेनठस्यषः तस्थौ अ स्थित ष्ठौ स्थेयात् न्यष्ठात् म्ना अभ्यासे मनति मम्नौ म्नायात् म्नेयात् अम्ना सीत् दाण् दाने यच्छति ददौ देयात् अदात् ह्वृ कौटिल्ये जह्वार जह्व तुः ह्वृदंतात्यपोनेट् जह्वर्थ ह्वर्यात् अह्वार्षीत् स्वृ शब्दोपतापयोः स्वर ति सस्वार सस्वर्थ सस्वरिथ स्वर्यात् स्वरिता स्वर्ता स्वारष्यति स्वर्ष्यति

विशरणमवयवानां शैथल्यं ३

स्थिवादेशो ऽदंतः अदे दृस्वलोपः ५

द्वित्वात्परस्य अट्टि त्वप्राप्तौ निषेधः ॥ ४

दादिरवेस्थाप्यदा

गुणः ह्वरति ह्वरेत् ह्वरतु अ ह्वरत् ३ गुणोर्त्तीति गुणः ३

दातादास्यति अदास्य त् ३ लकारो दाशार्थः ३

स्वरीतादिति विकल्पे प्राप्ते निषेधः २

ऊदितो वा

रोहति रोहेत् रोहतु
अरोहत् ३ रुह्यात् ३
रोढः तथोढुः रि टो
लोपदीर्घश्च रुरुहिषुः

सि. चं. ७.

१२

स्कंदति स्कंदेत् स्कं
दतु अस्कंदत् चस्कं
द ४ स्कंता स्कंत्स्य
ति अस्कंत्स्यत् ४
तरति तरेत् तरतु अ
तरत् ततार ६

तरिष्यति तरीष्यति
अतरिष्यत् अतरी
ष्यत् ४

दंशति दंशत् दशने धं
ज परिष्वंगे सज संगे ३
दशेत् दशतु अदश
त् ददंश दश्यात् दंष्टा
दंक्ष्यति अदंक्ष्यत् ३

अत्वरिष्यत् । अत्वर्ष्यत् । अत्वारीत् । अत्वारिष्टां । त्वरतीति इड्भावे । अत्वाषीत् ॥
अत्वार्ष्टां । अत्वार्षुः । बुध अवगमने । बोधति । बोधिता । अबोधीत् । रुह बीजजन्म
नि प्रादुर्भावे च । रुरोह । रोढा । रोक्ष्यति । अरोक्ष्यत् । अरुक्षत् । स्कंदिर् गतिशोषण
योः । चस्कंदिथ । चस्कंत्थ । स्कद्यात् । सांवनिटो नित्यं वृद्धिः ॥ अनिटो धातोरनु
पधाभूतस्यातो वृद्धिः स्यात् सोपरे । अस्कांत्सीत् । अस्कदत् । तॄ प्लवनतरणयो
ः । तेरतुः । तेरिथ । ॠत इर् धातोः ॠकारस्य इर् भवति गुणवृद्धिनिमित्ताभावे
तीर्यात् । इटो ग्रहां ग्रहादीनामिट ईकारो न तु णादौ । वृङ् वृञ् ॠदंतानां वा । त
रिता । तरीता । पेसेरटो न दीर्घः सीष्टादेश्च (दीर्घः) । अतारीत् । अतारिष्टां । दंश दशने । अ
पि रंज दंश स्वंज सजां एषां नस्य लोपो ऽपि । दशति । अदांक्षीत् । षंज संगे । सज
ति । न्यषांक्षीत् । कित रोगापनयने संशये च । गुप्त्यः । गुप् तिज कित मान बध
दान शान् एभ्यः स्वार्थे सप्रत्ययो धातोः द्वित्वं । चिकित्सति । चिचिकित्सांचकार

बोधेत् बोधतु अबो
धत् बुबोध बुध्यात्
२ बोधिता बोधिष्य
ति अबोधिष्यत् २

सावनिट इति वृद्धिः वत
कत्व परस्य सवर्णः ३

गुप् गोपने तिज निशाने
मान पूजायां वध बंध
ने दान खंडने शान्
तेजने १२ २

चिकित्सेत् चिकित्सतु अचिकित्स
त् चिकित्सामास चिकित्सांबभू
व चिकित्स्यात् चिकित्सिता चि
... चिकित्सिष्यत् अ

स्वार्थे सप्रत्यय इति भवति
आगमजमिलुक्त्वा
तनामिति सेट्... गुणः
२ चिकित्सति

पतति पतेत् पततु अ पतत् पपात पत्यात् पतिता पतिष्यति अपतिष्यत् १

आश आश अमुञ्च अमुञ्च अमुत्र आस्तु टिलघोपो वा कत्रर्थे वुचदुर्भु। शमां दीर्घः। शमादीनां दीर्घो भवति येपरे अवादौ विवये आम्यति भ्रमति भ्राम्येत् आम्यतु भ्रमतु अभ्राम्यत् अभ्रमत् बभ्राम १ भ्रम्यात् भ्रमिता भ्रमिष्यति अभ्रमिष्यत् २

लिटयुपादेः
संज्ञानाकरणचलने
पत्ल पतने पेततुः। पतेई पुमं। अपप्तत्। भ्रमु चलने। फणजाज भ्राज भ्रास स्यमस्व नेन्द्रह अभ्रमुत्रसामेत्वपूर्वलोपो वा किति लिटि सेटि थपि च। भ्रेमतुः। बभ्रमतुः। अ
ल्पतेतिनवृद्धिः
वमने
भ्रमीत्। टुवमु उद्गिरणे। वमएत्वपूर्वलोपो वेति केचित्। वेमतुः। ववमतुः। अ वमीत्। फणगतौ। फणति। फेणतुः। पफणतुः। अफाणीत्। अफणीत्। स्वनस्व
मुशब्दे। स्वेनतुः। सस्वनतुः। स्येमतुः। सस्यमतुः। शसुहिंसायां। शशसतुः। शशासिथ
पीडायां
॥ तुहिर्दुहिरुहिरर्दने। तोहति। तोहिता। अतुहत्। अतोहीत्। दोहति। दोहिता। अदुहत्। अदोहीत्। उहति। उवोह। उहिता। औहत्। औहीत्। बसनिवासे॥
णबादौ पूर्वस्य॥ यजादीनां ग्रहादीनां च पूर्वस्य संप्रसारणं [illegible] णबादौ। यवराण मिदुद्दतः। सस्वरस्य संप्रसारणं दीर्घस्य दीर्घः। ह्रस्वस्य ह्रस्वः। उवास। यजां यवराः णां घुतः संप्रसारणं किति। यजादीनां संप्रसारणं किति। यजिर्वपिर्वही चैव वे ञ्व्येञौ ह्वयतिस्तथा। वदवसी श्वयतिर्वक्ति रेकादश यजादयः॥ २॥ घंसादेः षः

यज देवपूजादौ १ टुवप बीजतंतुसंताने २ वह प्रापणे ३ वेञ् तंतुसंताने ४ व्येञ् संवरणे ५ ह्वेञ् स्पर्धायां ६ श्विगतिवृद्ध्योः ७ वद व्यक्तायां वा चि ८ वस निवासे ९ टुओश्वि गतिवृद्ध्योः १० वच परिभाषणे ११ ग्रहिर्ज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्ज तिश्चैव नवैते च ग्रहादयः ॥ १॥ ग्रह उपादाने १ ज्या वयोहानौ २ वेञ् तंतुसंताने ३ व्यध ताडने ४ वश कान्तौ ५ व्यच व्याजीकरणे ६ ओव्रश्चू छेदने ७ [illegible]

वमति वमेत् वमतु अवमत् ववाम ३ फणति फणेत् फणतु अफणत् पफाण फण्यात् फणिता फणिष्यति अफणिष्यत् ४ स्वनति स्वनेत् स्वनतु अस्वनत् सस्वान स्वन्यात् स्वनिता स्वनिष्यति अस्वनिष्यत् अस्वानीत् ५

फणगतौ गदीतौ टुवम उद्गिरणे ६ स्यमु स्वन शब्दे ७ ष्वोगतौ भ्रमु चलने ८ [illegible]

वम्यात् वमिता वमिष्यति अवमिष्यत् ३

वसप्रदर्शने [illegible] शिज्यो वसकान्तौ १०

सि॰चं॰उ॰

वदव्रजोरिति वृद्धिः नानप्योर्वृद्धिः ३

१३

घसिशासिवसीनांसस्यषोनिमित्तेसति। ऊषतुः। उवसिथ। उवस्थ। उष्यात्। वस्ता

सस्तोऽनपि। सस्यतोऽनापिसे। वत्स्यति। अवात्सीत्। अवात्तां। वद व्यक्तायां वाचि

। उवदिथ। उद्यात्। अवादीत्। टुओश्वि गतिवृद्ध्योः। श्वयति। श्वयतेर्णि

दौ संप्रसारणं वा ततो द्वित्वं। शुशाव। शुशुवतुः। शुशविथ। शिश्वाय। शिश्वि

यतुः। शिश्वयिथ। शूयात्। अश्वयीत्। श्वयतेरतो लोपो ङे। अश्वत्। श्वय

ते ङे द्वित्वं वा। एरलोपः। अशिश्वियत्। घस्लृ अदने। जघास। जक्षतुः। जघ

सिथ। जघस्थ। घस्ता। अघसत्॥ इति षप्रक्रिया॥ एध वृद्धौ। एधते। एधांचक्रे॥

आमोऽन्वस्मोऽनीत्कर्त्तरि। एधांबभूव। एधामास। ऐधिष्ट। ईक्ष दर्शने। ईक्षांच

क्रे। ऐक्षिष्ट। वक्क गतौ। ववक्के। वक्किषीष्ट। अवक्किष्ट। वेष्ट वेष्टने। विवेष्टे॥

चेष्ट चेष्टायां। अचेष्टिष्ट। ऋज गतौ स्थैर्ये च। अर्जते। आनृजे। आर्जिष्ट। ऋजि

भृजी भर्जने। ऋंजांचक्रे। आर्ञ्जिष्ट। बभृजे। अभर्जिष्ट। ष्वंज परिष्वंगे। स्वजते॥

इकारस्य लोपाभावश्च भवति ८

नामधातुषक्कश्चिवा मितिसत्वाभावः ३

ईक्षामास ईक्षांबभूव ईक्षिषीष्ट ईक्षिता ईक्षिष्यते ऐक्षिष्यत ३ वक्कते वक्केत वक्किता अवक्केतै वक्किता वक्किष्यते अवक्किष्यत २

एधेत एधतां ऐधत ५

एधिषीष्ट एधिता एधिष्यते ऐधिष्यत ४ ईक्षते ईक्षेत ईक्षतां ऐक्षत ४ वेष्टते वेष्टेत वेष्टतां अवेष्टत ३

१३

अपरिंजेतिनलोपः १ स्वजेत स्वजतां अस्व जत १

सद्धित्वं ज्ञोरितिपरत्व
त्ववः १८
तृफलेति एत्वपूर्वलो
पौवा २८ कुक्रा इइट
विकल्पार्थः षक्रा
रषि कार्यार्थः २५
पते त्रपेत त्रपतां अत्र
त्रपत २
तेपेन तेपतीम अतेप
त तितिपे ३ तेप्स्यते
अतेप्स्य त ४ तेपृ क्षरणे
तेपते तेपेत तेपतां अते
पत तितिपे तेपिषीष्ट ते
पिता तेपिष्यते अतेपि
ष्यत अतेपिष्ट स्तिपते ष्टे
पृ क्षरणे आदेः ष्णः स्नः स्ते
पते स्तेपेत स्तेपतां अस्तेप
त तिष्टिपे स्तेपिषीष्ट स्तेपि
ष्यते अस्ते... तिष्येत ४
...त्वात् सूर्धेपीभावेप
श्चात् द्वित्वं नुधातोर
तीप् ४८ क्षीपीदीपी
जनीप्राडुर्भावे बुधस्त्र
वगमने पूरीआप्या
यने इते दिवादयः ता
य संतान पालनयो
: तेप्यायी वृद्धौ ४८
तायिषीष्ट तायिता तायिष्य
ते अतायिष्यत २

ष्वजते। णिदि र्वा कित्वं। पं। परिषष्वजे। पारिषस्वंजे। ष्वङ्क्षीष्ट। अष्वङ्क्त। अष्वङ्क्षा
तां। त्रपूष् लज्जायां। त्रेपे। त्रपिषीष्ट। त्रप्सीष्ट। अत्रपिष्ट। अत्रप्त। अत्रप्सातां। तिपृ
तेपृ ष्टिपृ ष्टेपृ क्षरणे। तेपते। तिप्योः। न पधायां गुणो नः। तिप्योरनिटोपरतः। ति
प्सीष्ट। तेप्ता। अतिप्त। जभी जृभि गात्रविनामे। रधिजभोः स्वरे नुम्। जंभते। जजंभे।
अजंभिष्ट। क्षुभ संचलने। क्षोभते। चुक्षुभे। क्षोभिता। अक्षोभिष्ट। क्षमूष् सहने। क्षम
ते। चक्षमिमहे। चक्षण्महे। कूङ् शब्दे दैन्ये च। कूयते। चुकूये। अकूयिष्ट। स्मा
यी विधूनने। स्मायते। चस्माये। अस्मायिष्ट। स्फायी ओप्यायी वृद्धौ। पस्फाये।
लिड्यङोः प्यायः पीः। पिप्ये। अप्यायिष्ट। दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्यो
वा इण् तनि। लुङ्। इणः परस्य तनो लुक्। अप्यायि। तायृ संतानपालनयोः।
तताये। अतायिष्ट। अतायि। वल वल्ल संवरणे। ववले। अवल्लिष्ट। टुभ्रा
जृ टुभ्राशृ टुभ्लाशृ दीप्तौ। भ्राजते। भ्रेजे। बभ्राजे। भ्राश्यते। भ्राशते। बभ्राशे।

ष्वङ्क्ता ष्वङ्क्ष्य
अष्वङ्क्ष्यत १
त्रपते त्रपेत ऊदितो
वा त्रपिष्यते त्रप्स्य
ते अत्रपिष्यत अत्र
प्स्यत २
जंभेत जंभतां अजंभत जं
भिषीष्ट जंभिता जंभिष्यते
अजंभिष्यत ४ क्षोभते क्षो
भेत क्षोभतां अक्षोभत ४
षः सिद्धिरादिरितोड् इत्य
र्थः ५८ ऊंदने क्लेदने
आर्द्रीभावे इत्यर्थः ६
स्फायते स्फायेत स्फा
यतां अस्फायत ७ स्फा
यिषीष्ट स्फायिता स्फायि
ष्यते अस्फायिष्यत ७ अस्फा
यिष्ट। प्यायते प्यायेत प्या
यतां अप्यायत ७
तायते तायेत तायतां अता
यत ३ तायिषीष्ट तायिता
तायिष्यते अतायिष्यत २
वलते वलेत वलतां अव
लत २ वलिषीष्ट वलिता
वलिष्यते अवलिष्यत अ
वलिष्ट वल्लते वल्लेत व
ल्लतां अवल्लत ववल्ले
वल्लिषीष्ट वल्लिता व
ल्लिष्यते अवल्लिष्यत २

फलगतः ...वारत्वा
अ॰ इत्येत्वपूर्वलोपो
वा १॥ लीलामीकरले
न अ्य: इति मः तिजे

सि॰ चं॰ ७

क्षमायां २॥
मानविचारे लोप
बनिंदा १७ यादा
न अथ्राजे विशाने
जने ३॥

लोयूयते। लाशते। लेशे। वस्त्राशे। तिज निशाने क्षमायां च। तितिक्षते। तितिक्षांच
के। गुप गोपने कुत्सने च योः। जुगुप्सते। मान विचारे। ऋ॰ पं:से। पूर्वस्यात इत्से। माना
दीनां पूर्वस्य तो दीर्घः। मीमांसते। बध निंदायां। ऋ॰ अद्दिजवानां। बीभत्सते। पण
व्यवहारे स्तुतौ च। पन च। ऋ॰ पणायति स्तुतावेवायम्। पणते। पणायांचका
रेण। एवं पनच। कमु कांतौ। कमेः स्वार्थे णिङ् अनपि तु वा। कामयते। काम
यांचक्रे। चकमे। णेरङ् द्विश्च। ऋ॰ ण्यंताद्धातोः कर्त्तर्यङ् लुङि धातोश्च द्वित्वं
णेरपवादः॥ णेः॥ अनपि णेर्लोपो न तु इडागमं तात्त्याये त्रिस्सुषु॥ अङि लघौ
ह्रस्वं णपधायाः॥ अङि सत्युपधाया ह्रस्वो भवति। पूर्वस्यातो लघुनि धात्व
क्षरे परे इकारः॥ लघौ दीर्घः॥ अङि सति पूर्वस्य लघोर्दीर्घो लघुनि धात्वक्षरे
परे। अचीकमत। णेरभावे कमेरङ् द्वित्वे। अचकमत। अय गतौ। अयते। अय
तो प्रादेरेफस्य लत्वं। प्लायते पलायते। अयांचक्रे। आयिष्ट। दय दानगतिहिं

२७

सप्तमीनिर्देशेन वि
धीयमानं कार्यं व
र्णांतरेणाव्यवहि
तस्य पूर्वस्य बोध्यं
येन नाव्यवधानं ते
न व्यवहितेऽपि स्या
त् ३॥

णेरिति णिङोर्ग्र
हणं ५॥

परापवादेऽपि ध्रुवं
विकारे सः ३॥
स्तुतावनुबंधस्य के
वले चारितार्थत्वा
त् आयप्रत्ययाना
लानो नित्यवे ४॥

उ॰ कारो ऽङि लघो
रिति विशेषार्थः ६॥

हिंसादानं आदानं ग्रहणं
१

संदानेषु। दयते। दयांचक्रे। घट चेष्टायां। जघटे। अघटिष्ट। ईह चेष्टायां। ईहांचक्रे। ऊ
हि वितर्के। ऊहांचक्रे। कासृ शब्दकुत्सायां। कासांचक्रे। षेवृ सेवने। सिषेवे। असे
विष्ट। पुङ् प्लुङ् च्युङ् गतौ। अप्रोष्ट। अप्लोष्ट। अच्योष्ट। गाङ् गतौ। गाते। अंतरंगत्वा
त्सवर्णदीर्घः। गाते। अकारांतत्वादातोलोपनतः। गे। गावहे। जगे। अगास्त। रुङ् ग
तौ भाषणे च। रवते। नोनर्ण्योर्वः। अनपि विषये न वर्णस्य वत्वेन। किं तु नवृ। रुरुवे
रविता। अनिङ्कोय मित्येके रोता। अरोष्ट। मङ् बंधने। मविता। देङ् त्रैङ् पालने। द
यते। देङो णादौ दिग्यादेशो हित्वाभावश्च। दिग्ये। दासीष्ट। अपिहाधास्थामित्ते
ईत्वमात्तिनतु दीङ्। लोपो ह्रस्वात्तंफसे। ह्रस्वात्त्वरस्य सेर्लोपो फसे। अदित। त्रे
त्रायते। तत्रे। अत्रास्त। ष्मिङ् ईषद्धसने। सिष्मिये। स्मेता। डीङ् विहायसा (आकाशेन गमने) गतौ। डि
ड्ये। अडयिष्ट। द्युत दीप्तौ। द्योतते। द्युतेः पूर्वस्य संप्रसारणं। स्वापेस्तकसे। दिद्यु
ते। द्युताद्भ्यो लुङि वा परस्मैपदं। अद्युतत्। अद्योतिष्ट। श्विता वर्णे। श्वेतते। अ

द्युतादयः कृपिपर्यंतास्त्रयोविंशति
धातवस्तेभ्यः परस्मैपदं वा भवति।१८

॥प्रकृतिप्रत्ययाश्रितं का
र्यमंतरंगं प्रत्ययप्रत्यया
श्रितं कार्यं वहिरंगं अंत
रंगवहिरंगयोर्मध्ये अं
तरंगं वलवत्।६

सि॰ चं॰ उ॰

२५

श्वितत। अश्वेतिष्ट। ञिमिदा स्नेहने। अमिदत। अमेदिष्ट। ञिक्ष्विदा स्नेहनमोचन
योः। अक्ष्विदत। अक्ष्वेदिष्ट। ञिस्विदा च। अस्विदत। अस्वेदिष्ट। रुच दीप्तावभि
प्रीतौ च। अरुचत। अरोचिष्ट। घुट परिवर्त्तने। घोटते। जुघुटे। अघुटत। अघोटि
ष्ट। रुठ लुट लुठ प्रतिघाते। अरुटत। अरोटिष्ट। अलुटत। अलोटिष्ट। अलुठत। अ
लोठिष्ट। शुभ दीप्तौ। अशुभत। अशोभिष्ट। क्षुभ संचलने। अक्षुभत। अक्षोभिष्ट।
णभ तुभ हिंसायां। अनभत। अनभिष्ट। अतुभत। अतोभिष्ट। स्रंसु ध्वंसु भ्रंसु अव
स्रंसने। अस्रसत। अस्रंसिष्ट। ध्वंसु गतौ च। अध्वसत। अध्वंसिष्ट। स्रंभु विश्वासे
अस्रभत। अस्रंभिष्ट। रुजि मञ्जी मर्ज्जने। रुमांचक्रे। अमार्ज्जत। अमार्ज्जिष्ट। वमजे
अमञ्जत। अमञ्जिष्ट। वृतु वर्त्तने। वर्त्तते। वृतादिभ्यः स्यसयोर्वा पं पे। निट्त्वं
च। वर्त्स्यति। वर्त्तिष्यते। अवर्त्स्यत। अवर्त्तिष्यत। अवृतत। अवर्त्तिष्ट। वृध वृ
द्धौ। शृध शब्दकुत्सायां। स्यंदू प्रस्रवणे। स्यंदते। सस्यंदे। स्यंत्स्यति। स्यंदिष्यते। स्यं

संचलनं प्रकृतिविपर्या
सो मथनं च ५८
मज्जनं जलं विना तंदुला
देः संतापविशोधः ८९

२५

त्स्यते। अस्यंत्स्यत्। अस्यंदिष्यत। अस्यंत्स्यत। अस्यदत्। अस्यंदिष्ट। अस्यंत्त। कृपू साम
र्थ्ये। कृपो रो लः। कृपो रेफस्य लः ऋकारस्य लृकारः। कल्पते। चक्लृपे। कल्पिषीष्ट।
सिस्योः। उपधाया गुणो न सिस्योरनिटोः परतः। क्लृप्सीष्ट। कृपेस्तादौ पंवाधेः नि
ट्त्वं च। कल्प्ता। अप्राति। कल्पिता। कल्प्ता। कल्प्स्यति। कल्पिष्यते। कल्प्स्यते
अकल्प्स्यत्। अकल्पिष्यत। अकल्प्स्यत। अक्लृपत्। अकल्पिष्ट। अक्लृप्त [समाप्त]
एते वृतादयो वृतादयश्च। व्यथ दुःखसंचलनयोः [प्रकृतिवि पर्यासे मथने च]। व्यथते। अंथ्योगादेः पू
र्वस्य यस्य ऽः। विव्यथे। अव्यथिष्ट। जुङ् गतौ। जुजुवे। अजोष्ट। लुङ् गतौ। लोषीष्ट। लो
ता। अलोष्ट। रमु क्रीडायां। रमते। व्याङ्परिभ्यो रमः। पं। विरमति। रेमे। अरंसीत्॥
अरंस्त। लोकृ दर्शने। लुलोके। लोकिषीष्ट। श्लोकृ संघाते [ग्रंथे]। अश्लोकिष्ट। शकि शं
कायां। शशंके। अशंकिष्ट। अकि लक्षणे। आनंके [नुग णं]। ढौकृ त्रौकृ रघि गतौ। लघि
भोजननिवृत्तौ च। डुढौके। अढौकिष्ट। ललंघे। अलंघिष्ट। अत्रौकिष्ट। बाधृ वि

इह लसादिशेषवदत्स्या
पवादः इकारः ततोह
सादिशेषेण यस्य निवृ
त्तिः ६२

(वृत्ति याते)
लोडने । बाधते । बबाधे । अबाधिष्ट । नाथृ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु । नाथस्या
शिष्येवात्मनेपदं । नाथते । अन्यत्र नाथति । ननाधे । अनाधिष्ट । दध धारणे । दधते ।
(उत्प्लवनेनुद्धरणेच) (नमस्कारः)
देधे । अदधिष्ट । स्कुदि आप्रवणे । चुस्कुंदे । अस्कुंदिष्ट । वदि अभिवादनस्तुत्योः ॥
ववंदे । अवंदिष्ट । भदि कल्याणे सुखे च । बभंदे बभंदिषे । अभंदिष्ट । मदि स्तुति
मोदमदस्वप्नकांतिगतिषु । ममंदे । स्पदि किंचिच्चलने । पस्पंदे । पस्पंदिषे । मुद
(उद्यमे)
हर्षे । मुमुदिषे । दद दाने । दददे । पती प्रयत्ने । पेते । ञित्वरा संभ्रमे । त्वरते तत्वरे अ
त्वरिष्ट । षह मर्षणे । सेहे । सहिता । सहिवहोरोदवर्णस्य ढलोपे सति । सोढा । अस
हिष्ट । गाहू विलोडने । जगाहिषे । जघाक्षे । जगाहिध्वे । जगाहिढ्वे । सेटो हलाद्या ज
घाढ्वे । गाहिषीष्ट । घाक्षीष्ट । गाहिता । गाढा । गाहिष्यते । घाक्ष्यते । अगाहिष्ट । अ
गाढ । अघाक्षातां । गृहू ग्रहणे । गृहते । जगृहिषे । जघृक्षे । जघृढ्वे । घृक्षीष्ट । गर्हिता ॥
गर्ढा । घर्क्ष्यते । अगर्हिष्ट । अघृक्षत । आतिसकौ लोपः स्वरे । अघृक्षातां । अघ

मोदः संतोषः मदो गर्वः स्व
प्नः आलस्यं कांतिः शोभा
५=

मर्षणं अपराधे सत्यपि कोपानाविष्करणं ७=
ढ्रुस्त्वे ढत्वं अस सादिति
लिलोपे धत्वं ढत्वं ढ
लोप दीर्घत्वानि अपसो
ढ अपसहि षातां ८=
ढ्रुत्वे होढ इति ढः
आदिजशां ना मितिघः
षढोः कः सि ध्वंच
९=

यान्याचिन्नात्मपदतापोतो
ग॥१२

ढ्रुस्त्वे हे तिवेद् ढ्रुत्वे
ढत्वं धत्वं ष्टुत्वं ढलोपो
७=

फलागाहश्च पूर्वलोपो
१
यादादौ यादादौ ऋतो
ऽत्र वति ङोः अनधानार्थ
त्वेनये[illegible]र्घः ३

हरणं प्रापणं स्वीकारः
स्तेयं नाशनं चेति च
त्वारोऽर्थाः भारं हरति स्व
र्णं हरति पापं हरति रू
दं[illegible]दिति नेवाऽऽप्रा
दादाविति ३.१६=
आर्जवे ऋजुत्वं इति
सः यः से इति पूर्वस्येत्वं
मानादीनां भिति दीर्घ
:१८= इकारविश्लेष
तु तुल्यानि १९=

हृत ॥ इत्यात्तप्रक्रिया ॥ राजृ दीप्तौ। रेजतुः। रराजतुः। रेजे। रराजे। अराजीत्। अराजि
ष्ट। खनु खनने [अवदारणे]। चख्नतुः। चख्ने। खायात्। खन्यात्। अखनीत्। अखानीत्। अखनि
ष्ट। हृञ् हरणे। जहर्थ। जह्रे। ह्रियात्। ऋः। ऋवर्णस्य सिस्योरनिटोर्न गुणः। हृषीष्ट ॥
अहार्षीत्। अहृत। दान आर्जवे [सरलता]। दीदांसति। दीदांसांचक्रे। शान तेजने। शीशांस
ति। शीशांसते। शीशांसांचक्रे। गुहू संवरणे। गुहेरुपधाया ऊ गुणहेतौ स्वरे। गूहति।
गूहते। जुगूह। जुगुहतुः। जुगूहिथ। जुगोढ। जुघक्षे। जुगुहिषे। जुगुहिढ्वे। जुगुहिध्वे। जु
घुढ्वे। गूहिषीष्ट। घुक्षीष्ट। गूहिता। गोढा। गूहिष्यति। घोक्ष्यते। अगूहीत्। अघुक्षत
दुहिदिहलिहगुहाम्यः सकोलुग्वा वकारतवर्गयोराति। अगूढ। अघुक्षत। अ
घुक्षातां। अघुक्षन्त। अगूढाः। अघुक्षथाः। अघुक्षाथां। अघुढ्वं। अघुक्षध्वं। अघुक्षि। अ
गुह्वहि। अघुक्षावहि। अघुक्षामहि। भज सेवायां। भेजिथ। बभक्थ। भेजे। भ
क्षीष्ट। अभाक्षीत्। अभक्त। श्रिञ् सेवायां। शिश्रियतुः। शिश्रिये। श्रीयात्। अ

तीङ्गीक[illegible]
मार्थाः[illegible]
नहुं चक्रे चौरादिको
दानयति शानयति ८=

श्रिञ्क्त्युभ्योऽङ् इति ङो
द्वित्वं च ८=
हलन्तादिति सक् कु
त्वषत्वे । ८=

सि० चं० ३०

१२
अपइदुं खे चैति सलो
पः कुत्व इति क्षिमक्
तत्कृते त्रिमक् प्रत्य
यार्थः ८= बीजसंता
ने इहे ते विकरणो गर्भा
धाने च अयं छेदनेपि
केशान्वपति ८=

ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपः
नहिवहोरोदित्योत्वे

पिबीष्ट। अशिश्रियत्। अशिश्रियत। त्विषदीप्तौ। त्विषति। तित्विषे। त्विक्षीष्ट। अत्वि
आतिपदो को लोपः
क्षत। अत्विक्षत। अत्विक्षाताम्। स्पश बाधनस्पर्शनयोः। स्पशति। स्पशते। पस्पाश।
अस्पशीत्। अस्पाशीत्। लष कान्तौ। लष्यति। लषते। लेषे। रंज रागे। रजति। ररंजिथ
ररंक्थ। रज्यात्। रङ्क्षीष्ट। अराङ्क्षीत्। अरंक्त। भृञ् भरणे। बभर्थ। बभृव। बभृद्वे। ध
ञ् धारणे। दधर्थ। दध्रिव। दध्रिद्वे। दध्रिध्वे। अधार्षीत्। अधृत। णीञ् प्रापणे। नि
नाय। निनेथ। अनैषीत्। अनेष्ट। डुयाचृ याच्ञायां। याचति। ययाचिषे। अयाची
त्। अयाचिष्ट। यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु। इयजिथ। इयष्ट। ईजे। यक्षीष्ट।
अयाक्षीत्। अयष्ट। टुवप् बीजतंतुसंताने। उवपिथ। उवप्थ। ऊपे। उप्यात्। व
प्सीष्ट। अवाप्सीत्। अवप्त। वह प्रापणे। उवहिथ। उवोढ। ऊहे। उह्यात्। वक्षीष्ट।।
वोढा। अवाक्षीत्। अवोढाम्। अवोढ। अवक्षाताम्। वेञ् तंतुसंताने। वयति। वयते।।
वेञो णादौ न संप्रसारणं। ववौ। ववाथ। ववे। वेञो वय णादौ वा। उवाय।। अहं

२

ग्रहउपादाने। ज्या वयो
हानौ। वेञ् तंतुसंताने। व्य
धताडने। वश कांतौ।
व्रश्चू छेदने। प्रछ ज्ञी
प्सायां। भ्र[?]ज्जी क
रो। भ्रस्ज पाके। ए[?]
षां: पूर्वं संप्रसारणं
भवति ततो द्वित्वं संप्र
सारणानित्यस्यापवा
दः। १६९
द्वित्वे कृते न भिष्यतः इ
ति द्वित्वे कृत स्य ह्वेञः॥
५२

क्ङिति च। ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिवृश्चतिपृच्छतिविचतिभृज्जतीनां संप्रसारणं किति ङिति च। वयोयस्य नेत्वं। ऊयतुः ऊयुः। उवयिथ। ऊये। वयोयस्य किति लिटि वो वा। ऊवतुः। ऊवुः। ऊवे। ऊयात्। वासीष्ट। अवासीत्। अवास्त। व्येञ् संवरणे। व्येञो लिटि नात्वं। विव्याय। विव्ययिथ। विव्ये। वीयात्। व्यासीष्ट। अव्यासीत्। अव्यास्त। ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च। ह्विः ह्वः कस्य ह्वयतेः संप्रसारणं। जुहाव। जुहविथ। जुहोथ। हूयात्। ह्वासीष्ट। लिपिसिचिह्वयतीनां लुङि ङो वात्मनि। अह्वत। अह्वतां। अह्वन्त। अहूत। अह्वास्त। डुपचष् पाके। पपाच। पेचिथ। पपक्थ। पेचे। अपाक्षीत्। अपक्त। षच समवाये। सेचे। असाचीत्। असचीत्। शप आक्रोशे। शेपे। शप्ता। अशाप्सीत्। अशप्त। हिक्क अव्यक्ते शब्दे। जिहिक्के। अहिक्कीत्। अंचु गतौ याचने च। आनंचे। आंचिषीष्ट। आंचीत्। रेटृ परिभाषणे। रेरेटे। अरेटीत्। चते चदे याचने च। चेते। अचतीत्। चेदे। अचदीत्। प्रोथृ पर्याप्तौ। पुप्रोथे। पुप्रोथ। अप्रोथी

हिक्कौ रोनकृत इत्यर्थः
वे[?]॥ पः सनिंद्रवः
पालंभक्तत्रस्यात् वपा
णं॥२॥

त।मिदृमेदृमेधाहिंसनयोः।मिमेदे।मिमिदे।अमेदीत।मेधृसंगमे।मिमेधे।णिदृणे
दृकुत्सासंनिकर्षयोः।निनिदे।निनेदे।शृधुमृधुउंदने।शशृधे।अशर्धीत।मम तीदली करलो
र्धे।अमर्धीत।बुधिरबोधने।अबोधीत।अबुधत।अबोधिष्ट।उबुंदिरनिशामने
।बुबुंदे।अबुदत।अबुंदीत।वेणृगतिज्ञानचिंतानिशामनवादित्रग्रहणेषु। वाद्यभांडस्यवादनार्थं वाद्यत्रग्रहणं
विवेणे।अवेणीत।नांतोप्ययं।वेनति।चीवृआदानसंवरणयोः।चिचीवे।अची
वीत।चायृपूजानिशामनयोः।चायति।चचाये।अचायीत।व्ययगतौ।वव्यये।
अव्ययीत।दाशृदाने।ददाशे।अदाशीत।भेषृभ्रेषृगतौ।भेषृभयेच।चात्गतावपि
बिभेषे।बिभ्रेषे।अभ्रेषीत।बिभेषे।अभेषीत।असगतिदीप्त्यादानेषु।असति।
आस।आसतुः।आसे।आसीत।षांतोपि।अषति।चषभक्षणे।चेषे।अचषीत।
अचाषीत।छषहिंसायां।चच्छाष।चच्छषे।अच्छषीत।अच्छाषीत।झषआदान
संवरणयोः।जझषे।अझषीत।भ्लक्षभक्षअदने।बभ्लक्षे।अभ्लक्षीत।दासृदा

ने। दद्रासे। माह्माने। ममाहिषे। ममाहे। माहिता। माहिष्यति। माहृति। अमाहीत॥

इति भ्वादिः॥ अथोभयपदक्रिया॥ ह्नुतञ् जुगुप्सायां कृपायां च। ह्नुतेरीयङ्

स्वार्थे ऽनपि तु वा॥ ह्नुतीयते। ह्नुतीयांचक्रे॥ आनर्त। ह्नुतीयिष्यते। आर्तिष्यति। आ

र्तीत्। आर्तीयिष्ट॥ इति भ्वादिगणः॥ अद भक्षणे॥ अदादेर्लुक्। अपः। अदादेः

परस्यापो लुग्भवति॥ अत्ति। अत्तः। अदंति। अद्यात्। अत्तु। हसाद्धिर्हेः। हसाद्धकार

ात्परस्य हेर्द्धिः। अद्धि। अत्तात्। अदोदि स्योरट्। आदत्। आदः। सिसयोरदेर्घस्ल

लिटि तु वा। जघास। गमां ह्वेरौ। घसादेः षः। जक्षतुः। जघसिथ। आद। आदतुः। आ

दिथ। लदित्वाल्लङः। अघसत्। प्सा भक्षणे। प्साति। प्सातः। प्सायात्। प्सातु। अप्सात्

आदंताद्द्विषो ऽनजुस्वा। अप्सान्। अप्सुः। पप्सौ। पप्साथ। पप्सिथ। प्सायात्। प्सेया

त्। अप्सासीत्। मा माने। माति। अमुः। अमान्। ममौ। मेयात्। अमासीत्। पा रक्षणे

पाति। पपौ। अपासीत्॥ वा गतिगंधनयोः। वाति। रा दाने। राति। ला आदानग्रहणयोः

घसेस्तादावभावात् यादि नित्यमिट्॥७॥ पस्येत्र स्वर्तिष्यतीनामिति नित्यमिट्॥७॥

लाति। ललौ। अलासीत्। आपाकै। स्नाति। शस्नौ। स्नायात्। स्नेयात्। अस्नासीत्। दाप्
वने। दाति। ददौ। दायात्। अदासीत्। ख्या प्रकथने। ख्याति। चख्यौ। अस्यतिवक्तिख्या
तिभ्योऽङ् लुङि कर्त्तरि। अख्यत्। द्रा कुत्सायां। द्राति। दद्रौ। द्रायात्। द्रेयात्। अद्रा
सीत्। पा रक्षणे। पाति। पपौ। पायात्। अपासीत्। मा दीप्तौ। माति। ममौ। अमासी
त्। स्ना शौचे। स्नाति। सस्नौ। स्नायात्। स्नेयात्। अस्नासीत्। वश कांतौ। वष्टि। उष्टः।
उशंति। वक्षि। उष्ठः। उष्ठ। वश्मि। उश्वः। उश्मः। उश्यात्। वष्टु। उष्टात्। उष्टां। उशंतु। उड्ढि।
उष्टात्। उष्टं। उष्ट। वशानि। दिस्योर्हसात्। हसांतात्परयोर्दिपसिपोर्लोपः। अवट्।
अवड्। अडागमौ। औष्टां। औशन्। अवट्। अवड्। औष्टं। औष्ट। अवशं। औश्व।
औश्म। उवाश। ऊशतुः। उवशिथ। उश्यात्। वशिता। अवाशीत्। अवशीत्। ह
न हिंसागत्योः। हंति। लोपस्त्वनुदात्ततनां। अनुदात्तानां नमांतानां तनादीनां वन
तेश्च झलमस्य लोपो झसे क्ङिति हकारे च। हतः। घ्नंति। हन्यात्। हंतु। हतात्। हतां।

हनोघ्ने

अस्तुरूपतो ब्रुवो वचिः
वचपरिभाषः॥

संयोगादेरातस्यथे किङिति
डे कारोवाद्

अहामिति संप्रसारणं
छशावितिषत्वं ष्टुत्वं ष्
झसाद्धिर्हेरिति धिः ढो
ढः इति ढत्वं ष्टुत्वं ड्ढि
उड्ढि॥६॥
नमांता अनुदात्ताः यट्
यमि रमि नमि गमि हनि
मन्यतय इति तनोत्याद्
यः वतनु षणु क्षणु क्षि
णु ऋणु तृणु घृणु व
नु मनु इति॥२॥

जनजननेजनीप्रादुर्भा
वेवधहिंसायांवआदे
शोऽदंतःसोदिदीर्घः॥

घ्नंतु। जह्येधि शाधि। हंतेर्जः हि। रस्तेरे धि शास्तेः शाधिर्निपात्यते हि विषये। जहि। हतात्
हतं। हत। हनानि। अहन्। अहतां। अघ्नन्। अहन्। जघान। जघ्नतुः। पूर्ववीत् हंतेर्हस्य घः
॥ जघनिथ। जघंथ। हनो लुङ् लिङोर्वधः। लुङ्याशिषि वा। वध्यात्। वध्यास्तां। हनिष्य
ति। जनिवध्योर्नवृद्धिः। अवधीत्। अवधिष्टां। युमिश्रणे। अमिश्रणे च। औरौं। उका
रस्यावृद्धिः लुक्कस्य औकारो हलादौ पिति त्सि। यौति। युतः। युवंति। यौषि। यौमि। युया
त्। यौतु। युहि। अयौत्। अयौः। युयाव। युयविथ। यूयात्। यविता। अयावीत्। तुगं
तिवृद्धिहिंसासु। रु तु रु णु क्ष्णोः हृत्केभ्यो हसादीनां च तुर्व्रीमीड्वा। तौति। तवी
ति। तुतः। तुवीतः। तुवंति। तौषि। तवीषि। तुथः। तुवीथः। तौमि। तवीमि। तुयात्। तौ
तु। तवीतु। तुतात्। तुवीतात्। तुतां। तुवीतां। तुहि। तुवीहि। अतौत्। अतवीत्। तुता
व। तोता। तोष्यति। अतौषीत्। रु शब्दे। रौति। रवीति। रुतः। रुवीतः। रुवीथः। अरा
वीत्। णु स्तुतौ। नौति। नवीति नुनविथ। अनावीत्। टुक्षु शब्दे। क्षौति। क्षुयात्। अक्षौत्।

छिल्वरूपालरस्य २
हंतेर्जः तमात्राशीर्षि दाघोर्वधादेशः ३

रु कु घु नु धातोर्लादं विनाऽइडिति केचित्तरो तीरविता २

सि॰ चं॰ उ॰
२८

ही दूसरी करले
चुक्षविथ। अक्षावीत्। क्ष्णु तेजने। क्ष्णौति। चुक्ष्णविथ। अक्ष्णावीत्। ष्णु प्रस्रव (ठक्कं तायां)
णे। स्नौति। सुस्नविथ। अस्नावीत्। द्यु अभिगमने। द्यौति। दुद्यविथ। अद्यौषीत्
(प्रसवो भूस्सनुतानं)
षु प्रसवैश्वर्ययोः। सौति। सूयात्। सौतु। असौत्। सुषविथ। सुषोथ। असौषीत्॥
(गर्भग्रहणं) (अस)
कु शब्दे। कौति। चुकविथ। चुकोथ। अकौषीत्। वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्य
(वै) (क्षेपणं)
सनखादनेषु। वेति। वीतः। वियंति। वेषि। वेमि। वेतु। वीहि। अवेत्। अवियन्।
विवयिथ। विवेथ। अवैषीत्। एति। इतः। इयंति। ईयात्। एतु। ऐत्। अयांचकार।
एता। ऐषीत्। इण् गतौ। एति। इतः। इणः क्ङितिस्वरे यः। यंति। एषि। इयात्। एतु। इतां
यंतु। इहि। अयानि। ऐतां। आयन्। ऐः। ऐतं। आयं। ऐव। ऐम। इयाय। इणः कितिणल्
दौ पूर्वस्य दीर्घः। ईयतुः। इययिथ। इयेथ। ईयथुः। ईयात्। एता। दादेःपे। इणः सि
लोपे गा। अगात्। इक् स्मरणे। इङिकावध्युपसर्गतो न व्यभिचरतः। अध्येति।
अधीतः। अधियंति। अधीगात्। अधीयाय। इङ् आदिकः। विद ज्ञाने। वेत्ति। वि २८

ककारइह इशब्द
कमतिविशेषणार्थं

उपधात्वा...

मदादेर्वा ... २

वर्त्तमानार्थिकरणादि योगे धातोर्द्वित्वं न भवति उक्तार्थत्वस्य उक्तत्वात्॥२॥

दः पदांते दस्य सो वा सिपि॥६॥

सिपि इत्यपि पाठः॥२

अस्तेः परयोर्दिस्योरीट्॥२॥

दिस्योर्ह्रस्वात्॥५

नः। विदंति। वेत्सि। वित्थः। वित्थ। वेद्मि। विद्वः। विद्मः॥ विदो नवा णं त्यादीनां ण
वादिर्वा॥ विदः परेषां त्यादीनां नवानां णवादिर्वा को वा। वेद। विदतुः। विदुः। वे
त्थ। विदथुः। विद। वेद। विद्व। विद्म। विद्यात्। वेत्तु। विद्धि। वेत्तेर्लोट्याम् मि गुणाभा
वः करोत्यनुप्रयोगश्च वा॥ तनादेरुपः॥ विदां करोतु॥ ङित्वं दुः॥ कृञोऽत उत्
ङिति। विदां कुरुतात्। विदां कुरुतात्। विदां कुरुतां। विदां कुर्वंतु। अवेत्। अवेद्
अविदन्। अविदुः। दः धातोर्दस्य सो वा सिपि परे दांते॥ अवेः। अवेत्। विवेद॥
आमि विदेर्न गुणः॥ विदां चकार। अवेदीत्। अस सत्तायां भुवि। अस्ति। नमसोऽस्य प्रत्य
यस्य नमोः स्तेर्धातोश्चाकारस्य लोपो ङिति। स्तः। संति। असि। अस्तेः सस्य लोपः
सादौ। असि। स्थः। स्थ। अस्मि। स्वः। स्मः। स्यात्। अस्तु। स्तात्। स्तां। संतु। एधि। अ
सानि। अस्तेरीट्॥ दिस्योः॥ आसीत्। आस्तां। आसन्। आसीः। अस्तेरनपि भूः। ब
भूवेत्यादि॥ मृजूष् शुद्धौ॥ मृजेर्वृद्धिः पिति क्ङिति स्वरे वा। मार्ष्टि। मृष्टः। मृजंति॥

॥मृजेः पिति परे वृद्धिर्भवति क्ङिति स्वरे वा मृजेर्वृद्धिः क्ङिति स्वरे क्ङिति हसे न भवतीत्यत्र तात्पर्यं न पुनः पित्येवेत्याग्रहः अ
न्यथा तव्यादिरपित्त्वात् मार्ष्टव्यमित्यादौ न स्यात् मार्ष्टि॥२॥ अयं न पित् मिदादिगणे पाठसामर्थ्यात्॥॥

सिं॰ चं॰ उ॰

२१

मार्ज्जीति। मार्ष्टि। मृज्यात्। मार्ष्टु। मृड्ढि। मार्ज्जानि। अमार्ट्। अमार्ड्। ममार्ज्ज। ममृजतुः।
ममार्ज्जतुः। ममार्ज्जिथ। ममार्ष्ठ। मृज्यात्। मार्ज्जिता। मार्ष्टा। अमार्ज्जीत्। अमार्क्षीत्।
अमार्ष्टां। वच परिभाषणे। वक्ति। वक्तः। वदंति। नैवचिरंतिपरः। वक्षि। वक्थः।
वच्मि। वच्वः। वच्मः। वच्यात्। वग्धि। अवक्। उवाच। ऊचतुः। ऊचुः। उवचिथ।
उवक्थ। उच्यात्। वक्ता। ङ॰ वचेरुम्। अवोचत्। रुदिर् अश्रुविमोचने। रुदा
देः अवतुर्णां हलादेः। रुदादेः परस्यातिवादि चतुर्णां मध्ये हलादेः हकारवसादेः
प्रत्ययस्येट्। रोदिति। रुदितः। रुदंति। रोदिषि। रुद्यात्। रोदितु। रुदिहि। रुदादे
र्दिस्योरीडटौ। अरोदीत्। अरोदत्। अरुदितां। अरुदन्। अरोदीः। अरोदः। अरु
दत्। अरोदीत्। ञिष्वप् शये। स्वपिति। स्वप्यात्। स्वपितु। अस्वपीत्। अस्वपत्।
सुष्वाप। सुषुपतुः। सुषुपुः। सुष्वपिथ। सुष्वप्थ। सुप्यात्। स्वप्ता। अस्वाप्सीत्। श्वस
प्राणधारणे। श्वसिति। श्वसितः। श्वस्यात्। श्वसितु। श्वसिहि। अश्वसीत्। अश्वस

अस्यति वक्ति ब्रवीति
लिपि सिचि हृयती
नां सेट्ः ५
रोदिति स्वपिति श्वसि
श्वसितिः प्राणिति जक्ष
थ॰ जक्षिति श्वसिति
ह्वेपी रुदादि पंचको
गणः ५
स्यपनेपायः स्वाप
३

वचिस्वपीति संप्रसा
रणं नोदितं २

२१

ह्म्यंतेति न वृद्धिः ९

त्। श्वास। अश्वसीत्। अन प्राणने। अनिति। प्रादेरेकाद् अनितेर्नस्य णत्वं॥
प्राणिति। प्राणिहि। आनीत्। आनत। आन। आनतुः। आनीत्। जक्ष भक्षहसनयोः
जक्षिति। जक्षितः। जक्षादेरन्तो दन्तेरसे। जक्ष जागृ दरिद्रा शास चकासृ एषां प
रस्य अन्तेः अत्। अनन्तरम्भवति। उसि गुणः। नाम्यन्तस्य धातोर्गुणः स्यात्। अना
देशे उसि परे। जक्षति। जक्षिहि। अजक्षीत्। अजक्षत्। अजक्षितां। अजक्षुः।
जजक्ष। जक्ष्यात्। जक्षिता। अजक्षीत्॥ इति रुदादयः॥ ॥जागृ निद्राक्ष
ये। जागर्ति। जागृतः। जाग्रति। जागृयात्। जागर्तु। जागृतां। जाग्रतु। अजागः। अ
(उसि गुणः)
जागृतां। अजागरुः। जजागार। जागर्तेर्गुणवृद्धिङित्त्वेपि गुणः। जजागरतुः। जाग
रांचकार। जागर्यात्। अनेकस्वरादिट्। जागरिता। जागरिष्यति। अजागरीत्।
दरिद्रा दुर्गतौ। दरिद्राति। दरिद्रातेरालोपः अङिति। दरिद्रातेरातो लोपो ङि
ति स्वरे इकारश्च ङिति हसे। दरिद्रितः। दरिद्रति। दरिद्रियात्। अदरिद्रात्। अ

॥ लुङि॰ जागृ उस् इट् रत्वं गुणो बाधते गुणं तु धातोर्नामिन इति वृद्धिर्बाधते वृद्धिं जागर्तेरिति गुणो बाधते गुणे कृते अतो हलादेरिति वृद्धिविकल्पे प्राप्ते तं बाधित्वा ह्म्यंतक्षणेति वृद्धिः प्राप्ता सा वृद्धिः ह्म्यंतेति सूत्रेण निषिध्यते॥ ९॥

विशब्देन वकारादि प्रत्ययो गृह्यते इकार उकार लार्थः एषु प्रत्ययेषु णित्सु गुण विधायके वृद्धि विधायके च प्रत्यये परे जागर्तेर्गुणो भवति ८॥ जागर्तेर्वील लाणु ङित्सु णित्सु प्रत्यये उसि च गुणः ८

सि॰ चं॰ उ॰

२२

दरिद्रितां । अदरिद्रुः । ददरिद्रौ । ददरिद्रतुः । दरिद्रांचकार । दरिद्रातेरनप्यालोपः
सोवा । एपवुलनिट्सपुट्सुन । दरिद्र्यात् । दरिद्रिता । अदरिद्रीत् । अदरिद्रिष्टां
। अदरिद्रासीत् । शासु अनुशिष्टौ । शास्ति । शास्तिरेः । शासेरातोहसेक्ङितिङेच ८८
द्भवति । घसादेः षः । शिष्टः । शासति । शास्सि । शिष्टः । शिष्ट । शास्मि । शिष्वः । शिष्मः
शिष्यात् । शास्तु । शासतु । शाधि । द्विधातोः सस्य तः सिपिवा । अशात् । अशिष्टां ।
अशासुः । अशाः । अशात् । अशासं । अशिष्टं । शशास । शशासतुः । शिष्यात् । शा
नकारो देशसंतोगतु
सिता । अशिषत् । चकास्दीप्तौ । चकास्ति । चकास्तः । चकासति । चकासतुः ॥
धेसलोपः । चकाधि । अचकात् । अचकासुः । अचकाः । अचकात् । चकासां ।
चकार । चकास्ति । चकास्यात् । चकास्तु । चकास्यात् । चकासिता । अचकासी
त ॥ इति पंप्रक्रिया चहिङ्व्यक्तायांवाचि । स्कोरादोः । चष्टे । चक्षाते । चक्षते
चक्षे । चेक्ष्वहे । चक्ष्महे । चेक्षाथे । चड्ढ्वे । चक्षे । चक्षीत । चष्टां । चक्ष्वः । अचष्ट ॥

स्तिचास्ती तिङः
धातोः सकारस्य लो
पः स्यात् धकारपरे
च ॥

इकारन्त्वारणार्थः उ॰
कारआत्मनेपदार्थः २

२२

चक्षिङोनपिस्त्याम् कशाञौ लादेशोवा। चख्यौ। चख्यतुः। चख्ये। चचक्षे। चकाशे।
चक्शौ। चक्शे। ख्यायात्। ख्येयात्। कशायात्। कश्येयात्। अख्यात्। अख्यत। अक् ग्रस्पतिबक्तीतिउः २
शासीत्। अक्शास्त। ईरगतौकंपनेच। ईर्त्ते। ईराते। ईरते। ईरीत। ईर्त्तां। ईरातां। ईरे।
ऐर्त्त। ऐरातां। ईरांचक्रे। ईरिषीष्ट। ऐरिष्ट। आङःशासुइच्छायां। आशास्ते। आशशासे
आशासिष्ट। कसिगतिशासनयोः। कंस्ते। कंसाते। कंसते। ध्वेसलोपः। कंध्वे। अ
यमनि[दि]दित्सेके। कस्ते। तालव्यांतोप्यनिदित्। कंष्टे। कशाते। कशते। कड्ढे। कड्ढे कत्वष्टुत्वजत्वानि ६=
च। काशे। अकशिष्ट। णिसिचुंबने। निंस्ते। निंसाते। निंस्तां। निंध्वं। निनिंसे। अनिंसि
ष्ट। णिजिंशुद्धौ। निंक्ते। निंङ्क्ते। निनिंजे। निंजिता। अनिंजिष्ट। शिजिअव्यक्तेशब्दे। शि
ङ्क्ते। शिशिंजे। पिजिवर्णे[भिलो]संपर्चने[पः]च। पिङ्क्ते। पिपिंजे। वृजिसंपर्चने। वृङ्क्ते। पवृं
जे। पृचीसंपर्चने[संपर्के]। पृक्ते। ईडस्तुतौ। ईडि। ईडाते। ईडते। ईडीशिभ्यांसध्वयोरिट्॥
ईडिषे। ईडाथे। ईडिध्वे। ईडीत। ईट्टां। ईडिष्व। ईडिध्वं। ऐट्ट। ऐडातां। लङोध्वस्यनेट्॥ ईडि शिभ्यांपरस्म १=

सि० कौ०

२३

ऐडढुं। ईडांचक्रे। ऐडिष्ट। ईश ऐश्वर्ये। ईशिषे। ईशिध्वे। ईष्टां। ईशांचक्रे। ऐशिष्ट। आ
स उपवेशने। आस्ते। आसांचक्रे। धि सलोपः। आध्वे। आसिष्ट। वस आच्छादने। वस्ते॥
वसाते। वसते। वसीत। वस्तां। अवस्त। ववसे। अवसिष्ट। षूङ् प्राणिगर्भविमोचने।
सूते। [illegible] सुवाते। सूषे। सुवाथे। सूध्वे। सुवीत। सूतां। सुवैनगुण॰
स्वतुषु। सुवै। सुवावहै। सुवामहै। असूत। सुषुवे स्वरतिसूतीति वेट्। सविषीष्ट। सोषी
ष्ट। असविष्ट। असोष्ट। शीङ् स्वप्ने। शीङो गुणस्सर्वतुषु। शेते। शयाते। शीङोऽतो
रुट्। शीङ्परस्यांतो रुट्। शेरते। शयीत। शेतां। शयातां। शेरतां। अशेरत। शि
श्ये। अशयिष्ट। इङ् अध्ययने। अधिपूर्वः। अधीते। अधीयाते। अधीयते। अ
धीयीत। अधीतां। अध्यैत। अध्यैयातां। इङोणादौ गाङ्। अधिजगे। अध्येषीष्ट।
इङो वा गी लुङ्लृङोर्गुणाभावश्च। अध्यगीष्यत। अध्यैष्यत। अध्यगीष्ट। अध्यै
ष्ट॥ इत्वानम्॥ द्विष अप्रीतौ। द्वेष्टि। द्विष्टे। द्वेष्टु। द्विड्ढि। अद्वेट्। अद्वेड्। अद्विष्टां

लालस्य त्वेशाद्वापि सुषुविषे स्वरति सूती ति विकल्पं वाधित्वा कादिनियमान्नित्य मिट्॥५

नशाद्दस्सेसलस्य र्वलोपोन॥३॥

लोटि गुणाभावश्छायोः कृतयोः फलं अध्यैयै लङि अध्यैत परत्वादियङ् ततोऽटो अध्यैयातां अध्यैयत उत्तमेतु अध्यैयि अध्यैवहि॥३॥

२३

अधिक्षुः। अधिक्षन्। अदेट्। अदेड्। अधिक्षं। दिदेह। दिदेहिथ। दिदेह। दिदिहिव। दिदिहि
षे। धिक्षीष्ट। अदिग्धत। अदिग्धत॥ दुह प्रपूरणे। दोग्धि। दुग्धः। धोक्षि। दुग्धे। दो
ग्धु। दुग्धि। दोहानि। दुग्धां। दोहाव। धुक्ष्व। अधोक्। अदुग्ध। दुदोह। धुक्षीष्ट॥
अधुक्षत। अदुग्ध। अधुक्षत। अधुक्षातां। अधुक्षत। अदुग्धाः। अधुक्षथाः॥
अधुक्षध्वं। अधुक्षध्वं। अधुक्षावहि। अदुह्वहि। अधुक्षावहि। दिह उपचये॥ उपचये॥
देग्धि। लिह आस्वादने। लेढि। लीढः। लीढे। ष्टुञ् स्तुतौ। स्तौति। स्तवीति। स्तुतः
स्तुवीतः। स्तुवंति। स्तौषि। स्तवीषि। स्तुथः। स्तुवीथः। स्तुथ। स्तुवीथ। स्तुते॥
स्तुवीते। स्तवानि। स्तुष्व। स्तुवीष्व। अस्तौत्। अस्तवीत्। तुष्टोथ। तुष्टवे। तुष्टाव
स्तोषीष्ट। स्तुसुधूञ्भ्यः परेसेरिट्॥ अस्तावीत्। अस्तोष्ट॥ ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि। अब्रा
दावीप्पितिस्मि। ब्रूव ई प्रत्ययः पितिस्मि अवादौ। ब्रवीति। ब्रूतः। ब्रुवंति। ब्रुवआ
हः पंचानां॥ ब्रुवः परेषां तिवादीनां पंचानां णलादयः पंचादेशाः वा स्युः। ब्रुवआ

उर्णोइति निलोप्राप्ते विसर्गावेयर्थं=१

सि० कौ०

२६

हस्व। आह। आहतुः। आहुः। तयोः। आहो हस्थतो भवति झले परे। आत्थ। आहथुः।
ब्रूते। ब्रवीतु। अब्रवीत्। अब्रुवन्। ब्रुवोः नपिंवच्च। उवाच। ऊचे। अवोचत्। अ
वोचन्। ऊर्णुञ् आच्छादने। ऊर्णोतेर्वा वृद्धिर्हलादौ पिति चतुर्षु। ऊर्णौति। ऊ
र्णोति। ऊर्णुतः। ऊर्णुवंति। ऊर्णुते। ऊर्णुयात्। ऊर्णुवीत। ऊर्णौतु। ऊर्णोतु। ऊर्णु
हि। ऊर्णोतेर्गुणो दिस्योः वृद्धेरपवादः। और्णोद्। और्णोः। ऊर्णोराम्न। स्वरादेः
परः॥ स्वरादेर्द्वितीयोऽवयवो [illegible] ऽद्वित्वकः सस्वरो द्विर्भ
वति। स्वरात्पराः संयोगादयो न दरा द्विर्नि। ऊर्णुनाव। ऊर्णुनुवतुः। ऊर्णोरिडा
दिप्रत्ययो वा ङित्। ऊर्णुनुविथ। ऊर्णुनविथ। ऊर्णुयात्। ऊर्णुविता। ऊर्णवि
ता। ऊर्णोर्वा वृद्धिः सीपे परस्मैपदे गुणः। और्णावीत्। और्णाविष्टां। और्णविष्टां। औ
र्णवीत्। और्णाविषुः। और्णावीः। और्णुवीत्। और्णुविष्टां। [illegible] अर्णुवि
ष्ट। अर्णविष्ट ॥इत्यदादयः॥ ॥हु दानादनयोः॥ ह्वादेर्द्विश्च। हु इत्यादेस्तस्य

तन्चेह विधः वहा वितिस्य
भावी जस्यते १

उक्तार्थानामप्रयोगः इत्युक्तत्वात् द्विरुक्तिर्द्वित्वं वः आह इत्यत्राकारस्याभावेन न लोपः॥ १॥
न वादौ पूर्वस्येतिसंप्रसारणं॥ २॥ अप्रत्ययतिव ऊर्णोतिङ्ङे वचेस्तम॥ ३

सस्वरआदिरित्यस्यापवादः ६

और्णवीत २

२६

कृश्वोरे

श्लाापोलुक् धातोर्द्वित्वं च॥ जुहोति। जुहुतः। हुः ६१॥ ह्रिरुत्कास्वरस्यातोऽत्। जुह्व

वि

ति। जुहुवः। जुहुमः। जुहोतु। जुहुतां। जुह्वतु। होर्हेर्धिः॥ जुहुधि। जुहुतात्॥ अजुहो

त्॥ अनंतुस ६८॥ ह्रिरुत्क्वादनतुस। अजुहवुः। जुहाव। जुहुवतुः। भीह्रीभृहुवामाम्वा

ल्वच्चलुक्वत्। जुहवांचकार। अहौषीत्। त्रिमीञ्मये। विमेति। ञि·तिहसेनीहाको

र्ह्वा। विभितः। बिभीतः। बिभ्यति। अबिभयुः। बिभयांचकार। बिभाय। अभैषीत्

अजनस गुणः

ह्रीलज्जायां। जिह्रेति। अजिह्रयुः। जिह्रयांचकार। जिह्राय। अह्रैषीत्। पॄपाल

नपूरणयोः॥ [illegible] ऋतःप्रोरिः पूर्वस्य ऋतःप्रोः पूर्वस्य स्लुकि। पिपर्त्ति। पोरुरू ८८॥ प

वोर्हिह से

वर्गाद्धकाराच्च ऋतउर् स्यादिति। पिपूर्तः। पिपुरति। पिपर्षि। पिपूर्यात्। पिपर्तु

पिपूर्तात्। पिपूर्तां। पिपुरतु। पिपूर्हि। अपिपः॥ अपिपृतः। पपार। पपरतुः॥ ऋद्दृशंयो गास्कादिरकित् तस्मा गुणः ३

उपिच

पपरुः। अपिपूर्तां। अपिपः। अपिपूर्तं। अपिपूर्तः। अपिपरं। अपिपूर्व। पप

रिथ। पूर्यात्। परिता। परीता। परिष्यति। परीष्यति। अपरिष्यत्। अपरीष्यत्॥

स्मोरटो नदीतः श्रीद्वादश

सि०चं०उ०

२५

पृभिरमीत्यनेन इत्त्वं कौ।५।

भृञां लुकीति पूर्वस्येत्वं ३।।डुः द्वितस्त्रिमक् इत्यर्थः।।३।।

हेत्तौ इत्यस्य स्थाने त्रादो वंयेननाप्राहुच्चायेनः

अपारीत्। अपारिष्टां। ह्रस्वोपि। पिपर्त्तिरस्ति॥ पॄ पालनपूरणयोः। पिपर्त्ति। पिपृतः। पि
रुद्रत्वाच्च कौनेद्
प्रति। पप्रतुः पपर्थ। प्रियात्। परिष्यति। अपार्षीत्॥ ओहाक् त्यागे। जहाति। हेत्तौ। द्वि
जीहा कौरितित्वं
रुक्तस्य धातोरातो लोपो ङिति स्वरे। ईकारश्च ङिति हसे। जहितः। जहीतः। हाकोया
दादावालोपः। जह्यात्॥ ईर्वाहौ॥ जहातेर्हौ परे इकार ईकारश्च वा। जहिहि। जहीहि॥
जहाहि। जहौ। दादारे हेयात्। अहासीत्। ऋ गतौ। असवर्णे स्वरे इय्। इयर्त्ति। इय
तः। इय्रति। इयृयात्। इयर्त्तु। ऐयः। ऐयृतां। ऐयरुः। आर। अर्यात्। आरत्॥ इतिवं
प्र॥॥ ओहाङ् गतौ॥ भृञां लुकि। डुभृञ् हाङ् माङां पूर्वस्यात इः लुकि। जिहीते।
जिहाते। जिहते। जहे। अहास्त। माङ् माने। मिमीते। मिमाते। ममे। अमास्त॥ इत्यात
प्र॥ डुभृञ् धारणपोषणयोः। बिभर्त्ति। बिभृतः। बिभ्रति। अबिभः। बिभरांचकार
मीह्रीभृहुवामाम्वेति आम्वा। बभार। बभर्थ। बभृव। बभृद्व। भृयात्। भृषीष्ट। भर्त्ता।
भरिष्यति। हृस्वतः स्यपः॥ अभार्षीत्। अभृत। डुदाञ् दाने। ददाति। दादेः॥ द्विरुक्तस्य

ऋप्रोरिति पूर्वस्य इत्वं ।५। लेङि अडागमो द्विस्थो रिति दिप्सिपोर्लोपः ।६। गुणोर्त्तीति गुणः सार्त्तिशास्तिभ्यः इति ङ ऋवर्णे हस्वोरिति गुणः।।६।।

२५

अपि हाधास्यामेतीत्वं
लोपो ङक्ङिदितिति
लोपः॥१२॥

दादेः आतो लोपो ङिति। दत्तः। ददति। दत्ते। दांहो॥ अपि हाधामेत्वं पूर्वस्य च लोपो ङिति
हौ। देहि। अददात्। ददिथ। ददाथ। देयात्। अदात्। अदित्। अदिषातां। डुधाञ् धारण
पोषणयोः। दधाति। पूर्वस्य दस्य ङिति झसे धः झमांतस्य धात्र पूर्वस्य दकारस्य धो ङि
ति झसे परे। धत्तः। दधति। धत्ते। धेहि। धत्तां। धेयात्। अधात्। अधित्। णिजिर् शोचपो
षणयोः॥ निजां गुणः॥ निजविजविषां पूर्वस्य गुणो लुकि। नेनेक्ति। नेनिक्तः। ने-
निजति। नेनेक्षि। नेनिक्ते। नेनिग्धि॥ ह्वेः स्वरेः पिनोपधाया गुणः॥ द्विरुक्तस्य धातो
र्विषये स्वरे परे नुपधाया गुणो न। नेनिजानि। नेनिजे। अनेनेक्। निनेज। निनिजे

द्विरुक्ते ईस्तात
लिङ्कोरिति न गुणः इरितो वा लाव निटो निस्सवृद्धिः

षे। निक्षीष्ट॥ अनिजत्। अनैक्षीत्। अनैक्त। अनिक्त॥ विजिर् पृथग्भावे। वेवेक्ति
विष्लृ व्याप्तौ। वेवेष्टि। विविषिद्वे। विक्षीष्ट। अविषत्॥ **इति ह्वादयः॥** ॥दिवु
क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु॥ दिवादेर्यः॥
कर्तरि चतुर्षु। अपोऽपवादः। दीव्यति। दिदेव। दिव्यात्। अदेवीत्। षिवु तंतुसंताने

यप्रत्ययस्य ङित्वाद्गुणो न। दीव्येत्। दीव्यतु। अदीव्यत्। देविता। देविष्यति। अदेविष्यत्।

दधातेर्नेति निषेधात
तथोर्ह इति न प्रवर्त्त
ते॥४॥ दादेः इति
सिलोपः॥४॥ अपि
हाधास्यामितीत्वं॥४॥
क्रीडा विलासः विजिगी
षा विशेषेण जेतुमिच्छा
व्यवहारः पणने द्युतिर्दी
प्तिः स्तुतिः प्रशंसा मोदः आ
नन्दः मदो मनिवेश स्व
प्नः शयने कान्तिरिच्छा
गतिर्गमनम्॥२॥

विजे ईडादिप्रत्य
यो ङित् इति सूत्रम
त्र न प्रवर्त्तते अपि वि
जी स्यच इस्तलनपोरि
त्यस्येव तत्र ग्रहणा
त्॥४॥ लिलुवादेर्ङ
इति ङः आति ल्लुहत
कांतात्सक् षटो इति
कः अविक्षत अति
सको लोपः स्वरे अवि
क्षातां॥३॥ अकारः
क्सोप्रत्यये इद्विकल्पा
कः॥३॥ क्सोर्ष्टरा

उपसर्गात्स्यान्निमित्तात्परस्य सिवादेः सस्य षत्वव्यवधानेवाभो भवति सिवादिः प्राद्रेकत्वात्प्रोक्तः ॥१

सीव्यति । सिवादेरट्‌मनायेपिवाषः । न्यषेवीत् । न्यसेवीत् । स्त्रिवुगतिशोषणयोः
स्त्रीव्यति । ष्ठिवुनिरसने । ष्ठीव्यति । तिष्ठेव । ष्णुसुअदनादानदर्शनेषु । स्नुस्यति । स्नु
स्नोत । सुस्नोस । ष्णसुनिरसने । सस्नास । क्नसुकौटिल्यदीप्त्योः । चक्नसिथ । अक्ना
सीत ॥ ब्युषुप्लुषुदाहे । बुब्योष । पुप्लोषिथ । नृतीगात्रविक्षेपे । नृत्यति ॥ ननर्त, नर्द,
छृदृदृतृतृदृज्योःसेः सादेरिट्‌वा । नर्त्स्यति । नर्तिष्यति । अनर्तीत् । त्रसी उद्वेगे
त्रस्यति । त्रसति । त्रेसतुः । त्रेसुः । कुथपूतीभावे । चुकोथिथ । पुथहिंसायां । अपो
थीत । गुधपरिवेष्टने । अगोधीत । क्षिपप्रेरणे । क्षेप्ता । अक्षेप्सीत । पुष्पविकसने । पुष्प
ति । पुपुष्प ॥ तिमष्टिमष्टीम आर्द्रीभावे । तिम्यति । तिष्टेमिथ । अस्तेमीत् । अस्तीमीत ॥
व्रीडचोदने लज्जायां च । अव्रीडीत् । इषगतौ । इयेष । ऐषीत । षहषुहशक्तौ । असहीत्
असोहीत । जृष्‌झृष्‌ वयोहानौ । जीर्यति । जजरतुः । इरितो वा । अजरत । अजारी
त् । अझारीत । शोतनूकरणे । ओतःश्यपप्रत्यये धातोरोतोलोपः । श्यति । शशौ । अशा

(interlinear glosses: वर्त्तमाने; न नर्त नर्तिता; पूतीभावः दुर्गन्धभवने; पानः; षकारेजेरसज्ञा दुःखं)

(left margin:) ...सीमतु असीस्म सिषेव सीव्यति सेविता सेविष्यति असे सेविष्यत सीसेत सीव्यतु असीव्य ... ति असेवि सेविष्यत असेवि वीत २ २६

आशीर्लाबीतिवार्यः ६ फलाराजन्त्सर्वलपूर्व लोपोयात्रसतुः ६ ऋकुल्हे तिइस्त्ववि कल्प तुअप्रत्ययनभवति सर्वे त्यवादिर्दर्शात ९ यः पिद्धिरादिर्योऽ इत्यर्थः २ स्वृतइ दीर्घहेमूहा देवोद्विः २

(right margin:) हरीकरणे २ नृतीकार आदीदि तदत्यर्थः ॥४ ईतइदितृहिंसानादरयोः ऊछृदिदृदीप्तिदेवन योः चृतीहिंसाग्रंथ नयोः छृतीछेदने ४ तथा ननः पुष्पनुकोरके तोतिपुर्वः ७ कृसंयोगाणादिरकित फलाराजन्त्याजइतिवा एत्वपूर्वलोपोजेरतुः २ २६

स। अशासीत्। छो छेदने। छ्यति। चच्छौ। अच्छात्। अच्छासीत्। षो अंतकर्मणि। स्य
ति। सेयात्। असात्। असासीत्॥ दो अवखंडने। द्यति। ददौ। देयात्। अदात्॥ राध साध
संसिद्धौ। राधोऽकर्मकादेवयः। राध्यति। रराध। राद्धा। रात्स्यति। अरात्सीत्। एवं
ग्रहादिमितिसंप्रसारणं
साध्यति। व्यध ताडने। विध्यति। विव्याध। विविधतुः। विव्यधिथ। विव्यद्ध। विध्या
लिपुषादेर्ङः
त्। व्यद्धा। अव्यात्सीत्। अव्यद्धां। पुष पुष्टौ। पोष्टा। पोक्ष्यति। अपुषत्। शुष शोषणे
षढोः एतिकलत्वषलंच
। शोष्टा। शोक्ष्यति। अशुषत्। तुष प्रीतौ। तोष्टा। तोक्ष्यति। अतुषत्। दुष वैकृत्ये। दो
ष्टा। अदुषत्। श्लिष आलिंगने। श्लेष्टा। श्लेक्ष्यति। श्लिषेरालिंगने सक् ङोः प्रवादः
। अश्लिक्षत् कन्यां चैत्रः। आलिंगने किं। समश्लिषज्जतुकाष्ठं॥ ञिष्विदा गात्रप्रक्ष
रणे। स्वेत्ता। अस्विदत्। क्रुध क्रोधे। क्रोद्धा। क्षुध बुभुक्षायां॥ क्षोद्धा। अक्षुधत्॥
रधिजभोस्वरेनुम्
शुध शौचे। शोद्धा। षिधु संराद्धौ। सेद्धा। रध हिंसायां च। ररंध। रधिथ। ररद्ध। ररंधिव
स्वरतिसूतिइतिनेट् — नोलोपः
रेध्व। रधिजभोः स्वरे नुम्॥ मुदितो वा। लिट्यजेइटि रधेर्नुम्न। रधिता। रद्धा। अरधत्॥

शाच्छासेति वा से लुक्
यमिरमिनमातां॥२॥
अवखंडनं त्र सकारः
२२
अकर्मकान्ऽद्विं शत्रु
नुपराध्नोति हिनस्तीत्य
र्थः ३

राध संसिद्धौ दिवादिः
सार्यात्स्वादिः चु[illegible]द
श्च राधो हिंसायामेव
पूर्वलोपो न भवतः हि
सार्थकस्य दैवादिक
स्याभावात्॥२॥

प्राणिकर्तृकमुपगूहन
मालिंगनं अनिटः श्लि
षेः सक् भवति आलि
गनेऽर्थे अनिटः किं श्लि
षदाहे इति सेटो वादि
कः स्यसेटो भावात् लि
सुषादेरित्यस्यापवादः
३॥ गात्रप्रक्षरणं घ
र्मस्रुतिः निकारोऽनी
तांत क्तवर्तमानेपि इ
त्यर्थः ४॥

संराद्धिर्निष्पत्तिः तुकार
इदितो वेत्यर्थः॥२॥
[illegible]लिप्राणविरोधा
[illegible]लव्यापारे हिं
सा २

श्रीलमंत्र हि स्तर्पर्तीचर
क्रपादीनां वैतनारः२
स्वरतिस्तूतिवेद२

सि॰ चं॰ उ॰

क्रवस्यष्टा म शात्पदपा
भितिवासि २१ :इड्‌भा
वे॰ नि॰ इतिवृद्धिः स्वे
तुभ्रतनुपधायाइतिपुन
र्वृद्धिः अत्रासीत्॥३॥
दुहादेरिति घत्वे ढत्वेरति
घस्यधः जश्त्वे मुमोग्ध
ढुत्वे ढिलोप इति ढलोपः
मुमोढ लटि घत्व ढत्वयो
स्तुत्वं रूपं॥५॥२
भ्रासभ्लासितिवायः क्रम
तव इत्येत्वपूर्वलोपौ २२
अयं नषित् क्रकारक्र
दितोवेत्यर्थः २२
ष्ठिवुक्लम्याचमामिति
दीर्घः॥१॥

शेणे अदर्शने। नेशिथ। मस्जिनशोर्झलि नुम्। ननंष्ठ। नेशिव। नेश्व। नशिता। नंष्टा। अ
नशत्। तृप प्रीणने। ततर्पिथ। ततर्प्थ। तत्रप्थ। तर्पिता। त्रप्ता। तर्प्ता। अतर्पीत्। अताप्
सीत्। अत्राप्सीत्। अतृपत्। दृप हर्षगर्वयोः। दृप्यति। ददर्प। द्रुह जिघांसायां। दुद्रोह॥
दुद्रोग्ध। दुद्रोहिथ। द्रोहिता। द्रोग्धा। द्रोढा। द्रोहिष्यति। ध्रोक्ष्यति। अद्रुहत्। मुह वैचि
त्ये। मुमोहिथ। मुमोढ। मुमोग्ध। ख्वसेइति चपत्वं षढोरिति कत्वं मोक्ष्यते। ष्णुह उद्गि
रणे। सुष्णोहिथ। सुष्णोग्ध। सुष्णोढ। सुष्णुहिव। सुष्णुह्व॥ ष्णिह प्रीतौ। सिष्णेहिथ। सिष्णे
ग्ध। सिष्णेढ। स्नेढा। स्नेहिता। शमु उपशमे। शमां दीर्घः। कर्त्तरि श्यपि परे। शाम्यति। शेमतुः।
शमिता। अशमत्। तमु कांक्षायां। ताम्यति। दमु शमत्तायां। अदमत्। श्रमु तपसि खेदे
च। अश्रमत्। भ्रमु अनवस्थाने। भ्राम्यति। भ्रमति। बभ्राम। भ्रेमतुः। बभ्रमतुः। अभ्र
मत्। क्षमू ष सहने। क्षाम्यति। चक्षमिथ। चक्षंथ। चक्षमिव। चक्षण्व। अक्षमत्। क्लमु
ग्लानौ। क्लाम्यति। क्लामति। अक्लमत्। मदी हर्षे। माद्यति। मेदिथ। अमदत्। शमाद

पदांतामावान्नशोरिति
कुत्वंन १२

वैचित्त्यमविवेकः४

ऐपरेइत्यपिपाठः।७॥

शमताशान्तिः४२

२१

॥अस्यतेः पुषादित्वात् तङ् प्रत्यये सिद्धे अप्रस्यति न क्षीतिवचनेन चात्मनेपदार्थं उपसर्गादस्यत्यूह्योरित्यात्मनेपदं वक्ष्यते पर्यास्यंत ॥

परिणामोधिकारः

षोः ष्टो। असु क्षेपणे। अस्यति। आस। अस्यतेस्थुक् ङे। आस्थत्। यसु प्रयत्ने। अनुप-
सर्गेतु। प्रयस्यति। जसु मोक्षणे। जस्यति। तसु दसु उपक्षये। तेसिथ। देसिथ। दंतोष्ठ्यादि वसु स्तंभे।
ववसतुः। वसिता। बिस प्रेरणे। कुस संश्लेषणे। कोसिता। लज्जने बुस उत्सर्गे। बोसिता। मुस खं-
डने। मोसिता। मसी परिणामे। मेसिथ। लुठ विलोडने। लोठिता। उच समवाये।
उच्यति। उवोच। ऊचतुः। भृशु भ्रंशु अधःपतने। बभर्शिथ। भ्रश्यति। अभ्रशत्। वृ-
श वरणे। ववर्शिथ। कृश तनूकरणे। चकर्शिथ। ञितृष पिपासायां। ततर्षिथ। हृ-
ष तुष्टौ। हृष्यति। जहर्षिथ। रुष रिष हिंसायां। इषुसहेति वेट् रोषिता। रोष्टा। रेषिता। रेष्टा। डिप क्षेपे। डे-
पिता। कुप क्रोधे। कोपिता। गुप व्याकुलत्वे। गोपिता। युप रुप लुप विमोहने। योपि-
ता। रोपिता। लोपिता। लुभ आकांक्षायां। लोभिता। लोब्धा। क्षुभ संचलने। क्षोभिता॥
क्लिदू आर्द्रीभावे। क्लेदिता। क्लेत्ता। ञिमिदा स्नेहने। मिदेर्गुणो ये। मेद्यति। ञिक्ष्वि-
दा स्नेहनमोचनयोः॥ क्ष्वेदिता। ऋधु वृद्धौ। आनर्द्ध। गृधु अभिकांक्षायां। जग

सर्गाद्यसेः संपूर्वाच्च
यो वा यास्यति यसति
संयस्यति संयसति उ
प॰ १८टि

समवायो संघः ४८

नत्र हिंसायां । तुमित्र
प्रेक्ते यत्नो ॥३॥

सि० चं० ऊ०

२६

अपिद्दाधास्थानितीत्वं
न भवति अदास्त नतु
दीङ् इति निषेधात्
प्राणविलुप्यते इति प्रा
णवियोगः तस्मिन् ॥४

प्रसवे उत्पत्तिः १

र्धिष्य ॥ इति घुषादयः ॥ इति पंप्र० ॥ षूङ् प्राणिप्रसवे । सुषुवे । सोता । सविता । दूङ् प
रितापे । दुदुविड्ढे । दुदुविध्वे । दाविषीष्ट । दीङ् क्षये । दीङो युट् क्ङिति स्वरस्य । दिदीये ॥
मीनातिमिनोतिदीङां गुणवृद्धिविषये क्यपि च आत्वं लीलीङोर्वा । दाता । दास्यते
अदास्त । डीङ् विहायसा गतौ । डीयते । डिड्ये । डयिष्यते । धीङ् आधारे । दिध्ये । दिध्यिढ्वे । दि
ध्यिध्वे । अधेष्ट । मीङ् प्राणवियोगे । मेता । रीङ् स्रवणे । रिर्यिषे । लीङ् श्लेषणे । लिल्ये
लेता । लाता । अलास्त । अलेष्ट । व्रीङ् वरणे । व्रेष्यते । ओदित्वात्स्वादेरंतस्य क्तस्य न
त्वंप्रयोजनं । लूनं ते स्वादयः ओदितः तत्फलं तु क्तक्तवतोर्नत्वं । स्वादय ओदिताः । पी
ङ् पालने । अपेष्ट । माङ् माने । अमास्त । ईङ् गतौ । अयांचक्रे । ऐष्ट । प्रीङ् प्रीतौ । पिप्रिये ।
जनी प्रादुर्भावे ॥ ज्ञानबोध ते २१ जाजनोर्जा ११ चतुर्षु । जायते । जज्ञे । जनिता । अ जनि । अजनिष्ट । अजनि
षातां । दीपी दीप्तौ । दिदीपिषे । अ दीपि । अदीपिष्ट । पूरी आप्यायने । अपूरि । अपूरि
ष्ट । तूरी गतित्वरणहिंसनयोः । तुतूरिषे । तप ऐश्वर्ये । तप्यते । तेपे । तप्ता । वावृतु वरणे

॥ नानव्योरिति नवूक्रा
दिनियमान्नित्यमिट्
१॥

लीलीङोरात्वं वा गुण
वृद्धिविषये क्यपि च
लासीष्ट लेषीष्ट ५॥

दीपजनेति वा इण् जन
बध्योर इति वृद्धिः ॥३॥
आप्यायनं तृप्तिः २

२६

अनोः परोक्ष धधा
नुः कामे द्वा वां ४

दीपजनबुधेतीण्
लुगितितनो लुक् आ
दिजवाना मिति सः
३२

विसर्गेन लत्वौ ऽप्रक
र्मकः ॥५॥

अधिरं जि रज्यति रज्य
ते ८॥

... बलीरसपृ हलं
अभिषवः स्नपनं स्नानं
पीडनं सुरासंधानं च तत्र
स्नानेऽकर्मकः १२

वात्स्यते । व्यावर्त्तीचक्रे । अव्यावर्त्तिष्ट । पद गतौ । पेदे । पत्ता । पदेरणतनि । अपादि । अ
पत्सातां । खिद दैन्ये । खेत्ता । अखित्त । विद सत्तायां । वित्सीष्ट । अवित्त । बुध अवगमने
भुत्सीष्ट । बोद्धा । भोत्स्यते । अबोधि । अबुद्ध । अभुत्सातां । युध संप्रहारे । युत्सीष्ट । यो
द्धा । अनुरुध कामे । अनुरुत्सीष्ट । अनुरोद्धा । मन ज्ञाने । मेनिषे । मंता । अमंस्त । युज स
माधौ । योक्ता । सृज विसर्गे । सृज्यते । सृक्षीष्ट । स्रष्टा । असृष्ट । असृक्षातां । लिश अल्पी
भावे । लिक्षीष्ट । लेष्टा । अलिक्षत । अलिक्षातां ॥ इत्यात्म ॥ ॥ मृष तितिक्षायां । मम
र्षिसे । मर्षिष्यति ॥ ईशुचिर् क्लेदे । शुच्यते । अशुचत् । अशोचीत् । अशोचिष्टां । रंज
रागे । अरांक्षीत् । आरंक्त । शप आक्रोशे । शेपे । शप्ता । अशाप्सीत् । शक मर्षणे
शेकिथ । शशक्थ । शक्ता । शक्यते । अशकत् । पुषादित्वात् ङः । अशक्त । से
ट्कोयमित्येके । शकिता । णह बंधने । नेहिथ । नन्द्ध । नत्सीष्ट । अनात्सीत् । अनद्ध
॥ इति दिवादयः ॥ ॥ षुञ् अभिषवे । स्वादेर्नुः । स्वादेर्गणान्नुप्रत्ययो भवति ॥

अप्रनत्ययस्यालोपभवनंअ
ल्पीभावस्तस्मिन् ॥५॥

स्वरांतादल्वतश्चेत्सिवे
ट् न होधः इतिधः ॥२॥

उपसा हस्वयं नुत्र स
यण्वा न हेतैः

सि॰कौ॰उ॰

२९

य मिर मिनु माता मि
टू स कौ ४ र वना वि
प्रोवें चयनं ॥४॥

नुधातोः

कर्त्तरि चतुर्षु ॥ न्वेः ॥ नुवर्त्य यस्यनुप्रत्ययस्यच गुणोपिति । सुनोति । सुनुतः । सुन्वंति । स्रो
र्वोर्बालोपः । सुन्वः । सुनवः ॥ स्रोवीह । सुनु । सुनवै । सोषीष्ट । असावीत् । असोष्ट । षिञ् बं
धने । सिषे । असैषीत् । शिञ् निशाने । शेता । अशेष्ट । डुमिञ् प्रक्षेपणे । ममौ । मिम्यतुः । ममि
थ । ममाथ । मिम्ये । माता । अमासीत् । अमास्त । चिञ् चयने । चिनोति । चिनोतेः सणादौ कि
र्वा । चिकाय । चिचाय । अचैषीत् । अचेष्ट । स्तृञ् आच्छादने । तस्तरतुः । स्तर्यात् । ऋदंता
लोपोरुत्वात्तृसे
संयोगादेः सिस्योरिड्वा स्यात् । स्तरिषीष्ट । स्तृषीष्ट । अस्तार्षीत् । अस्तृत । अस्तरिष्ट ॥
ऋदंतास्यपो
कृञ् हिंसायां । चकर्थ । चकृवहे । कृषीष्टं । अकार्षीत् । वृञ् वरणे । वृञस्यपरट् । वव
नेट् वृञ्को
रिथ । ववृवहे । वृङ्वृञ्भ्यां ऋदंतात्सिस्योरिड्वाति । वरीषीष्ट । वृषीष्ट । अवारीत् । अवरिष्ट ।
अवृत । धूञ् कंपने । धोष्यति । अधोषीत् । दीर्घांतोप्ययं । धूनोति । अधावीत् । स्तुसुधूञ्भ्यामि
ति नित्यमिट् । अधावीत् । स्वरतीतिवेट् । अधविष्ट । अधोष्ट ॥ इत्यास्त्येप्र॰ ॥ ॥ दुदु उप
तापे । दोष्यति । अदोषीत् । हि गतौ वृद्धौच । प्रहिणोति हिनोतेर्हस्य घोनस्त्वंङि । जिघा

स्तुसुधूञ्भ्यो वेसेरिट् ॥
२
मीनाति मिनोति दीङा
मित्यात्वं प्रातोलप्
डौ ॥३॥

गुर्णोर्त्ति संगायोरिति
गुणः ॥५॥

वृङ् वृजिति वा दीर्घः
वरिता वरीता ॥४॥

२९

अङीति किम् अजीह
यतः

राधो हिंसायामि त्यत्र वा राधे हिंसा याम प्ययम् २

लिसुषादेर्ड् ८

प। अशैषीत्। आप्लृ व्याप्तौ। आप्नुवंति। आप्नुहि। आप। आप्ता। अपत्। शक्लृ शक्तौ।
शेकतुः। शक्ष्यति। अशकत्। राध साध संसिद्धौ। राधो हिंसायामेत्वपूर्वलोपौ किति॥
लिटि सेटि थलि च। रेधतुः। ससाधिथ। असात्सीत्। असाद्धां। ञिधृषा प्रागल्भ्ये। धृष्णो
ति। अधर्षीत्। दंभु दंभे। श्रंथि ग्रंथि बंजि दंभिभ्यो लिटः कित्वं वा। दंभे किति लिट्येत्वपू
र्वलोपौ। ददंभ। देभतुः। ददंभतुः। देभिथ। ददंभिथ। (नो लोपः) दभ्यात्। दंभिता। अदंभीत्। ऋधु वृ
द्धौ। ऋध्नोति। आनर्द्ध। आनृधतुः। ऋध्यात्। अर्धिता। आर्धीत्। हि हिंसायां। हिणोति॥
हीयात्। अहैषीत्॥ इति पंच॥ अशूङ् व्याप्तौ संघाते च। अश्नुते। (नुगमं) आनशे। अशी
ष्ट। अशिषीष्ट। (ऊदित्वाद्वा) अशिता। अष्टा। आशिष्ट। आष्ट। आक्षातां॥ ष्टिघ आस्कंदने। स्तिघ्नुते॥
तिष्टिघे। तिष्टिघिषे। स्तिघिषीष्ट। अस्तेघिष्ट॥ इति स्वादयः॥ ॥ रुधिर् आवरणे॥
रुधादेर्नम्। कर्त्तरि चतुर्षु। नमसोःस्य। रुणद्धि। रुंद्धः। रुंधंति। रुणत्सि। रुंद्ध। रुंध्यात्। रुं
धीत्। रुणद्धु। रुंद्धां। अरुणत्। अरुंद्धां। अरुंधन्। (लिपदः ३) अरुणः। अरुणत्। रुरोध। रुरुधिषे। अ

दंभनं दंभः ८।
लोकवंचनाविहित कर्म्मानुष्ठानस्य दंभ संज्ञा॥ ८॥ श्रथग्रंथ संदर्भे बंजपरिष्वंगे दंभु दंभे॥ ८॥

न लोपस्यासिद्धत्वात् एत्वपूर्वलोपयोरप्राप्तौ प्रारंभः॥ ८

आस्कंदनं शोषणं॥ ८

आवरणं रोधः ३

निमत्वात् गुणबाधकं २ ...धेः हसात्परस्येति वा ...रलोपः॥ २॥ दिस्योर्हसादित्वद्दिपि सिपोर्लोपः॥ १॥

प्रत्ययस्य नमोऽस्त्वद्धीतो प्राकारस्य लोपो ङि-ति परे २

भिनत्ति अभिनत् द्
अभिनः अभिनत् बि
भेद अभिदत् अभै
सीत् अभित्त ९=

सि.कौ.३०

३०

रोत्सीत्। अरुधत्। अरुद्ध। भिदिर् विदारणे। छिदिर् द्वैधीकरणे। छिनत्ति। छिंत्ते। चि-
च्छेद। चिच्छिदे। छिद्यात्। छित्सीष्ट। छेत्ता। अच्छिदत्। अच्छैत्सीत्। अच्छैत्तां। रिचिर् विरेच
ने। रिणक्ति। रिङ्क्ते। ञसाद्धिर्हेः। चोङ्कुः। ञवेजवाः। रिंग्धि। अरिणक्। अरिचत्। अरै
क्षीत्। अरिक्त। विचिर् पृथग्भावे। विङ्क्ते। अविचत्। अवैक्षीत्। क्षुदिर् संपेषणे। क्षुं
त्ते। चुक्षोद। चुक्षुदे। क्षोत्ता। अक्षुदत्। अक्षुत्त। अक्षौत्सीत्। युजिर् योगे। युनक्ति। युंक्ते।
देवनं निंदनं तथा प्रलाप इत्येके
अयुजत्। अयौक्षीत्। अयुक्त। उछृदिर् दीप्ति देवनयोः॥ छृणत्ति। छृंते। अच्छृणत्। अच्छ
र्द्। अच्छर्त्तां। अच्छृदत्। चच्छर्द। छर्त्सीष्ट। छर्दिषीष्ट। अच्छृदत्। अच्छर्दीत्। उतृदिर् हिं
सानादरयोः। तृणत्ति। तृंत्ते। ततर्द। ततृदे। तर्त्स्यति। तर्दिष्यति। अतर्दीत्। अतर्दिष्ट॥
इत्यादयः॥ ॥शिष्लृ विशेषणे॥ शिनष्टि। शिंष्टः। शिंषंति। शिण्ढि। अशिनट्। उ। शेष्टा।
पुषादित्वादङः
शेक्ष्यति। अशेक्ष्यत्। अशिषत्। पिष्लृ संचूर्णने। पिनष्टि। पिंष्टः। पेष्टा। पेक्ष्यति। अपिष
त्॥ भंजो आमर्दने॥ भनक्ति। भंक्तः। भंजंति। बभंज। बभंजिथ। बभंक्थ। भज्यात्। अभं

ततृदे इति ५

ञसाद्धिर्हे इति हेर्धिः
षस्य डत्वं ष्टुत्वं अनुस्वा
र परसवर्णौ शिण्ड्ढि
संयोगांतस्य लोपे शि
ण्ढि ॥ ३ ॥=

भंजिता ३०

भंजो ओदत् इत्यविका
ढः भंक्ता १

क्ता। अभाङ्क्षीत। भुज पालनाभ्यवहारयोः॥ भुनक्ति। भुंक्तः। भुंजंति। अभुनक्। अभौक्षी
त्। अभौक्तां। तृह हिसि हिंसायां। तृहोनमिकृते इमागमः। पिति हलि परे। तृणेढि। तृण
ढः। तृणेढु। तृणेढ्हि। अतृणेट्। अतृणेड्। अतृणेहं। तृह्यात्। तर्हिता। अतर्हीत्। इदितो नु
म्। नमः। नश्चलयात्स्वरस्य नस्य लोपः॥ हिनस्ति। हिंस्तः। हिंसंति। हिनस्तु। हिंधि। अहिनः।
जिहिंस। अहिंसीत्। उंदी क्लेदने। उनत्ति। औनत्। औंत्तां। औंदन्। औनः। औनत्। उंदां
चकार। औंदीत्। अंजू व्यक्तिम्रक्षणकांतिगतिषु॥ अनक्ति। अंग्धि। आनक्। आनंजिथ
आनंक्थ। अज्यात्। अंजिता। अंक्ता। अंजेः सेर्नित्यमिट्। आंजीत्। तंचू संकोचने। तन
क्ति। तंक्तः। अतनक्। ततंच। तंचिता। तंक्ता। अतंचीत्। अताङ्क्षीत्। ओविजी भय
कंपा
चलनयोः। विनक्ति। विजेरिडादिप्रत्ययो ङित्। विविजिथ। विजिता। अविजत्। वृ
जी वर्जने। वृणक्ति। अवृणक्। ववर्ज्ज। वर्जिष्यति। अवर्जीत्। पृची संपर्चने। पृण
इति पृ
अपृणक्। पृच्यात्। पर्चिता। अपर्चीत्॥ ञिइंधी दीप्तौ। इंद्धे। इंत्से। ऐद्ध। इंधांच

क्लेदनमार्द्रीभावस्तस्मिन्॥५॥ विवेचनं व्यक्तिम्रक्षणं स्निग्धता अंजनमभित्यर्थः॥६॥

अहिनत् द्विपि सस्यतः सिपिवा॥७॥

भीतिर्भीत्या धं संभय

क्तिपपर्च २

सि०चं०त०

३९

के। ऐधिष्ट। खिद दैन्ये। खिंत्ते। खिंदीत। खेत्ता। अखित्त। खित्सीष्ट। अखित्त॥ विद वि
चारणे॥ विंत्ते। विविदे। वेत्ता। वित्सीष्ट। अवित्त॥ इति रुधादयः॥ ॥तनु विस्तारे
॥ तनादेरुपः। कर्तरि च तुर्यु। तनोति। तनुतः। तन्वंति। तनुते। तनुयात्। तन्वीत। ततान।
तेनतुः। तेने। अतनीत्। अतानीत्। तनादेस्तनथासोर्वासेर्लुक्। लोपस्त्वनुदात्ततनां
अतत। अतनिष्ट। अतथाः। अतनिष्ठाः॥ षणु दाने॥ सनोति। सनुते। सेने। सायात्। स
न्यात्। असानीत्। असनिष्ट। असाथाः। असनिष्ठाः। क्षणु क्षिणु हिंसायां। क्षणोति
क्षणुते। चक्षाण। चक्षणे। क्षण्यात्। क्षणिषीष्ट। क्षणिता। क्षणिष्यति। अक्षणीत्। अ
क्षत। अक्षणिष्ट। अक्षथाः॥ अक्षणिष्ठाः॥ तनादेरुपधाया गुणो वापि॥ क्षिणोति। क्षे
णोति॥ अक्षेणीत्। अक्षित। अक्षेणिष्ट। अक्षथाः। अक्षणिष्ठाः॥ ऋणु गतौ। ऋणोति।
अर्णोति। अर्णुतः। ऋणुतः। आनर्ण। आर्णीत्। आर्त। आर्णिष्ट। आर्थाः। आर्णिष्ठाः। त
णु अदने। तृणोति। तृणुते। तर्णुते। अतर्णीत्॥ अतर्त। अतर्णिष्ट॥ घृणु दीप्तौ। घृणो

उकारः कौमारिकस्या. र्थः २

तन्वः तनुवः ३

जनसनखनामिस्याल्वं वा ६२

इमावपिलाक्षणिक णकारवंतौ ६

रूपंतक्षणोतिवद्धिः ७

तनादेस्तनथासोरितिवासेर्लुक् लोपस्त्वनुदात्ततनामितिलोपः ३८

३९

ति। घर्णोति। जघर्ण। अघर्णीत्। अघृत। अघर्णिष्ट। अघृथाः। अघर्णिष्ठाः। डुकृञ् करणे॥
करोति॥ ङित्सदुः। कुरुतः। कुर्वन्ति। कुरुकुरोर्न दीर्घः। कृञो नित्यं वमोरुलोपः। कुर्वः॥
कुर्मः। कुरुते। कृञो ये। कृञ उप्रत्ययस्य लोपो ये। कुर्यात्। चकार। क्रियात्। अकार्षीत्।
अकृत। संपर्युपेभ्यः करोतेर्भूषणे सुट्। संस्करोति॥ अडभ्यासव्यवायेऽपि सुट्। कात्पूर्वः
समस्करोत्। संचस्कार। ससुटः कृञो लिट्येट्। संचस्करिथ। संचस्करिव। एवमुपस्कुरुते।
॥इत्यात्ये॥ ॥वनु पाचने। वनुते। ववने। परस्मैपदमित्येके। वनोति। ववान। मनु
अवबोधने। मनुते॥ इति तनादयः॥ ॥तुद व्यथने। तुदादेरः। तुदादेर्गणाद् प्रत्ययो भव
ति। कर्तरि चतुर्षु। तुदति। तुत्सीष्ट। अतौत्सीत्। अतुत्त। णुद प्रेरणे। नुदति। नुदेत्। नुत्सी
ष्ट। नोत्ता॥ अनौत्सीत्। अनुत्त। दिश अतिसर्जने। दिक्षीष्ट। अदिक्षत। हशषांतात्सक्
षत्वकत्वषत्वानि। अदिक्षत। भ्रस्ज पाके। भृज्जति। भृज्जतः। भृज्जंति। भ्रस्जो रसोर्न
पित्वा। बभर्ज। बभ्रज्ज। बभर्जतुः। बभ्रज्जतुः। बभर्जिथ। बभ्रज्जिथ। बभ्रष्ठ। बभर्ष्ठ॥

कृत्संयोगात्स्यादिरकिदिति सम्प्रसारणाभावः।

स्कोरिति सलोपः। रसोरिति रश्च सश्च रसौ तयोः रेफसकारयोः रादेशो रम्

तनादेरिति सिलोपा भावे लोपो हृस्वादिति सिलोपः॥४॥

अपोऽपवादः। ङित्वान्नगुणः ६

भर्जेर्नरूपे पाकेऽर्थे भ्रस्जेरिति संप्रसारणं स श्चुत्वेन शः शास्यज जः भृज्जति॥२॥ भ्रस्जः रसोः रकारसकार योरनवति अन्तविना

हृञीष्ट कर्त्ता कर्ता करिष्यति इत्यत्र सिलोपः सिटोः तगुणः १ हनूत ३

वकृव ३

अलंकरोतीत्यर्थ

उपस्कृता कन्यालं कृतेत्यर्थः ५

दिशति दिशते दिशेत् दिशेत दिशतु दिशतां अदिशत् अदिशत दिदेश दिदिशे दिश्यात् ३ देष्टा देष्टा देक्ष्यति देक्ष्यते अदेक्ष्यत् अदेक्ष्यत ३ भ्रस्जो रसोः स्थाने रमागमो वा अन्तविना भिन्नादेशः रसोर स्थाने ष्टी निर्दिष्टात् रकारो अयो निर्दिष्टः॥१॥

क्ङोरितिसलोपः क्ङि
तिसंप्रसारणंप्राप्तं
बाधित्वासंप्रसारणंभ
वतेततोभ्रज्ज्यात्१

स॰वे॰उ॰

३२

मच्लृमोक्षणे। लुप्लृछे
दने। विद्लृलाभे। लि
पउपदेहे। षिचक्षर
णे। कृतीछेदने। पिश
अवयवे। खिदपरि
घाते। व्याघ्र सूत्रिम
ते। विद्लृसेट् भाष्य म
तेऽनिट्॥४॥

क्ङितिसंप्रसारणंबाधकं। भ्रँज्यात्। अभार्क्षीत्। अभ्राक्षीत्॥ क्षिपप्रेरणे। क्षिप्सीष्ट। अ
क्षैप्सीत्॥ अक्षिप्त॥ कृषविलेखने॥ कृक्षीष्ट। क्रष्टा। कर्ष्टा। अक्राक्षीत्। अकार्क्षीत्। अकृ
क्षत्। अकृष्ट। अकृक्षातां॥ अकृक्षत। मिलसंगमे। मिमेल। अमेलिष्ट। मुच्लृमोचने। मुचा
देर्मुम्॥ मुचलुपविद्लिपसिचकृतपिशखिदामप्रत्यये मुम्। मुंचति। मुक्षीष्ट। अमुच
त्। अमुक्त। लुप्लृछेदे। लुंपति। लुप्सीष्ट। अलुपत्। अलुप्त। विद्लृलाभे। विंदति। अवेदि
ष्ट। अविदंयमिलेके। वेत्ता। लिपउपदेहे। लिंपति। अलिपत्। लिपिसिचिहृयतीनां॥
लुङिङेवाति। अलिपत। अलिप्त। षिचक्षरणे। सिंचति। सिषिचे। सिषेचिथ। असिच
त्। असिचत। असिक्त॥ इत्यात्मने॥ ऋषीगतौ। आनर्ष। ओव्रश्चूछेदने। ग्रहांक्ङितिच। व
श्चति। वव्रश्चिथ। वव्रष्ठ। अव्रश्चीत्। अव्राक्षीत्। अव्राष्टां। व्यचव्याजीकरणे (छद्मकरणे)। विच
ति। विव्याच। विविचतुः। विच्यात्। अव्याचीत्। अव्यचीत्। उंछिउंछे। उंछति। उं१
छांचकार। उछीविवासे (परिवासे)। उछति। उच्छांचकार। ऋच्छगतींद्रियप्रलयमूर्त्तिभावेषु।

॥ग्रहादौ पूर्वस्येतिह्रिलस्यरकारवकारयोरपिसंप्रसारणेप्राप्ते पूर्वस्य फलस्य संप्रसारणं ऋकारः ततो न संप्रसारणे संप्रसारणमितिनि
षेधात् वस्य संप्रसारणं नस्यात् वव्रश्च स्कोरितिसलोपः षत्वं ष्टुत्वं वव्रश्चइट् भावे स्कोरितिसलोपः षत्वं कत्वं षत्वं च॥३॥

उंछेर उंछनं कणादा
नंवीननमिति२

३२

उब्ज सागे उब्जांचकार
उज्झ सागे उज्झांचकार १

बीत
मिच्छ उत्क्लेशे मिच्छति
मिमिच्छ मिच्छिता १

ऋछे त्रीमि । ऋछेर्लिटि गुणः । आनर्छ । आनर्छतुः ॥ उब्ज आर्जवे । उब्जांचकार । उज्झ
सर्गे । उज्झांचकार । लुभ विमोहने । लोभिता । लोब्धा । अलोभीत् । तृप तृंफ तृप्तौ । अ
तृंफ नो = लोपः
तर्पीत् । तृंफादीनामप्रत्यये नुम् । तृंफति । तृफ्यात् । तुप तुंप तुफ तुंफ हिंसायां । तु
पीडा
पति । तुंपति । तुफति । तुंफति । दृप दृंफ उत्क्लेदे । दृपति । दृंफति । ऋफ ऋंफ हिंसायां
॥ आनर्फ । ऋंफति । ऋंफांचक्रे । गुफ गुंफ ग्रंथे ॥ अगोफीत् । गुंफति । उभ उंभ पूरणे । उ
वोभ । उंभति । उंभांचकार । शुभ शुंभ शोभार्थे । शुशोभ । शुंभति । दृभी ग्रंथे । अदर्भीत् । चृ
नतरु देति वेट
ती हिंसा ग्रंथनयोः ॥ चर्तिष्यति । चर्त्स्यति । अचर्तीत् । विध विधाने । वेधिता । कुट
कौटिल्ये । कुटादेर्ञ्णिणिद्वर्जः प्रत्ययो ङित् । चुकोट । चुकुटिथ । कुटिता । अकुटीत् ।
पुट संश्लेषणे । पुटिता । कुच संकोचने । कुचिता । गुज शब्दे । गुजिता । गुड रक्षायां । गुडि
ता । डिप क्षेपे । डिपिता । छुर छेदने । कुर्छुरोर्न दीर्घः । छुर्यात् । स्फुट विकसने ।
स्फुटिता । मुट आक्षेपप्रमर्दनयोः ॥ मुटिता । त्रुट छेदने । त्रुट्यति । भ्राश म्लाशेति वा

अकुलीकरणे दबुस
हेतिवेद ॥२॥ कुषस्य
ग्रामस्येति सिप्प्रत्यय
विकल्पः पौषादिक
स्येवरुस्यापवादः ला
ततेमात्र नितसंधिः उ
प्रत्ययेनकारानुषक्तो
लितत्फादयः ॥३॥

अलोप्सीत् २

मड कुरवे मडति मम
डमडिता ५

खुर विलेखने किले
खने छेदने केशान्
खुरति २

तुटति तुटेत् तुटतु अतुटत् तुतोट तुट्यात् तुटिता तुटिष्यति अतुटिष्यत् अतुटीत् १ एछेत् एछतु अएछत् एछ स्पृ संयोगा
दिरादिरकित एच्छ्यात् एछा एछ्यति अएछ्यत् ९

पः। त्रुटति। त्रुटिता। तुट कलहकर्म्मणि। तुटिता। चुट छुट छेदने॥ चुटिता। छुटिता। जु
ड बंधने। कड मदे। लुट संश्लेषणे। कृड घनत्वे। कृडिता। कुड बाल्ये। पुड उत्सर्गे। घुट प्रति
घाते। स्फुर स्फुरणे। पुस्फार। स्फुल संचलने। निर्निविभ्यः स्फुरस्फुलयोः सस्य षो १
वा॥ निःष्फुरति। निष्फुरति। णू स्तवने। अनुवीत्। धू विधूनने। अधुवीत्। कुटादेरा
ति ङित्वान्न वृद्धिः मुचादेति मुम्। गुपुरीषोत्सर्गे। जुगुविथ। जुगुथ। अगुवीत्। ध्रुगति
स्थैर्ययोः। अध्रुवीत्॥ इति कुटादयः॥ कृती छेदने। कृंतति। कर्त्तिष्यति। कर्त्स्यति॥
अकर्त्तीत्। गॄ निगरणे। गिरति। गिरतेः स्वरे रस्य लो वा। गिलति। अगारीत्। अगालीत्।
स्पृश स्पर्शने। स्प्रष्टा। स्पर्ष्टा। अस्प्राक्षीत्। अस्पार्क्षीत्। अस्पृक्षत। प्रछ ज्ञीप्सायां। पृ
च्छति। अप्राक्षीत्। सृज विसर्गे। ससर्जिथ। सस्रष्ठ। स्रष्टा। अस्राक्षीत्। टुमस्जो शु
द्धौ। मज्जति। मस्जिनशोर्झलि नुम्। मंक्ता। अमांक्षीत्॥ विछ गतौ। विच्छायति। वि
च्छायांचकार। विविच्छ। इषु इच्छायां। इच्छति। ऐच्छत। इयेष। इयेषिथ। एषिता। एष्टा

मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम् वाच्यः २ यतः विछायात् विछ्यात् विछायिता विछायिष्यति अविछायिष्यत् अविछायीत् १

टेत् त्रुटेत् त्रुटोत् त्रुटतु अत्रुटत् अत्रुटत् तु
त्रोट त्रुट्यात् त्रुटिता त्रु
टिष्यति अत्रुटिष्यत् अत्रु
त्रु० चु० तु०
...त् १ स्फुरति स्फुरेत्
स्फुरतु अस्फुरत्
पुस्फोर स्फुर्यात् ... स्यका
लोपधं के ... ति इ
ध्रुव इति पाठांतरमस्ति
तीपक्षे तुटेट ध्रुविता अ
ध्रुवीत् ६

कृषादीनां कारः पत्व
स्पृष्टे स्प्रष्टा कृषस्मदे
तिवासिः अस्प्राक्षीत्
पक्षे हलघौंतादिति
सकू अस्पृक्षत॥ ७॥
सृजि दृशो स्यपोवेट्
तदोस्मे इदृशा मितिः
॥३॥ ... स्तुत्वेन सस्य
जः झवे जबाः इति जस्य
त्वेन जः मज्जति म
नशोर् ति नुम ...
सलोपः मङ्क्ता
॥२॥

गिलेत् गिलतु अगिलत्
जगार जगाल जगाल जगार
... गाल जगल गीर्यात्
गरिता गरीता गलिता ग
लीता गरिष्यति गरीष्यति
गलिष्यति गलीष्यति अग
रिष्यत् अगरीष्यत् अग
लिष्यत् अगलीष्यत् वृते
रोरेन दीर्घः सिद्धाद्भ्य
७=

लोपो ह्रस्वादिति सि
लोपः अगुता ॥ ५॥
न तत् इति वेट् अनि
टो नामिवत् इति वृद्धिः
ततः कृषादीनामिति
वारः अतनुपक्षोपार
वृड्‌वत्र् हदंतानांवे
ति वा दीर्घः गरिता ग
रीता ॥७॥ ज्ञातुमिच्छा
ज्ञीप्सा तस्यां ज्ञीप्सायां
ग्रहामिति संप्रसारणं
तुदादिगणपाठ सामर्थ्या
त् अ ३३ यप्रत्ययांता
त् अप्रत्यय यः न त्वप्
गुत्वा इत्याय प्रत्ययः का
सादी प्राप्ता ॥२॥

अन्तरकृत्वादिपु २

पेषीत्। विश प्रवेशने। विशति। वेष्टा। अविक्षत्। मृश आमर्षणे (स्पर्शे)। अम्राक्षीत्। अमार्क्षी
त्। अमृक्षत्। रि पि गतौ। नुधातोः। रियति। पियति। रेता। पेता। धि धारणे (धियति)॥ क्षि निवा
सगत्योः (क्षियति)॥ षू प्रेरणे। सुवति (सविता)। कॄ विक्षेपे। ऋत इद्। किरति। चकरतुः। ऋच्छसंयोगादि
स्कित्वाद्गुणः चकरुः। वृङ्वृञ्ग्रहदंतानामिति वा दीर्घः। करिता। करीता। उपा
त्किरतेसुडागमः छेदे हिंसायां प्रतेश्च॥ उपस्किरति। हिंसायां प्रतिस्किरति। रुजो
भंगे (रुजति)। अरौक्षीत्। अरौक्तां। भुजो कौटिल्ये। भोक्ता। अभौक्षीत्। छुप स्पर्शे। छोप्ता। अ
छौप्सीत्। रुश रिश हिंसायां। रोष्टा। अरुक्षत्। अरोक्षीत्। रेष्टा। अरिक्षत्। लिश ग
तौ। लेष्टा। अलिक्षत्। खिद परिघाते (मुचादेरिति नुम)। खिंदति। खेत्ता। अखैत्सीत्। पिश अवयवे
पिंशति। पेशिता। अपिक्षत्॥ इति वं॥ ॥जुषी प्रीतिसेवनयोः (सेट्)। जुषते। ओविजी भ
यचलनयोः (सेट्)। उद्विजते। विजेरिडादि (पर) प्रत्ययो ङित्। उद्विजिता। ओलजी। ओलस्जी (सेट्)
व्रीडे (लज्जी)। लजे। ललज्जे॥ ष्टङ् व्यायामे (विस्तारे)॥ अयं पकि (अनिट्)। ऋतोरिङ् भवत्यकारे प्रत्यये यकि च। तु

॥ऋत इद्धातोरिति वा सिः
कृ पादीनामिति वा रः
१=

अपेसीत् २

अट् द्वित्वव्यवधानेपि
सुट् कात्पूर्व इति वक्त
व्यं उपस्किरत उपस्
स्कार ॥५॥=

अपंदीय नार्थे पित्त्व
ष्टत्वपाकि पिंशति
दीपयति त्वर्थः ४=
उद्विजिष्यते उद्विजि
षत उदविजिष्ट २

छे ५

प्रायेणायनस्पूर्वः नु
विजीतितौ दारिद्रकौ
धादिकयोः ६ योश्च
हां नतुजौ होसादे
रूपव्याख्यानात
॥२॥=

अकारप्रदीर्घत्वं तेनऽ
त्वपूर्वलोपो न।

सि॰कौ॰न॰

विनिमयः परिवर्त्तः

३६

आदद्रिये आदरिष्यते आ
दरिष्यते

नित्यत्वादंतरंगत्वा
च्च आतौतोदनतद्
त्वत् नात इत्यालोपः
क्रीणते॥६॥

पंचायते पचते रस्मैप
दिनः स्वार्थः

धातोः। व्याप्रियते। व्यापप्रे। व्यापरिष्यते। व्यापृत। व्यापृषातां। मृङ् प्राणत्यागे। म्रियते।
लुङ्लिङोश्च तुर्षु चान्नान्यत्र। म्रियते। ममार। ममर्थ। मृषीष्ट। अमृत। दृङ् आदरे। आ
द्रियते। आदद्रे। आदृषीष्ट। आदृत। धृङ् अवस्थाने। ध्रियते॥ इति तुदादयः॥ ॥
डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये। नाक्र्यादेः। कर्त्तरि च तुर्षु। क्रीणाति। ई हसे। नाऽत्यस्याकार
स्य ईत् ङिति हसे। क्रीणीतः। नौतः। नाऽत्यस्याकारस्य लोपो ङिति स्वरे। क्रीणंति। क्री
णीते। चिक्रयिथ। चिक्रेथ। अक्रैषीत्। अक्रेष्ट। प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च। प्रीणीयात्॥
पिप्रिये। श्रीञ् पाके। अश्रैषीत्। मीञ् हिंसायां। मीनाति। मिनोति दीङां मित्वाल्वे। ममौ
धौ रितियः। ममौ। मिम्यतुः। ममिथ। ममाथ। मासीष्ट। माता। अमासीत्। स्कुञ् आप्रव
ने। स्तंभु स्तुंभु स्कंभु स्कुंभु स्कुञ्भ्यो नुर्नाच। स्कुनोति। स्कुनुते। स्कुनुतां। स्कुनाति॥
अस्कुनात्। चुस्कुविषे। अस्कौषीत्। अस्कोष्ट। स्तंभु इत्तुंभु स्कंभु स्कुंभु रोधने॥
एते पचंतः। विष्टभ्नोति। विष्टभ्नाति। स्तुभ्नाति। स्तुभ्नोति। विष्कभ्नाति। विष्कुभ्नाति

अयं क्रीतिरिङ् बुधा
तोः॥२॥
क्रीणाति क्रीणीते क्रीणी
यात् क्रीणीत क्रीणातु
क्रीणीतां अक्रीणात्
अक्रीणीत चिक्राय
चिक्रिये क्रीयात् क्रे
षीष्ट क्रेता क्रेता क्रे
ष्यति क्रेष्यते अक्रेष्य
त् अक्रेष्यत अक्रैषी
त् अक्रेष्ट ४

तर्पणं तृप्तिः कान्तिः का
मना

उद्धरणं

एते चत्वारः सौत्राः प
रस्मैपदिनः॥२॥

३६

॥ ॠत् संयोगादिरयकित्वाद्गुणः ॥ ॠतइद्धोर्धोर्विहसेइतिदीर्घः ॥ सीष्टादेश्चेतिइटोनदीर्घः ॥ ॠदंताः सिसोऽरेड्वा इडभावे नरितिनगुणः ॥ ॠतइरितिइरधोस्तितदीर्घः ॥ वॄड्वृञितिवेटोदीर्घः स्तरिता स्तरीतापक्षेऽपिटोनदीर्घः अस्तारिष्टां ॥५॥ ६॥

अतइत्यारंभसामर्थ्यात सन्निपातपरिभाषया अप्रवृत्तेः हेलुक् ॥१॥

स्कुभ्नोति। स्कुभ्नाति। हसांदांनेंहीं हसांतातनाइत्यस्यस्थाने आनः स्याद्धौपरे। स्तंभान। स्तुभान। स्कभान। स्कुभान। अस्तभत्। अस्तंभीत्। युञ् बंधने। युनाति। योता। क्नूञ् शब्दे। क्नूनाति। [क्नविता] अक्नावीत्। द्रूञ् हिंसायां। [द्रूणाति] द्रविता। पूञ् पवने। प्वादेर्ह्रस्वः। कर्तरि च तुष्टु। पुनाति। [पविता] अपावीत्। लूञ् छेदने। लुनाति। स्तॄञ् आच्छादने। स्तृणाति। तस्तरतुः। स्तीर्यात्। स्तरिषीष्ट। स्तीर्षीष्ट। अस्तारीत्। अस्तरिष्ट। अस्तरीष्ट। अस्तीर्ष्ट। कॄञ् हिंसायां। कृणाति। चकार। चकरतुः। चकरे। वॄञ् वरणे। वृणाति। वूर्यात्। वरिषीष्ट। वूर्षीष्ट॥ अवरिष्ट। अवरीष्ट। अवूर्ष्ट॥ धूञ् कंपने। धुनाति। दुधविथ। [स्वरतिसूती वेट्] दुधोह। धोता। धविता। अधावीत्। अधविष्ट। अधोष्ट। ग्रह उपादाने। गृह्णाति। गृहाण। [इटोग्रहां] ग्रहीषीष्ट। ग्रहिता। [सृजत] अग्रहीत्। अग्रहीष्ट॥ इत्याते॥ शॄ हिंसायां। शृणाति। शॄदॄप्रॄह्रस्वोवालिटि। शशरतुः। शशारतुः। शीर्यात्। शरीता। शरिता॥ पॄ पालनपूरणयोः। पृणाति। पपरतुः। पप्रुः। पूर्यात्॥ वॄ वरणे। वृणाति। ववरतुः। वूर्यात्॥ भॄ भर्त्सनभरणयोः। भृणाति। भ

वॄङ् वृञितिवेटोदीर्घः लुङि सेसिरीटोनदीर्घः अवारीत् अवा रीत् ॠदंतात् सिस्योरितिवेट् उरितिनगुणः योहेरिति धोरिति दीर्घः अवरीष्ट ॥ ॠवुधूस्नामितोट्पः ॥ ॠत्संयोगादेरित्यकित्वाद्गुणः ॥२॥ ॠतइद्धोरितिदीर्घः ॥ वॄङ्वृञितिवेटो दीर्घः ॥२॥ ॥

क्वचित्स्वदेहप्राप्तिपाठः ह्रस्वपक्षे॥ पणः अन्यत्रगुणः ३

र्यीत्। मॄ हिंसायां। मृणाति। मर्यात्। दॄ विदारणे। दृणाति। ददरतुः। दद्रतुः। जॄ वयोहा-
नौ। जृणाति। नॄ नये। नृणाति। कॄ हिंसायां। कृणाति। ऋ गतौ। ऋणाति। अरांचक-
र। ईर्यीत्। अरिता। अरीता। आरीत्। गॄ शब्दे। गृणाति। ज्या वयोहानौ। ग्रहादिनेति च
जिनाति। जिज्यौ। जिज्यतुः। जीयात्। अज्यासीत्। री गतिरेषणयोः। रिणाति। ली श्लेषणे।
लिनाति। ललौ। लिलाय। लिल्यतुः। लाता। लेता। अलासीत्। अलैषीत्। व्ली वरणे।
व्लिनाति। प्ली गतौ। प्लिनाति। ॥ इति प्वादयः॥ व्री वरणे। व्रीणाति। व्रिणाति। भ्री भये
भरणयोः। भ्रीणाति। भ्रिणाति। क्षीष् हिंसायां। एषां त्रयाणां वा ह्रस्वः। क्षीणाति। क्षि-
णाति। ज्ञा अवबोधने। जानाति। बंध बंधने। बध्नाति। बबंधिथ। बबंद्ध। भंत्स्यति। अ-
भांत्सीत्। अबांद्धां। मंथ विलोडने। मथ्नाति। श्रंथ ग्रंथ संदर्भे। शश्रंथ। शश्राथ। जग्रं-
थ। जग्राथ। कुंथ कुथ संश्लेषणक्लेशनयोः। चुकुंथ। चुकोथ। मृद मृड क्षोदे। मृद्ना-
ति। मृड्णाति। गुध रोषे। गुध्नाति। कुष निष्कर्षे। कुष्णाति। निरः कुषो वा सादेरिड्वा नपि

अपेसुखेवि: संस्कर्तौ २

स्तामरीता मरिष्यति मरी
ति अमरिष्यत् अमरीष्यत्
अमारीत् १२

सि०चं०उ०
कृदलेके २

३५

दीर्घस्य दीर्घ इति ह्रस्व
त्वप्वादीनामिति ह्रस्व
॥१४॥
लीलीङोरिति वा
आत्वं ॥१५॥

वकारः पिद्विदादि
ष्वोऽङ् इत्यर्थः ।१६
ज्ञाजनोर्जा इति जा
देशः ॥१७॥
अद्भिदिजवोनाभिति
नः ॥१३॥
संध्वनोश्चेनोनलाइति
३

दरीष्यति दरिता दरीता दरिष्य
ति दरीष्यति अदरिष्यत् अ
दरीष्यत् अदारीत् १

रेफस्य हिंसा ४

नरीयात् नरिता नरीता
नारीत्

तथोर्धः इति धः
सोढि तिसलोपः ४
श्रंथि ग्रंथि इति कि
त्वपक्षे एत्व पूर्व लो
पौ न भवतः इति हरि
दत्तोक्तः ॥३॥

३५
हलः श्नः शानज्झौ इति अतः
शानच् ॥२॥

पीडायां ३
॥ क्षुभ्नान। नभ्नतु
हिंसायां क्लिश्नाति
बाधाने क्लिश्नाति
अक्लेशीत॥२=
कुदिती वा क्लेशिता क्ले
ष्टा ४

निष्कोषिता। निष्कोष्टा। निरकोषीत। निरकुक्षत॥ क्षुभ संचलने। क्षुभ्नाति। क्षुभ्नादिषु नण
त्वं। अक्षुभ्नात्॥ अश भोजने। अश्नाति। आश। उध्रस उंछे। उध्रस्नाति। उकारो धात्ववयव
इव इत्येके। उध्रसांचकार। विष विप्रयोगे। विष्णाति। वेष्टा। अविक्षत॥ पुष पुष्टौ। पोषिता
अपोषीत। मुष स्तेये। मोषिता। खच खव हिठ भूतप्रादुर्भावे। खच्नाति। खवो वस्य औने
खौनाति। हिठ्णाति॥ इति प॥ ॥ वृङ् संभक्तौ। वृणीते। ववृषे। वरिषीष्ट। वारिषीष्ट॥
अवरिष्ट। अवारिष्ट। अवृत॥ इति क्र्यादयः॥ चुर स्तेये॥ चुरादेः स्वार्थे णिच्॥ सधातुः। चोर
यति। चोरयांचकार। चौर्यात्। चोरयिता॥ णेरङ् छिश्विनेः॥ अङि लघौ ह्रस्व उपधायाः॥
लघोर्दीर्घः। अचूचुरत्। अचूचुरत। चिति स्मृत्यां। चिंतयति। अचिचिंतत। चुरादेर्णि
ज्वेति केचित्। चिंतति। यंत्रि संकोचने। यंत्रयति। अययंत्रत्॥ उलडि उत्क्षेपणे॥ ओ
लंडयति। उलंडति। ओकार इदित्येके। लंडयति। लंडति॥ अललंडत्॥ पीड अवगाहे।
पीडयति। भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामुपधाया ह्रस्वो वा चङ्परे णौ। अपीपि

पुष्णाति निर्देशात् दर्प
सेट॥३
अप्रतिक्रांतो लक्षति
प्रादुर्भावः॥४८

णिकारो णित्वार्थे
तत्र नेत्यर्थः॥४९

स्तेनकर्म लुंटन मिति
कावतः४ चोरयते१

यंत्रति इत्यपि इति तुः

॥भ्राज भासृ दीप्तौ। भा ष व्यक्तायां वाचि।
दीपी दीप्तौ। जीव प्राणधारणे। मील मील
ने॥१२॥

लंड उपसेवायां स्नेह इविकासे वा उपसेवा ला
डयति ५ तम्

॥ अचीकृतत् इत्यादौ धातोरुपधाया ऋत इरिति इत्वे प्राप्ते: अपीपृथदित्यत्रोपवादः अचीकृतदित्यत्रेत्वप्रवादः अममीमृजदि
अममीमृजदित्यत्र मृजेर्वृद्धिरित्यात्वे प्राप्ते: अपीपृथदित्यादौ त्यत्रोऽस्यापवादः ३
उपधायाल्घोरित्यनेनात्वे प्राप्ते: ॥३

अडि॰ लघ — प्रख्याने विख्यातः — =ऽस्तनुपधायाः ते

उत्। अपिपीडत्। प्रथ प्रख्याने। प्राथयति। प्रथ्यात्। स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशां पूर्व
स्य अत्वं इ॰ परे णौ इत्यापवादः। अपप्रथत्। पृथ प्रक्षेपे। पर्थयति। पर्थयांचकार। उ
पधाया ऋवर्णस्य ऋद्धा इ॰ परे णौ इतरामपवादः। अपीपृथत्। अपपर्थत्। मृड अद
ने। मर्डयति। अममर्डत्। श्रण दाने। विश्राणयति। अशिश्रणत्। तड आघाते ता
डयति। तडति। अतीतडत्॥ ज्ञप ज्ञान ज्ञापन नयोः। मित्। मितां ह्रस्वः॥ मितां धातूना
मुपधाया ह्रस्वो णौ। ज्ञपयति। अजिज्ञपत्। यम वेष्टने मित्। यमयति। अयीयम
त्। चह चप परिकल्कने मित्। चहयति। अचीचहत्। चपयति। अचीचपत्॥
रह त्यागे मित्। रहयति। अरीरहत्। बल प्राणने। बलयति। चिञ् चयने मित्। चि
स्फुरो णौ वा आत्वं। रातौ णौ पुक्। ऋधातो रादन्तस्य च पुक् णौ। चपयति। स्फारयति
स्फोरयति। चययति। स्वार्थे णौ ज्ञपादिभ्यो ऽन्ये मितो न॥ कृत संशब्दने। कृतस्य
धातोरुपधाया ऋत इर्। कीर्तयति। अचीकृतत्। अचिकीर्त्तत्॥ श्रीकुमारा

उपधाया ऋवर्णस्य ऋद्धा इ॰ परे णौ इतरामापवादः।

वार्थे णौ ज्ञपादिभ्य इतिमित्वाऽभावान्न ह्रस्वः॥१॥ इत्याभाव पक्षे नु ह्रस्व ...
ली॰ चु॰ ॐ

३६

श्रण धातुः प्रायेण विपूर्वः॥४॥
ज्ञप धातुः ज्ञाने ज्ञापने चार्थे मित्प्रत्ययलक्षणे मित्संज्ञा च॥५॥
॥ चह चप इत्येतौ परिकल्कने दंभे शाठ्ये चार्थे मित्संज्ञौ लभते॥७॥ आचेआच रातेरूप३
चिनोतेः साहचर्यात् स्फुरस्येवात्वं २

स्व चिंतायां ह्रस्वो मित्त्वात् संज्ञमे प्रथ प्रख्याने। मृद मर्दने। स्तन आच्छादने। स्पश बाधन ग्रंथनयोः॥१॥

॥ यम धातुः वेष्टनेऽर्थे मित्प्रत्ययं लभते मित्संज्ञां च चुरादौ यमयति चेद् परिवेष्टने घटादौ तु यम धातुर्भोजनेऽर्थे एव मित्॥ संज्ञकः ब्राह्मणान् भोजयति॥६॥
मुख्यमते पंच ज्ञपादयः मतांतरे तु सप्त॥२॥ कुत्सनाज्ञोबाद इति सूत्रमभि
व्या ३६ प्यात्मनेपदिनः परगामिफलोर्थमिदं॥१॥

संचेतनं मर्छ्योधवस्था निम्नस्तु त्तरकालिकं स्मानम् १

चान्द्राः कु ष्व धातुम पिनदान्ते तन्मा ते कु टुम्बयते ३

पूर्वात्स्मयते अपवि पिदृस्यते इतिसूत्रे लटुप्रत्यये टिलोपे स्मात्सेचकृते निष्प नं कुस्मेतिनामाहि चातयति हिंसएतोस मानार्था ॥ ८ धूलीतिवंचक बना निधनेल्लयो कंचते धनातिधवतिस्कु टितातिमुक्तं वायुर्भि र्धूलयति वंपकपुष्प रेणुस्यतकाननेध वतिचैदनमंजरीष्ठ ॥ १ ॥ अयंधातुः स्वादौ तुदादौ क्र्यादौ चुरा दौ च ॥ १ ॥

त्मनेपदिनः । चितसंचेतने । चेतयते । अचीचितत । दंशदशने । दंशयते । अददंश
त । आकुस्मीयमात्मनेपदं णिसंनियोगेनैव । दंशति । नलोपोनसंजिसाहचर्यात्
ड्डादेरेवतत्रग्रहणात । तत्रिकुटुंबधारणे । तंत्रयते । कुटुंबयते । मंत्रिगुप्तभाष
णे । मंत्रयते । अममंत्रत । शामलक्षआलोचने । शामयते । अशीशमत । लक्षयते । अ
ललक्षत । दिवुपरिकूजने । देवयते । ग्र विज्ञाने । गारयते । विदचेतनाख्याननिवा
सेषु । वेदयते । अवीविदत । कुस्मनाम्नोवा । कुस्मेति । धातुः कुत्सितस्मयने । कु
स्मयते । अचुकुस्मत ॥ अथवा कुस्मेतिनामततोणिः । कणनिमीलने । काणयति ॥
नैवगण्यानुक्तेभ्योहिंसार्थेभ्यः स्वार्थेणिः । हिंसयति । ज्ञाणियोगे । अज्ञापयति ॥
ज्ञाप्यात ॥ भू मिश्रीकरणचिंतनयोः । भावयति । अबीभवत । लोहृलोचृभाषणे
वर्तितः । स्वदितः । शासखर्जतुपधापाहस्वोन । अलुलोकत । अलुलोचत । धू
ञ् कंपने ॥ धूञ्प्रीञोनुक् णौ ॥ धूनयति । अदूधनत । धवति । प्रीञ्तर्पणे । प्री

इत्याकुस्मीयाः ३ न्यादिषु नवसुगणेषु येहिंसार्थाधातवस्तेभ्यः स्वार्थेणिप्रत्ययः । न तु येभ्यो येहिंसार्था न भवन्ति तेभ्यो धातुभ्यः प्रयो
जककर्तृव्यापारे णिः प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । चुरादिगणस्थेभ्यस्तु स्वार्थ एव णिप्रत्ययो भवतीति ४

नतुणिसंनियोग २ यथाश गधातोनेन्दुपदाभावार्थोणि श्चनरदंशनाद्येपिप्रयो गः तदसपत्वलार्थेपि ४

सत्तायांविद्यतेज्ञाने वेत्तिविन्ते विचारणे विदतेविंदतेः प्राप्तौ श्यन्लुक्लश्नमशेष्विदं क्रमात ॥ ५ ॥ एकनेत्रमीलनेएवा यंधातुः स्वभावात्कला रलोचननेनवाकृत्वः अचीकणत अचका णत ॥ ५ ॥

वत्स्य मा लोपु धातुषु अंत्यावयवे॥ अचः परस्मिन् पूर्वविधौ परनिमित्तो आदेशः स्थानिवत् स्यात् स्थानिभूतादचः पूर्वत्वे
अकारो विवक्षितो न तु स्वार्थः॥ न इष्टस्य विधौ कर्तव्ये लोपो वा आदेश उच्यते न तु वर्णमात्रविधौ स्थानि न वर्णमात्रमा
॥१॥ अत्पयो विधिः क्रियते सः

गौर

अग्लुग्लस्य अग्लग्लो च इत्यस्य लोपो विद्यते यस्मिन् स अग्लोपी तस्य॥२॥
सि॰ चं॰ ॥॰

यति॥ अपिप्रिणत्। प्रयति॥ अथादंताः॥ कथ वाक्यप्रबंधे॥ अल्लोपः स्थानिवत्तत
नटद्विर्न। कथयति। अग्लोपिनो नाङ् कार्यं॥ अचकथत्। वटई स्पायां। वटय
ति। अवटत्। गणसंख्याने। गणयति। गणेः पूर्वस्य ई द्वा। अङ्परे। अजीगणत्। अ
जगणत्। स्तन गद देवशब्दे। स्तनयति। गदयति। अतस्तनत्। अजगदत्। पत गतौ
वाऽस्यंतः। पतयति। पतति। पतां चकार। अपतीत्। अपपतत्॥ वाऽदंत इत्येके॥
पातयति। अपीपतत्। पष प्रतिपत्तौ। रचयति। अररचत्। कल गतौ संख्याने च
॥ कलयति। अचकलत्। स्पृह ईप्सायां। स्पृहयति। भाम क्रोधे। भामयति। अब
भामत्॥ सूच पैशून्ये। सूचयति। असुसूचत्। सूत्र वेष्टने। सूत्रयति। असुसूत्रत्
मूत्र प्रस्रवणे। मूत्रयति। अमुमूत्रत्। [illegible] ऊन परिहाणे। ऊनयति। निमि
त्तः स्वरादेशो द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिवत्। स्वरादेः परः॥ स्वरादेर्धातो द्वितीयोऽवय
वोऽ द्विरुक्तः सस्वरो द्विर्भवति। औनिनत्। अर्थ ङ याचने। अर्थयते। आर्तथ

(interlinear: देवशब्दे — "गैरा जैते"; पष प्रतिपत्तौ — "प्रतिपत्तावित्यपि पाठः")

३२ बर

अनेकस्वरत्वादाम् पतयांचकार ५

पूर्वविस्याकारस्यो नसत्तो गुणो न तरा न प्रतिपत्तौ॥६॥
पिशुनो दुर्जनस्तस्य कर्म पैशुन्यं तस्मिन्॥७॥

न वा भूस्य द्वित्वं र खंडे यत इत्यल्लोपः॥१॥

वटई स्पायां वटयति अववटत् इत्यपि पाठः २

आप्तुमिच्छा ईप्सा तस्याम् २

आप्तुमिच्छा ईप्सा तस्यां॥७॥ ५५
अपस्पृहत्

लोपदेवस्तु धातोर्निमित्त इति वृद्धो रु ३ तो यातो गौरु कू इति पुनि हृते अर्थापयते ति रूपमाह अर्थयते॥२॥

भ्वादि १ अदादि २ ह्वादि ३ दिवादि ४ स्वादि ५ रुधादि ६ तनादि ७ तुदादि ८ क्र्यादि ९ चुरादि १० गणाः २

॥ प्रेरकस्य व्यापारे प्रेरणे स च प्रेरकः चेतनाचेतनसाधारणत्वेन विवक्षितः स च क्वचित् सिद्धः क्वचित् फलरूपः दे वदत्तः पाचयति गमयतीत्यादौ सिद्धः भिक्षा वासयति संग्रामो वासयतीत्यादौ फलरूपः अप्रयोज्यव्यापारोपहिते प्रयोज्यकव्यापारोपहिते प्रयोजकव्यापारे णिः प्रयोज्यव्यापारानुपहिते प्रयोजकव्यापारे लोट् च भवति णिको रित्यतेतदर्थः ॥२॥

त। संग्राम युद्धे॥ असंसंग्रामत। अंध दृष्ट्युपघाते (दर्शनाभावे) आंदधत्॥ अंक अंग पदे लक्षणे। आंचकत॥ इति चुरादयः॥

॥धातोः प्रेरणे॥ प्रयोजकव्यापारार्थाद्धातोर्णिप्रत्ययः। भवंतं प्रेरयति भावयति। भावयेत। भावयांबभूव। अउ ऊ स्योः पूर्वस्योकारस्य पवर्गयवरलजकारे अवर्णपरेषु परतः। अबीभवत्। मूङ् बंधने मावयति॥ अमीमवत्। (पुनिपूंतो अभिपूतौ च ह रु लूञ् छेदने गुग तौ सौत्रः) अपीपवत्॥ अरीरवत्। अलीलवत्। अजीजवत्। स्रवति शृणोति द्रवति प्रवति प्लवति च्यवतीनामोऽउ स्योः पूर्वस्येत्वं वाऽवर्णपरे धात्वक्षरे परे। असिस्रवत्। असुस्रवत्। अशिश्रवत्। अशुश्रवत्। अदिद्रवत्। अदुद्रवत्॥ अपिप्रवत्। अपुप्रवत्। अपिप्लवत्। अपुप्लवत्। अचिच्यवत्। अचुच्यवत्। नरितः। (शासने प्रे॰ शासयति) अशशासत्। (ढौकमाने प्रे॰ ढौकयति) अडुढौकत्। ण्यं। तातं। णिः। जैः। चौरयति। (रमानं प्रे॰) अचूचुरत्। हनो घत। हंतेर्घुदादेशः इणादिवर्जिते णिति। घातयति॥ अजीघतत्। शादेरगतौ तो णौ। (शीयमानं प्रे॰) शातयति। अशीशतत्। गतौ तु शादयति। ए॰

स्रु गतौ। श्रु श्रवणे। द्रु गतौ। प्रुङ् प्लुङ् च्युङ् गतौ अक्षरशः श्रोत्रवर्णपर्यायः ६

प्रयोजकः प्रेरकस्य व्यापारानुकूलवान् व्यापार लक्षणो णिचूत्करणे

ऊ स्तु द्विवेष्ट्वेन तरवेड उव्यावादेशः स्वाः पूर्ववेड तु इत्वदीर्घः ३

गाः शादयति गोवि गमयतीत्यर्थः १

रालरा: संयोगाद्योवन दराद्धिर्भवति॥

सि॰चं॰नं॰

३८

पाययत्यूस्वं द्वित्वेह सादिलोपे च कृते पूर्वस्येत्वं॥४॥

विस्मयेनायेसतिप

स्मिङ् ईषद्धसने असिस्मयत्॥८॥

उपधाह्रस्वत्वे सति रुहादेश्च ऋदि लघु त्वेति ह्रस्वः पूर्वस्य इत्वं च दीर्घश्च रू वेनेलइतिलका रः॥११॥ कार

(ऋगतौ) (डुदाञ् दाने) (डुधाञ् धारणपोषणयोः)

तो णौ पुक्। पुकि गुणः। अर्पयति। आर्पिपत्। दापयति। अदीदपत्। धापयति॥

(ष्ठा गतिनिवृत्तौ)

अदीधपत्। स्थापयति। तिष्ठतेरदुपधाया इत्। अतिष्ठिपत्॥ पादैँ पुक्॥ पाशो

छो सो ह्वे व्ये वे णां युक् णौ। पाययति। पिबतेरङि पूर्वस्येकारन्नुपधाया लोप

श्च। अपीप्यत्। शाययति। अशीशयत्। छाययति। अचिच्छयत्। साययति। ह्वा

ययति। ह्वयतेरङि सयोः संप्रसारणं पुग्भावश्च॥ अजूहवत्। व्याययति। अवि

व्ययत्। वाययति। अविवयत्। पातेर्णौ लुक्। पालयति। अपीपलत्। प्रयोजक

(स्म) कात्स्मये। णौ स्मयतेरात्वं। भीस्मियोर्ण्यंताभ्यामात् प्रयोजकाच्चेद्भयस्मयो

(=आश्चर्यं प्रापयते) (ञिभी भये)

॥ जटिलो विस्मापयते। व्यसिस्मपत। बिभेः स्वरस्यात्वं वा। भापयति। अबीभ

पत्। तदभावे पुक् णौ हेतोश्चेद्भयं। मुंडो भापयते। भीषयते। अबीभिषत। अबी

(कृपू सामर्थ्ये)

भिषत। रुहे णौ पो वा। रोपयति। रोहयति। अरूरुपत्। अरूरुहत्। कल्पय

(वृतु वर्तने)

ति। अचीक्लृपत्। अचकल्पत्। वर्तयति। अवीवृतत्। अववर्तत्। मृजेर्वृद्धि

पापाने। शो तनूकरणे। छो छेदने। षोऽन्तकर्मणि। ह्वेञ् स्पर्द्धायां। व्येञ् संवरणे। वेञ् तंतुसंताने। २८

संप्रसारणे पुगभावे च कृते वृद्धिः ततः कणरोति ह्रस्वः इत्वदीर्घौ अजूहुवत् ह्रस्वाभावे अजुहावत्॥५॥

प्रयोजकात् भये चेत् ३॥

३८

चुरादेर्णत्वान्त उपधायाः इति २

पितिक्लितिस्त्वरेवा। मार्ज्जयति। अमीमजत। अममार्जीत। इङ् क्री जीनामौ त्वौ
॥ अध्यापयति। अध्यापिपत। अङ्सपरे णौ इङो गाङ् वा। अध्यजीगपत। क्रापय
ति। अचिक्रपत। जापयति। अजीजपत॥ ह्री व्ली री क्नूयी क्ष्मायीनां णौ पुक्। ह्रे
पयति। अजिह्रिपत। व्लेपयति। अविव्लिपत। रेपयति। अरीरिपत। पवयोर्य
से हकारेच लोपः। क्नोपयति। अचुक्नुपत। क्ष्मापयति। अचिक्ष्मपत। दुषे
णौ दूषयति। अदूदुषत। स्फायो वः। स्फावयति। अपिस्फवत॥ अदुङ् णेष मे अ
डुपतिः। आडिडत॥ अर्च पूजायां चुरादिः। अर्चयति। आर्चिचत। औंदिदत।
औंडिडत। [illegible] ड्रा कुत्सायां। अदिड्रपत। रभिलभोः स्वरे नुम् न त्वप
स्मारयति दारयति
लिटोः। रंभयति। अररंभत। अललंभत। ह्रापयति। अजीह्रपत। असिस्मरत। अ
अचचेष्टत
ददरत। वेष्टिचेष्ट्योः पूर्वस्यात्वं वाङ्परे णौ। अववेष्टत। अविवेष्टत। अचिचे
अचेष्टत
ष्टत। अविभ्रजत। अबभ्राजत। कण रण भण श्रण लुप हेठ हेज वा णिलोः।

कण नमीलने। रण भण शब्दे। श्रण दाने। लुप छेदने। हेठ विबाधायां। हेज स्पर्धायां। स्मृ चिंतायां अड़ि लघा
वण शब्दे। चुरादिः लुठ प्रतिघाते। लोपी ल लुपेस्यं निर्देशः। लापीतिपाठांतरे लप। विति ह्रस्वः स्मृ दृत्वरे
व्यक्ताः वचोधने॥२॥ नाबोप भा वाङ् स्वः तिपूर्वस्यात दृ विदार

इङ् अध्ययने। डुक्री
ञ् द्रव्य विनिमये। जि
जये॥१॥
ह्री लज्जायां। व्लीव
रणे। रीङ् स्रवणे।
दिवादिः। री गतिरे
षणयोः। क्र्यादिः। क्नू
यी शब्दे उंदे च। क्ष्मा
यी विधूनने।३।
चित्तं दुष्यति स्मान
संध्यादौ विरक्तं भ
वति तस्मिन्युक्ते दुष्य
तेरूपधाया दीर्घः
स्यात् णौ दुष वैकृ
त्ये दिवादिः अदूदु
षत वा चित्तविरा
गे दूषयति दोषय
ति वा चित्तं कामः
॥५॥ स्वरादेः परइ
ति द्विः शब्दस्य द्वित्वे
आडिडत॥६॥
हिगतौ वृद्धौ च ह्र
वति हिनोति ति स
त्रेन लघि ङ् इस्युक्त
ल्लातथत्वेन॥३॥

६ दीर्घः
ऊं दी क्लै दे नै द्विशब्द
स्य द्वित्वे तु भ्रा
जीवे नुपदेशो दोप
धः वनदराइतिन
वे धात जिभ्रशब्द
स्य द्वित्वे निपात
नात् दस्य वः अ
भ्रिजत् पूर्वं नुपधा
याः ह्रस्वः ततो द्वि
त्वं इत्यस्वं॥७॥८॥
भ्राजदीप्तौ भ्रा
जभासे स्यादि

॥ ण्यन्तस्य स्वापि इत्यस्य ढिलोपे कृते णपधाया ह्रस्वे इत्वं। यङ्के संप्रसारणं तदाश्रयं कार्यं च बलवत् पूर्वं संप्रसारणं। ततो द्वि
त्वे ह्रस्व उपधा ह्रस्व दीर्घाः॥२॥ उ स्विर इ गमि व णौ: स्वपंतंप्रे॰ स्वापयति २

ढिलोपीनां वेङ्ह्रस्वत्सङ्. परे णौ। अचीकणत्। अचकाणत्। स्वापेः संप्रसारणं णि
ङि। असूषुपत्। स्वापयतेर्ण्यन्तस्य संप्रसारणं वा ङ्. चङ्. योः। अशिश्वयत्। अशूशु
वत्॥ जिघ्रतेर्वा उपधाया इट् वा ङि। अजिघ्रिपत्। अजिघ्रपत्। सिध्यतेर् इहलोकि
केऽर्थे स्वरस्यात्वं णौ। अन्नं साधयति। अन्यत्र सेधयति। प्रजने रीयतेरात्वं वा ण
णौ। वापयति। वाययति। चित्तविरागे दुषेर्वा दीर्घो णौ। दूषयति। दोषयति
इणो णौ वा गमिः। यां वा चिज्ञ्यन्तः। गमयति। अजीगमत्। आययति। आपिप
पत्॥ मितां ह्रस्वः॥ घटचेष्टायां। घटादयो मितः। घटयति। अजीघटत्। व्यथ
यति। प्रथयति। प्रस विस्तारे। प्रसयति। म्रद मर्दने। म्रदयति॥ स्खद विद्राव
ले। स्खदयति। अचस्खदत्। त्वरा संभ्रमे॥ त्वरयति। ज्वर रोगे। ज्वरय
ति॥ नट नृत्तौ। नटयति। चक तृप्तौ। चकयति। लगे संगे। लगयति। ज्वल
दीप्तौ। प्रज्वलयति॥ स्मृ आध्याने। स्मरयति। दृ भये। दरयति। नॄ नये। नर

सिध्यतेरिति पलिर्देश्रा देवादिको न भौ वादिकः ऐहलौकिके किम् तापसः सिध्यति
तत्त्वं निश्चिनोति तत्त्व ... विषयकः स च परलोके ... तं प्रेरयति सेधय

कणंतंप्रे॰ काणयति २

विपंतंप्रे॰ अवीवपत्
अवीवयत् ५
गर्भं गृह्णाति ... स्नान संध्यादे १
विर ... ले ५

ण्यन्तैर्वा पूर्वकं
स्मरणं आध्यानं
॥१॥
अननरत् अपि
प्रयत॥१॥
तिताप संतपः

जिप्रथयते स्वपंतंप्रे॰ स्वाप
यति १
दुषवैकृत्ये दूष्यंतंप्रे॰ दूष
मानंप्रे॰ अदूदुषत् ५
गर्भग्रहणं प्रजने ४

विधकसंराद्धो न्वा
दिः। दिवादिश्च ता
पसः। सिध्यति तत्त्वं
निश्चिनोति तपः
॥४॥ वी गतिप्रज
नादौ अदादिः प
ठितः॥४॥
व्यथ दुःखसंचल
नयोः। अवीव्यथत्
प्रथ प्रख्याते अपप्र
थत्। स्म इत्यत्
अपप्रसत् अमम्र
दत्। स्म इत्यत् अ
त्वरा संभ्रमे अतत्व
रत् स्म इत्यत् अ
जिज्वरत् अनीनट
त् अच ३९ चीच
कत्। अलील
गत्। अजिज्वलत्
असस्मरत् अदद
रत्॥७॥

॥जनीजृष्क्नसुरंजोऽमंताश्च जनयति जरयति क्नसु ह्वरणदीप्त्योः। क्नसयति। जनी प्रादुर्भावे। जृष वयोहानौ। क्नसु
ह्वरणदीप्त्योः त्रयोपि दिवादयः। रंज रागे दिवादिः भ्वादिश्च अमंता क्रमि गम्यादयः। अजीजनत् अजीजरत् अचि
क्नसत्॥ ॥ नमश्च कृत्वे श्राह्लेचनमयति नामयति रंजेर्णौ विति नलोपः। शमु दमु उपशमे दिवादिः॥ लेले हर्षक्षये।
ग्लाशोच्चैः। वनद्रष्टव्यमुद्दिरले प्रकाशा मित्वं। अजिज्ञपत् अशिश्नपत् कमु कांतौ चमु अदने। अचीक
पत्। आपाके श्रपयति। मारणतोषणनिशानेषु ज्ञा। ज्ञपयति। ज्ञापनमात्रे
निपूणमनं चाद्रूपज्ञानं च। अजीज्ञपत्। कंपने चलिः। चलयति। अचीचलत्
मदीहर्षदैन्ययोः। मदयति। अमीमदत्। ध्वनशब्दे। ध्वनयति। अदिध्वनत्। रं
जेर्णौ मृगरमणे नलोपः। रजयति। अरीरजत्। शमयति। दमयति। ज्वलह्वलह्मलनम
ामनुपसर्गाद्वा। ज्वलयति। ज्वालयति। ह्वलह्मल चलने। ह्वलयति। ह्वालय
ति। ग्लास्नावनुवमां च। ग्लपयति। स्नपयति। ग्लापयति। स्नापयति। नकम्यमिच
मां। कामयते। आमयते। चामयते। शाम्यतिर्दर्शने मित्व। निशामयति रूपं॥
यछतिर्मेजने तोन्यत्रमित्व। आयामयति। स्खदिरवपरिभ्यां मित्व। अवस्खा
दयति। अवाचिस्खदत्। परिस्खादयति। इति ण्यंतप्रक्रिया॥ ॥ इच्छायामा
त्मनेसः॥ धातोरात्मन इच्छायामर्थे सः प्रत्ययो द्विश्च। भवितुमिच्छति। बुभूषति॥
बुभूषांचकार। अबुभूषीत्। अबुभूषिष्टां। बुःसे। उवर्णांता इवर्णांताच्च ग्रह
॥इर्षेः कर्मार्थवाचकाद्धातोः तुमंतु स्वार्थिकः स्वाध्यावस्यां क्रियामाह स च लौकिकवाक्ये प्रयुज्यते केव
लस्य धातोः प्रयोगनर्हत्वात् अलौकिके तु धातुमात्रं प्रयुज्यते अतः तुमः कर्मलोपः इति नाशंक्यं आत्मशब्दः
स्वशब्दस्य पर्यायः [illegible] प्रकारदित्वाभावपक्षे

अमंतत्वे घटाते १
अशिश्नपत् १
ईर्ष्यति १ म१
ईर्ष्यस्य हांतौ ईर्ष्यि
तेस्तृतीयो द्वि स्तृती
यो ह स एकस्वरो वा
ः। ऐर्ष्यियत् ई
र्ष्यिष्यति। आदि
पक्षे ईर्ष्यिषति
अङ्गुत्स्वरादेः परः
ऐर्ष्यिष्यत् तृतीय
हसस्य द्वित्वमिति
पक्षे यकार द्वित्वं
ऐर्ष्यियत् स्वरादेप
र इति पक्षे षकार
एव पूर्वे स्वयते ह
सादि शेषात् संति
ईर्ष्यिषिषति तृ
तीयहसस्य द्वित्वे
ईर्ष्यियिषति ९
अन्ये आचवतस्मात्
१

मत आमिमत् अ
चीकमत वनक्रि
यासामान्य वनपा
चने तनादौ त्रुटि
तघटादिर्मितां ह
अन्यत्र स्नापय स्या
चार्थः २
वेनोन्निमगाः ग्रहण
मरणादिषु कलत्वि
मपानवेति नात्र म
मानेदेग यापारवि
षयाद्र करोतीत्यर्थः
मगानृत्तमादानेर्थ
चेष्टु वापस्यतीत्यर्थः
[illegible]
अन्यत्र ब्राह्मणान्
यमयति भोजयतीत्य
र्थः अयीयमत् ४
स्खदिर स्थिरावरोस्खद
थं तंश्रं० अवाचिस्खदत्
५ ईर्ष्य [illegible]
ति ईर्ष्यते स्तृतीयो द्विः तृ
तीयो हसः एकस्वरो वा आ
ऐर्ष्यिषत् द्वितीयपक्षे संते
ईर्ष्यिषिषति ऐर्ष्यिषिषीत्
आदिपक्षे ईर्ष्यिषिषति ऐ
र्ष्यिषिषीत् अङ्गुत्स्वरादेः
परः [illegible] ३

कर्त्तुमिच्छति॰२
जिहीर्षति॰२
नइट्युक्षिन्क्षिने॰१

सि॰ चं॰ ३॰

दुपचष्
६०॰ पाके३

पपालनपूरणयोःप्रोरू
इंवरणे१ ग्रह उपादाने
५

मिसयोरदेर्घस्लृ लिटि तु
वीसस्तोन विप५

वृकीत हंते हस्यघः
८॥

॥ तृ प्लवनतरणयोः ऋत इद्धातोः तरितुमिच्छति। गुहू संवरणे सप्रत्यये द्वित्वे कृते होढः षढोः कः सि किलासः सः कृतस्य षत्वस्यासिद्धत्वात् आदिर्जबानामिति घः झषन्तस्य स्वरान्तस्य धातोर्दीर्घः स्यात् से चिनोतेः स न्नादौ किर्वा॥२॥

गुहिभ्यां च परस्य सस्य नेट्। नानिटि सनि। इङ्गुर्जिते सप्रत्यये गुणो न। तितीर्षति॥
से दीर्घः। चिकीर्षति। पुमिश्रणे। पक्तुमिच्छति। जिगीषति। पुपूषयति। यः से
पिपक्षति। पिपासति। मुमूर्षति। पुपूर्षति। बुबूर्षति। रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्र
छः सन्कित। रुरुदिषति। विविदिषति। मुमुषिषति। होढः। आदिर्जबानां ष
ढो। जिघृक्षति। ग्रहीतुमिच्छति। सुषुप्सति॥ इकोगृधः प्रछिभ्यः सस्येट्॥ चिक
रिषति। जिगरिषति। जिगलिषति। दिदरिषते। दिधरिषते। गुणः। ग्रहां। इङ्
आदेशे। धङ् अवस्थाने। पिपृच्छिषति। अत्तुमिच्छती। जिघत्सति। हनिङो
से दीर्घः। जिघांसति। इङः सेगम्। सां ला सूर्ववदात्। अधिजिगांसते। गमेः स
स्येट् नास्ति। जिगमिषति। इस्से। आपिहाधारम्भलभशकपदपतभिमीमामा
ङ् मेङ्गां स्वरस्येस्। अनिटि से परे पूर्वस्य च लोपः। दित्सति। रभ राभस्ये। स्कोः
राधोध्र। लभ सेचपाफसानाम्। तुलभष्प्राप्तौ। लिप्सते। शिक्षति। पित्सते॥

शक्लृ शक्तौ स्वादिः पं शक मर्षणे दिवादिः पं सेट् केषांचिन्मते अनिट् पद गतौ दिवादिरात् पत्लृ पतने भ्वादिः
पं डुमिञ् प्रक्षेपणे स्वादिः मय पदी मीञ् हिंसायां क्र्यादिः मय पदी मा माने अदादिः पं माङ् माने ह्वादि
रात दिवादि रात मेङ् प्रणिदाने भ्वादिः॥३॥

जिजयेजेतुमिच्छति२
रुद साह चपीढ
लेरेव ग्रहणं॥३॥

दाण दाने भ्वादिः
पं देङ् पालने भ्वादि
ः रात डुदाञ् दाने१
ह्वादिरात दो अवखं
डने दिवादिः पं डुधा
ञ् धारणपोषणयोः
रात ह्वादिः रभिः भ्वा
दिरात डुलभष् प्रा
प्तौ भ्वादिरात॥३॥
धित्सति२ शक्तुमि१
पत्तुमि ६०१
धित्सति धित्सते२

रिप्सते१

पततनदरिद्राभ्यः सस्येट्वा। पित्सति। पिपतिषति। मित्सति। मित्सते। आप्नोते री
। आप्नोतेरातई स्स्पूर्वलोपश्च। ईप्सति। अशोरनायो वा। अशोरिछायां वा नाय
प्रत्ययः। अशनायति। अशिशिषति। तितनिषति। तितंसति। तनेः सादौ वा दी
र्घः। तितांसति। दिदरिद्रिषति। दिदरिद्रासति। दंभिज्ञपिभ्यां सस्येट्। दिदंभिष
ति। जिज्ञपयिषति। ज्ञपेः। स्वरस्य सादौ सेईत पूर्वलोपश्च॥ दंभेरिच्च। धीप्सति
धिप्सति। धीप्सति। इवंतऋधभ्रस्जश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनिभ्यः सस्येड्वा। दिदेवि
षति। वस्यांनिटि सेऊः। दुद्यूषति। अर्दिधिषति। ऋधेरनिटि सेत्स्वरस्य ईरन्
वति। द्वित्वलोपश्च। ईर्त्सति। बिभ्रज्जिषति। भ्रस्जोरमोरनपि वा। बिभर्ज्जि
षति। बिभ्रक्षति। बिभर्क्षति। शिश्रयिषति। शिश्रीषति। स्वृ शब्दोपतापयोः
॥ सिस्वरिषति। सुस्वूर्षति। यियविषति। युयूषति। ऊर्णुनुविषति। ऊर्णुनवि
षति। ऊर्णुनूषति [illegible] बिभरिषति। बुभूर्षति। स्तौः
॥ द्वित्वरूपस्यादिलात्सरस्य स्तौति ण्यंतयोः सस्य षः स्यात् षभूते से स्वापिः ण्यंतः स्वापयितुमिच्छति स्तोतुमिच्छति।
सेदीर्घः इति दीर्घः वुसेइतिनेट् षत्वे तुष्टूषति स्यातुमिच्छति। स्वापयितुमिच्छति स्वप्तुमिच्छति। सुष्वापयिषति। २
[illegible]

दरिद्रातेरन्त्यालोपः सो वा।४। दरिद्रि तुमि।४ इवदृति शाश्च्योः ... अनिटि से उपधाया नस्य लोपः आदिज्ञ वा नाभि ति धः।६ ऋध वृद्धौ दिवादिः पं भ्रस्ज पाके तुदादि रात्म श्रिञ् सेवायां भ्वादिः स्वृ शब्दोपतापयोः भ्वादिः युमिश्रणादौ अदादिः ऊर्णुञ् आच्छादने अदादिः भृञ् भर्त्सने धातयोः चनसन क्रौ भ्वादिः।।६ अवुसयोः पूर्वस्योकारस्योत्वं पवर्ग परलक्षणे वा वर्गे परतः २

आप्लृ व्याप्तौ आप्लृ मिः दुमिञ् प्रक्षेपणे मीञ् हिंसायां मा माने माङ् माने मिङ् प्रदाने प्रदानं ... त्यर्थताम् २

ज्ञा अवबोधने क्र्यादिः पं ज्ञा नियोगे चुरादिः ज्ञा घटादि श्च दंभ दंभे क्र्यादिः पं ज्ञपि ज्ञान ज्ञापनयोः।६। दंभे स्वरस्य इत ईच्च स्यात् पूर्वस्य लोपश्च।५। रमभावे स्थुत्वं कवे इति शास्य षः भ्रस्जो रमोरिति पदे रहा च यो द्विरिति द्वित्वे इड्भावे स्कोरेति सलोपः छशाषेति षः षढोरिति कः।६ इरितदभावे चेरमाग्रमविकल्पा ... रिक्त पाति ४

कर्मीतिरिड्डादिप्रस
वइतिङि॰त्वाद्गुण
भावेनुधातोर्निसु
व क्रुर्णुनुविषति

सिं०चें०नुं०
१त्वाभावेपूर्वेढि
त्वेततो गुणा
वादेशौ ९१ क्रुर्णु
नुविषतिइड्भावे
तेइतिदीर्घः।२।प
प्रादि

लिलेखिषति६

लिखेस्निहरुणव
न्यासेः॥९॥

उनिटि४

वृत्तादिभ्यः स्यसयो
र्वोविंधेः निटत्वंचे
ति पं नानिटिसेइ
तिनगुणः॥३॥

तिस्वंतयोरेववेयपूर्वात्तस्यपः। तुतूषति। पेकिंतिष्टासति। सुषुप्सति। सिषाधयिष
ति। स्तौतिण्यंतयोः किं। सिसनिषति। सिषासति। अनिटिसेनुपधानस्यलोपः।
तृंहू हिंसार्थौ। तितृंक्षति। तितृंहिषति। इणः सनि गमनबोधने। जिगमिषति। बो
धने तु। प्रतीषिषति। इणवदिकः। अधिजिगमिषति। २ इवर्णोवर्णोपधाद्धला
देः। रसां तात हांता च वा क्त्वा सेसेटौ वा किंतौ। दिद्युतिषते। दिद्योतिषते। रुरु
चिषते। रुरोचिषते। लिलिखिषति। लिलेखिषति। सिस्निहिषति। सिस्नेहिषति। स्निहितु सि
सिस्निग्रहति। राधो हिंसायामिसस्ते ह्रित्वलोपश्च। रित्सति। अन्यत्रारिरात्सति
। मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा सेद्धित्वलोपश्च। मोक्षते। मुमुक्षते वा वत्सः स्वयमे
व। अकर्मकेति किं। मुमुक्षति वत्सं कृष्णः। विवत्सति। आप्तितु। विवर्त्तिषते।
नतत्दव्रतचतरुद्भ्योः सेः सादेरिड्वा॥ निनर्त्तिषति। निनृत्सति। वृङ् वृञ्
रुदंतास्यस्येड्वा। तितरिषति। तितरीषति। तितीर्षति। विवरिषति। वुवूर्षति॥

मलसंसर्गोजनस
नदत्यात्वम् २८
क्रासोवाकिंतौस्तः क
यं सतौसेटौकस्माद्धा।
तोः कथं रु०द्धतोः द्वसो
वर्णोपधात् पुनः कं०ह
सादेः पुनः कं०रसांता
नुपुनः कं०हान्तौ तु ४

इतिस्वाप्योः पूर्व
स्येतिसंप्रसारणं ५

नानिटिसेइतिन
गुणः मोक्षुमिच्छ
ति॥६

९१

ईटोग्रहः

॥पक्षे इङ् क्रीजीनामित्यात्वं स्वरादेः परः इति पिशब्दस्य द्वित्वे अध्यापयितुमिच्छति अध्यापते र्णि तस्येति संप्रसारणं वा संप्रसारणे कृते द्वित्वं शुशावयिषति। श्वाययितुमिच्छति श्वयतेरङ् सपरे णाविति संप्रसारणं युगभावश्च जुहावयिषतुमिच्छति पूर्ववद्द्वित्वं ततः चिस्फुरोर्णाविति आत्वं वा द्युद्धु शब्दे द्रावयितुमिच्छति चुद्रावयिषति। प्लुङ् प्लावयितुमिच्छति ॥७॥

विवरीषति। पक्षे दंतात्तस्य कित्वं वाच्यं। एवं। दृङ् संभक्तौ। विदारयिषते। उच्छृं
छेच्छस्य द्वित्वे पुनश्च पक्षे च छिः इत्यस्य द्वित्वे हसादिशेषे च उचिच्छिषति। अ
ध्यापयितुमिच्छति। अङ् सपरे णाविति अनेन इऊ गा वा। णौ णाविति पुक्। ध्वकौ
टिल्ये। दिध्वारयिषति। दिध्वरीषति। दुध्वूर्षति। दुधूर्षते। स्मिङ् ईषद्धसने स्मिपूङ् पवने
ङ्। सिस्मयिषते। पिपविषते। अरारयिषति। अंजिजिषति। अशिशिषते। उचिच्छि
षति। जिगापयिषति। पक्षे इङ् क्रीजीनामित्यात्वं पिशब्दस्य द्वित्वे। अध्यापिपयि
षति। इङोसपरे औ ण वा। अधिजिगापयिषते। अध्यापिपयिषते। शिश्वापयिषति। शुशावयिषति।
जुहावयिषति। पुस्फारयिषति। द्रावयितुमि। चुद्रावयिषति। पिप्लावयिषति॥
बिभावयिषति। पिप्यावयिषति। रिरावयिषति। लिलावयिष।
ति। सिस्रावयिषति। सुस्रावयिषति। स्नावयितुमि। सोनातेः सोन स्वार्थे सोनातेः
स्यादेव। जुगुप्सिषते॥ इति सन्प्रक्रिया॥ ॥अतिशाये हसादेर्यङ् द्विश्च॥

स्मेतुमिच्छति। पवितु
मिच्छति। अरच्छतिस
स्य धातौ गुणः अ
रेषेति जातेरिसष
द्रस्य द्वित्वे अंजेस्तु
मिच्छति अशश्नोज
ने क्रादिः॥५॥

गुपजोवनकुत्सनयोः
जुगुप्सितुमिच्छति
गुपूरक्षणे गुप्तः इ
तिस्वार्थे सः ततः इ
च्छार्थे सः॥१॥

स्मिङ् ईषद्धसने पूङ्
पवने ऋगतौ अंजू
व्यक्तिम्रक्षणकांति
गतिषु अश व्याप्तौ इ

स्वयतेर्णि तस्य संप्र
सारणं वा इङ् सपो ५

श्रवतिस्रोतोतिद्र
वतीत्वंवा॥३॥

॥अल्लोपः स्थानिवत्। आदेः परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यं इत्यनेन यलोपः यत इत्यल्लोपः। अतिशयेन मुह्यति। अति शयेन लेढि। अतिशयेन जुहोति। अतिशयेन वेत्ति। अतिशयेन पचति। अतिशयेन पठति॥ ५॥

हसादेरेकस्वराद्धातोरतिशयेर्थे पौनःपुन्ये च यङ्प्रत्ययो धातोर्द्विर्वचनं। पा
ङि। यङि यङ्लुकि च पूर्वस्य नामिनो गुणः। स धातुः ङित्वादात्। अतिशयेन पु
नः पुनर्वा भवति। बोभूयते बोभूयांचक्रे। अबोभूयिष्ट बोभूयिषातां। अ
तिशयेन भुनक्ति। बोभुज्यते॥ यतः॥ अनपि च हसात्। हसादुत्तरस्य यस्य लो
प स्यादनपि विषये। बोभुजांचक्रे। मोमुह्यते। लेलिह्यते। जोहूयते। वेविद्यते
आतः॥ यङि यङ्लुकि च पूर्वस्यातआकारः। पापच्यते। पापठ्यते। सिचो यङि॥
न सस्य षः सिचेः सस्य षत्वं न स्यात्। यङ्प्रत्यये परे सिच क्षरणे सेसिच्यते॥
॥ स्त्रिचि सूत्रि मूत्र्यट्यर्त्यश्नोतिभ्यो यङ्। सोसूच्यते। सूत्र वेष्टने। सोसूत्र्यते। मूत्र
प्रस्रवणे। मोमूत्र्यते। पकारपरे रेफस्य न द्वित्वनिषेधः। अरार्यते। ऊर्णोनू
यते। गत्यर्थात्कौटिल्य एव यङ्॥ कुटिलमटति। अटाट्यते। वाव्रज्यते। लुप
सदचरजपजभदहदंशगृभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ्। गर्हितं लुंपति।

स्त्रच पैशुन्ये। सूत्र
अवमोचने। सूत्र वेष्टने
इत्येते चुरादयः दंता
॥ ४॥
कुटिलमट्यतिगुणो
र्तिः तिगुणः अरार्यते
अतिशयेनाश्नोति अ
श्नङ्व्याप्तौ। स्वघाते
च अतिशयेन ऊर्णो
ति कुटिलं प्रटति
कुटिलं व्रजति॥ २॥

पो॰ ४

अतिशयेन सिंचति
अतिशयेन पुनःपुनर्वा सू
चयतीति अ॰ पु॰ सूत्र
यतीति अ॰ पु॰ मूत्रय
तीति ४ अ॰ पु॰ ऋच्छति
३ गुणोर्तिसंयोगाद्योः
स्वरादेः परः ३

४८
गुणो ऋते यंश इत्यपदि
त्वे हसादि द्वौ थेऽग्रान्
स्वरादेर्द्वे ३

॥गर्हितं गिरति। अतिशयेन यच्छति। अतिशयेन कंणयति। अतिशयेन तंतनीति। गर्हितं जंभति। गर्हितं दहति। गर्हितं दश
ति। गर्हितं पशति। पुश धातुः सौत्रो गत्यर्थः दंत्यांतः तालव्यांतश्च। अतिशयेन जंजनक्ति। अतिशयेन गर्हति। अतिशयेन नर्
त्यति। अतिशयेन पृच्छति। ग्रहोमिति संप्रसारणं। अतिशयेन कल्पते कृपो रो लः इत्युभयत्र लत्वं॥५॥

लोलुप्यते। सासद्यते। जभजपानुक्। जभांतस्य जपजभदहदशभंजपसचर
फलां च पूर्वस्य नुक् यङ्लुकोः। चरफलोः पूर्वाभ्यासस्यात उत यङ्लुकोः। च
ञ्चूर्यते। चंचूर्यते। चंचुरांचक्रे। पंफुल्यते। पम्फुल्यते। नुगित्यनेनानुस्वा
रो लक्ष्यते स च पदांतवत्। जंजप्यते। गिरते रेफस्य लत्वं यङि। जेगिल्यते। पंप
श्यते। चंकम्यते। चंखन्यते। तंतन्यते। जंजल्यते। दंदश्यते। बंभज्यते। पस वा
ध ग्रंथनयोः। पंपस्यते। रीगृदुपधस्य। ऋदुपधस्य धातोः यङि परे पूर्वस्य रीक्। नरी
नृत्यते। वरीवृत्यते। जरीगृह्यते। वरीवृश्च्यते। परीपृच्छ्यते। चरीकृष्यते। वशेर्य
ङि न संप्रसारणं। वावश्यते। श्वयतेर्वा। शोशूयते। शेश्वीयते। सा (गुणोर्त्ति संयोगाद्योः)
स्मर्यते। कवतेः पूर्वस्य न चुत्वं यङि। (कुङ् शब्दे) कोकूयते। वंचु गतौ। वंचुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुक
सपतपदस्कंदां यङि लुकि च पूर्वस्य नीक्। वनीवच्यते। सनीस्रस्यते। दनीध्वस्यते।
बनीभ्रस्यते। चनीकस्यते। पनीपत्यते। पनीपद्यते। चनीस्कद्यते। ऋतोरः। ये चे

गर्हितं सीदति॥२
सद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु

चरगतिभक्षणयोः
गर्हितं चरति वा ३
पदांतस्येति वा परसवर्णः
गर्हितं जपति ४
जप जल्प व्यक्तायां वाचि ४
दुग्लौ भिद्र गतिवृद्ध्योः। स्कन्त्र
आपने। स्रंसु ध्वंसु भ्रंसु अधः
पतने। कस गतिशासनयोः। प
त्लृ पतने। पदॢ गतौ।
अतिशयेन नर्त्तते। ऋत्रा
दिषु नरलत्वमेतिणत्वाभा
वः। अतिशयेन वर्त्तते।
कवतेरित्यपानिर्देशात
कुङ् शब्दे भ्वादिः। कूङ्
शब्दे तुदादिश्च। अतिश
येन कवते॥३॥
स्कंदिर् गतिशोषणयोः

पम कुचरमे। कुच निमील
ने। तनु विस्तारे। जभि गा
त्रविनामे। दह भस्मीकर
णे। दंश दशने। भंजू आम
र्दने। नत्री गात्रविक्षेपे। वृ
तु वर्त्तने। ग्रह उपादाने। ओ
व्रश्चू छेदने। प्रच्छ ज्ञीप्सा
यां। कृष सामर्थ्ये। चर कोले।
फल निष्पत्तौ।
अतिशयेन फलति
३
गॄ निगरणे ऋत इद्धातोः गर्हि
तं गिरति ४
एकत्र संस्थापनं सम
र्थो वा ग्रंथः ६ वा धापी
८ ५

अतिशयेन वष्टि। श्वय
तेः संप्रसारणं वा भव
ति यङि परे अतिश
येन श्वयति येदीर्घः
अतिशयेन स्मरति। गु
णोर्त्तिइति गुणः आत
द्व्यान्तु ६॥
वंचतेति स्रंसते ध्वं
सते भ्रंसते इति कस
तीति पतते इति प
ततीति स्कंदतीति

॥२०२

॥डुदाञ् दाने। दाण दाने। दो अवखंडने। देङ् पालने। एषां दारूपं। डुधाञ् धारणपोषणयोः। मा माने। माङ् माने। मेङ् प्रणिदाने। एषां मारूपं। कै गै शब्दे। ओहाक् त्यागे। पा पाने। षोऽन्तकर्मणि। ष्ठा गतिनिवृत्तौ॥१॥
डुकृञ् करणे। हृञ् हरणे। डुभृञ् भरणे॥२

क्रीयते। जेह्रीयते। वेव्रीयते। दादेरिः॥ अपिह्वाधामागेहाकपिबतिसोस्यामिका
रः। क्ङितिहसेऽनपि। देदीयते। देधीयते। मेमीयते। जेगीयते। जेहीयते। पेपीयते
सेषीयते। तेष्ठीयते। घ्राध्मोरीयङि। जेघ्रीयते। देध्मीयते। हंतेर्हिंसायांघ्नी। जेघ्नीय
ते। जंघन्यते। स्वपिस्यमिव्येञांयङि संप्रसारणं। सोषुप्यते। सेसिम्यते। वेवीयते॥
चायः कीयङि। चेकीयते। जाजायते। जेजीयते। जंजन्यते। शीङोः यङ्ये क्ङिति
शाशय्यते॥ डोढौक्यते। तोत्रौक्यते॥ इति यङ्प्रक्रिया॥ ॥वान्यत्र। ऊकृ
प्रत्ययसंयोगं विनायङो वा लुक्। यङ्लुकि सति पितः स्मो वेट्। बोभवीति
बोभोति। बोभूतः। बोभुवति। यङ्लुङ्तोलं नानत्यार्थः। इत्लुव। अदादित्वा
द्पोलुक्। बोभुवांचकार। गुणंबाधित्वा नित्यत्वाद्वुक्। अबोभूवीत्। अ
बोभोत्। अबोभूतां। अबोभूवुः। पापचीति। पापक्ति। पापक्तः। पापचति
अपापचीत्। दिस्योर्हसात्। अपापक्। अपापक्ति। अपापक्तां। अपापचुः

।दादेः पेदतिसेर्लुक्यङिलुकि। सतीति ईटि पक्षे गुणः सिलो। पेदतिलुक् ... ॥३॥

अतिशयेन करोति। हरति। भरतीति वा॥१॥ पूर्वं ... सिध्यं ... अतिशयेन ददाति। दधाति मा ... ति। गायति। जहाति। पिबति। स्यति। तिष्ठति॥२॥ ... अतिशयेन स्वपिति ... अतिशयेन चायति। जायते। जाजायते। ४॥

... अतिशयेन जिघ्रति। धमति॥२॥ अतिशयेन हंति। ... अतिशयेन शेते ... ढौकते। त्रौकते॥६॥ ... अबोभवुः॥७॥

६२

॥भुज पालना ऽभ्यवहारयोः अति·पु·भुनक्ति। वदि विक्रायां अ·पु·वदति। घट चेष्टायां अ·पु·घटति। नाथृ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु अ·पु·नाथति। दध धारणे अ·पु·दधति। डुकृञ् करणे अ·पु·करोति। २ स्पर्ध संघर्षे पराभवे च्छा३

पापचांचकार। अपापचीत्। हेः स्वरे पिनोपधाया गुणः। वोभुजीति। वोभोक्ति। अवोभुजीत। अवोभोक्। बोभुजां चकार। वोभोजिता। अवोभोजीत्। वावदीति। वावत्ति। जाघटीति। जाघट्टि। जाघटीषि। स्पर्द्ध संघर्षे। पास्पर्द्धीति। पास्पर्द्धि। पास्पर्द्धः। हौ। पास्पर्द्धि। अपास्पर्त्। पास्पर्द्धां चकार। सिपि। अपास्पाः। अपास्पर्द्धी। गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोः॥ जागाद्धि। जाघात्सि। अजाघात्। सिपि। अजाघाः। अजाघात्। नाथृ। नानात्ति। नानाथीति। नानात्तः। दध। दादद्धि। दादद्धः। दाधत्सि। अदाधत्। अदादद्धां। अदादद्धः। अदाधः। अदाधत्। दादधिता। अदादधीत्। चोस्कुंदीति। चोस्कुंत्ति। अचोस्कुंत्। अचोस्कुंदीत्। मोमुदीति। मोमोत्ति। कुर्द खुर्द गुर्द कुर्द क्रीडायां। चोकूर्दीति। चोकूर्त्ति। अचोकूर्त्। सिपि। अचोकूः। रुदंतानामदुपधानांच यङ् लुकि पूर्वस्य रुक् रिक् रीकः। चर्करीति। [illegible]। चरीकरीति। चरीकरीति। चर्कर्त्ति। चरिकर्त्ति। चरीकर्त्ति। चर्कृतः। चरिकृतः। चरीकृतः। च

॥लङि अचर्करीत् इडभावे हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् इति तिपो लोपः अचर्कः आशिषि यादादेशे इति रिङ् चर्क्रियात्॥ ८॥

॥हल्ङ्याब्भ्य इति तिप सिपो लोपः संयोगांतस्येति धः लोपः। वावसाने इति वा तः। इडभावे सिलोपे च कृते वावसाने इति वा द्·दः सः इति दस्य सः। दोषा मिति सस्य रुः सिलोपा दीर्घ इति रलोपे दीर्घो अपास्पर्त् ६ तथोर्द्धः इति धः सिपि। आदिर्जिवार्णा मिति तः। सिपि अजाघाः। हल्ङ्याब्भ्य इति सिलोपे वावसाने दः सः इति दस्य सः। आदिर्जिवाना मिति घः। ५ स्कुंदि आप्रवणे अतिशयेन स्कुंदते लङि अचोस्कुंदी त् इडभावे हल्ङ्याब्भ्य इति तिपसिपो लोपः संयोगांतस्येति दस्य लोपः। ६ मुद हर्षे हेः स्वरे इति पीनगुणः॥ ७॥

लिप्सा ४।

अतो हलादेरिति वा वृद्धिः अदादाधीत् ५ अचोस्कुंत्तो अचोस्कुंदुः ५

॥ वंचु गतौ वंचतीति गत्यर्थात् कौटिल्य इति यङ्। वंचुस्रंसुध्वंसु इति पूर्वस्य नीक् लुकि न तन्निमित्तं इति यङो लुका लुप्तत्वात् तदाश्रितो न लोपो न भवति। लुङि अवर्वृतीत्। इडभावे हल्ङ्याब्भ्य इति लोपे न अवर्वृत्। सिपि वा वावसाने इति दत्वपक्षे दः सः इति सः दोषामितिरः रिलोप इति रलोपे दीर्घो अवर्वाः लटि वृत्तादिभ्यः सस्ये वोरिति आत् नगण निर्दिष्टात् वर्वर्तिष्यति। लिंसुषादेरिति ङो नगुणः निर्दिष्टत्वात् ॥२॥

कीति। चरिकर्ति। चरीकर्ति। अचर्करीत्। वर्वृतीति। वरिवृतीति। वरीवृतीति
वर्वर्त्ति। वरिवर्त्ति। वरीवर्त्ति। वनीवंचीति। वनीवंक्ति। वनीवक्तः। वनीवचति
जंगमीति। जंगंति। जंगतः। जंग्मति। जंगन्मि। जंगमीमि। जंगन्वः। जंगन्मः। जंघ
नीति। जंघंति। जंघतः। जंघ्नति। जंघन्यात्। जंघहि। अजंघनीत्। अजंघन्। आशि
षि वध्यात्। अवधीत्। अवधिष्टां। चंचूर्त्ति। चंचुरीति। चंचूर्तः। चंचुरति। अचं
चुरीत्। अचंचूः। चंखनीति। चंखंति। चंखातः। चंखाति। चंखायात्। चंखन्या
त्। जनसनखनेस्यात्वं हो। जनसनेति सूत्रे ह कास्य क्ङिति इति वक्तव्यं तेन। चं
खाहि। आशिषि। चंखनानि। अचंखनीत्। अचंखन्। अचंखातां। अचंखनुः।
अचंखनीत्। अचंखानीत्। योयोति। योयवीति। अयोयवीत्। अयोयोत्। यो
यविता। अयोयावीत्। नु स्तौ तौ नोनवीति। नोनोति। जाहेति। जाहाति। जाहितः। जाहति। जा
महात हीहि। यथा॥ अपातिपानुबंधेन निर्दिष्टं यद्गणेन च। यत्रैक ग्रहणं चैव पंचैता

॥ अपेत्यादि अपा यथा इवं तक्रधस्त्रस्त्व पूर्णु भरसनिभ्यः सस्येद्वा १ तिपा यथा स्यति हंति याति वाति ... द्राति प्साति वपति वहति शाम्यति चिनोति देग्धि बु २ अनुबंधेन निर्दिष्टे श्नोद्विधा स्वरूपेण इत्सं ... गणेन च आद्यो यथा शीङो गुण अर्तुर्षु दीङो युट् क्ङिति स्वरस्यादितीयस्तु आदनुदात्त ङितः इत्यादि ३ गणेन यथा ... दीति चेक्षिदीति ... दिता अ

सि॰ यं॰ ३०
हो लोपस्त्वनुदात्तत
नामित्यनु ...
नाति क ५५ लोप
स्यासिद्धत्वीत अत
इति हेर्लुग्न भवति
जंगहि लङि दिप्सो
रिति हिप सिपो र्ली
पः मो नो धातोरि
ति नः अजंगन् ल
ङि अनुबंध निर्दि
ष्टात् लिंसुषादेरि
ति ङः स्थे ते तिन
वृद्धिः अजंगमीत्
३ अचंखनीत् अ
चंखन् अचंखातां ३
अचंखानी ...
हलादेरिति ...

वन्तु वर्त्तने अनु वर्त्तति। अ
मु गतौ कुटिलं गच्छति। चर
गति भक्षणयोः। हन् हिंसा
गत्योः। खनु खनने। युमिश्र
णे अमिश्रणे च। आ ऋते कुला
ते॥
अचनीवंचीत् अवनी
वन् २ अजंगमीत्
अजंगन् ३
जमजपामिति नुक्
लोपस्त्वनुदात्ततेना
मिति न लोपः ५५।
हनो वध लिङि वधः लु
ङ्यात्मने ... चरफलोः उर्
त्वात् गुण भवति यङ् लु
कोः ५
चंखनीत् चंखाहि चंख
नाहि ६

हु स्तौ ङि ... धातोर्ना
लोपो ङि ... ति
हस्व २
५५
ते तिन वे धो न ५-१

ओहाक् त्यागे ओहाङ् गतौ। अनयोस्तुल्यं रूपं भवति अनुबंधनिर्देशात् आत्मनेपदं न यङ्लुकि भसांलुकि इति न भवति अनु
बंधनिर्देशात् अतिशयेन जहाति जहते वा भी हाकोरिद्धुतिरित्वं न भवत्यनुबंधनिर्देशात् जाहीतः जाहीयात् जहाते यादा
दा वा लोपः इत्यो लोपो न भवति इति निर्देशात् दादेरितित्वं दादेरेत्वमेत्वं चेन न भवति अनुबंधनिर्देशात् जाहायात् ॥२॥

पारु
इत्वं हाविति रूपत्रयं
न भवति तिपा निर्दे
शात्। शाछासाघा
धेटाभितिवाभिलो
पः अदाधात् नदे
धेटो भूतमात्रे द्विवा
द्विपरोक्षे वेति वाङः
अदाधत् ॥४॥
दाप्लवने अदादिः दे
पृ शोधने भ्वादिः अ
नयोः दादित्वं नास्ति
॥४॥ अतिशयेन स्व
पिति स्वपिस्यमिव्ये
ञां यङीति संप्रसार
णं भवति यङो लुका
लुका लुप्तत्वात् रु
दादेस्तु लीङ्क्ता
देरितिङ् न भव
ति गणनिर्दिष्टत्वा
त् ॥६॥

नित्यं यङ्लुकि ॥ २ ॥ अजाहेत् । अजाहात् । अजाहीतां । अजाहुः । जाहायात् । जा
हेति । जाहिता । अजाहासीत् । अजाहासिष्टां । दादेति । ददाति । दात्तः । देहि । दा
देयात् । अदादात् । एवं धेट् । दधाति । दाढः । दाधति । धेहि । दाधेयात् । अदा
धासीत् । अदाधात् । अदाधत् । धान् । दाधाति । धात्तः । पितः । दादाति । दादे
ति । दादीतः । दादीहि । दादायात् । अदादासीत् । एवं दाप्लवने । सास्वपीति । सा
स्वप्ति । सास्वप्तः । सास्वपति । असास्वपीत् । असास्वप् । असास्वब् । सासुप्यात्
असास्वपीत् । वा वृद्धिः असास्वापीत् । कॄ । चाकरीति । चाकर्ति । तातरीति । तातर्ति । ता
तीर्तः । तातरति । तातीर्हि । तातराणि । अतातरीत् । अतातः । अतातीर्त्तां । अता
तरुः । अतातरी । अतातारीत् । अतातारिष्टां । अर्त्तेर्यङ्लुकि द्विर्वे पूर्वस्य यङी
ति गुणः ॥ ऋक् रिग्रीकोस्य पूर्वस्यासवर्णे स्वरे इय् । अरर्ति । अरियर्त्ति । अररीति ॥
अरियरीति । अरर्हितः । अरियृतः । ऋकोरलोपः इति रलोपः । आरति । आरिप्रति

अतिशयेन ददाति द
देरित्यालोपः दत्तः
दादति हे दाहाविसे
लपूर्वलोपो दीह दा
देरितित्वं दादेरे इ
त्येत्वं च न भवति ॥२॥
ऋगरिग्रीको न भव
ति परत्वात् कृ विक्षे
पे तुदादिः तॄ प्लवन
तरणयोः भ्वादिः व
ङ्वन् कृ गतावदा
दिः जुहोत्यादिश्चके
चित्तु यङीति पूर्वस्य
स्य गुणमाहुः रिग्री
कोस्तुल्यरूपं भवति
॥७॥ चाकीर्तः चाकि
रति चाकीर्हि ५

परत्वात् असवर्णे स्वरे
इतीय् ऋरभितिरः अ
रिप्रति ॥२॥२

॥ गुणो हीति गुणो न भवति । तिपा निर्देशात् । यादादौ येऽत इति रिङ् । रिलोप इति रलोपदीर्घौ ॥ १ ॥ ढः स्वरे वीति न गुणः
इडभावे होढ इति ढः । तथोर्धः इति धः । ष्टुत्वं । ढो ढे लोप इति ढलोपः । रुग्रिगरीकः जरीगृढि ॥ २ ॥
परं परं बहिरंगं पूर्वं पूर्वमंतरंगं २ आरारीत् आरियारीत् १
अयुक्ति

लिङि रिङ् । आरियात् । अरिरियात् । अरीरियात् ॥ गृह् । जरीगृहीति । जरीगृढि । जरीगृढः ३ ।
जरीगृहति ३ । अजरीघट् । अजरीगृहीत् । ग्रह । जाग्रहीति । जाग्राढि । तस्मादौ ङिति भिन्नं
संप्रसारणं । तस्य बहिरंगत्वेनासिद्धत्वान्न ढत्वादयः । जाग्राढः । जाग्रहति । जाग्र
हीषि । जाघ्रक्षि । जाग्रहीत । जरीगृधीति ३ । गृध अभिकांक्षायां । जरीगर्द्धि ३ । जरी
गृद्धः ३ । जरीगृधति ३ । जरीगृधीषि ३ । जरीघृत्सि ३ । अजरीगृधीत् ३ । अजरीघृत् ३ । सिपि । अजरीघृः
३ । अजरीगृधीत ३ । अजरीगृधिष्टां । पाप्रच्छीति । पाप्रष्टि । तस्मादौ न संप्रसारणं । पाप्रष्टः ।
क्ङिति झसे हे छ्वोऽमे छस्य शो वस्य ऊः । पाप्रश्मि । पाप्रच्छुः । पाप्रश्मः । हय ग
तौ । जाहयीमि । यवयोर्वसि हकारे च लोप इति यलोपः । जाहति । जाहतः । जा
हयति । जाहसि । जाहामि । जाहावः । जाहामः ॥ हर्य गतिकान्त्योः । जाहर्यीति । जा
हर्त्ति । जाहर्तः । जाहर्यति । जाहर्हि । अजाहः । अजाहर्त्तां । अजाहर्युः । ज्वरत्वरास्रि
व्यविमवामुपधा वकारयोरूठ् । क्वौ झसादौ अमादौ हकारे च प्रत्यये । जाज्वरी

अजाहयीत् २

टो मध्यमैकवच
नईडभावे आदिज
वानामिति घः ष्टोत्व
तिकः अजर्घट्हल
सि॰ कौ॰
ङि आदिजवानामि
ति घः अजर्घट्लु
टि ऊदिले वेति न वि
कल्पो ६५ तुवे
घ निर्देशात् जग
ढिता = तलक
त्वघत्वानि जाघ्रक्षि
लुङि हृस्ते ति न वृ
द्धिः अजाग्रहीत् ई
टो ग्रहामिति ईटो दी
र्घो पि न एकस्वरस्य
ग्रहे रलुक्कत्वात् ६

जाहयीषि २

ग्रहामिति संप्रसारणं
न यङो लुक्कालुप्तत्वा
त् इडभावे ढत्वघत्व
ष्टुत्व ढलोप इति दी
र्घः जाग्राढि ॥ २ ॥

जरीगृधीति ३ ४

प्रच्छ ज्ञीप्सायां तुदादिः
च्छ शषेति षः ष्टुत्वं ५
अनेन सूत्रेण ऊकार
भाविनां वकारांतानां
धातूनां यङ्लुग् न भ
वति इति बोध्यम् ७
ज्वर रोगे भ्वादिः पं त्रि
त्वरा संभ्रमे भ्वादिरात्
मवबंधने भ्वादिः पं
स्रिवु गतिशोषणयोः
दिवादिः पं २ अव
रक्षण ६५ लने मवबंध
ने २
पाप्रष्ठि अपाप्रछीः अप्रा
प्रट् अपाप्रष्टां अपाप्रछुः
५

ति। जाजर्त्ति। जाजृर्त्तः। तात्वरीति। तातूर्त्तः। सेस्त्रिवीति। सेस्त्रोति। मामोति। मामवीति
मामूतः। मामवति। मामोषि। मामवीमि। मामोमि। मामावः। मामूमः। मामोतु। मामू-
तात्। मामूहि। मामवानि। अमामवीत्। अमामोत्। अमामोः। अमामवीः। अमाम-
वं। अमामाव। अमामूम। तुर्वीथुर्वीदुर्वीधुर्वीहिंसायां। तोतूर्वीति। रेफात्
छ्वोर्लोपः क्वौ झलादौ च प्रत्यये। तोतोर्त्ति। तोतूर्त्तः। तोतुर्वीति। तोथोर्त्ति
तोथूर्वीति। दोदोर्त्ति। दोधोर्त्ति। मूर्छामोहसमुच्छ्राययोः। मोमोर्त्ति। मोमूर्छीति। मो-
मूर्त्तः। मोमूर्छति॥ इति यङ्लुङंतप्रक्रिया॥ ॥नाम्नोयईच्चास्य॥ नाम्न इच्छाया-
मर्थे यप्रत्ययोऽवर्णस्य च ईकारः। आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति। कचित्स्वरस्य च
कारः। गामिच्छति गव्यति। गव्यांचकार। नाव्यति। त्वद्यति। त्वदांचकार। त्वामिच्छति
त्वन्मदेकत्वे इति त्वद् पतदस्यल्लोपः। अनपि चेति यलोपः। युवां युष्मान् वेच्छति॥
मद्यति। युष्मद्यति। अस्मद्यति। काम्यश्च। पुत्रकाम्यति। पुत्रकाम्यांचकार। यश

केवलयकारअर्थवान् मकार निशिष्ट अनर्थकः
अत अनर्थकत्वात् अनपि च हसात् अनेनसूत्रे
ण नयकारलोपः १ टिपनीपरि

जाजर्त्ति
जाजृतः जाजृमः १
जाजर्ष्यात् जाजृहि
अजाजरीत् अजाजृः
अजाजरीः अजाजर्व
र्वः १

छ्वोरिति वलोपे उप
धायाः इति गुणः ५

रेफात् छ्वोरिति छलो
पः ततो गुणः ७

गव्यांचकारेत्यादौ
अनपि च हसात् इ
त्यनेन यलोपो न भव
ति सन्निपात परिभा
षया ॥ ८ नाव्यांच
कार ३

यो पमाश्रित्यो त्पद्यते
स तं प्रति सन्निपातः
सन्निपात परिभाषये
ति यकारे परे वान्ता
देशविधानात् वका
रोयलोपस्य निमित्तं
भवतीति भावः ३

सेस्रुतः सेस्त्रिवति १
अवर स्रमाः सो अव
तीति आवीति औति
औतः आवति आव्या
त् औहि आवीत् औत्
औत्तां आवुः आवांच
कार आव्यात् अविः
तां आवीत्

अ पु तुर्वति ४

समुच्छ्रायो वृद्धिरौद्ध
त्यं च ६

पुत्रीयेत् पुत्रीयतु अपुत्री
यत् आद्या पुत्रीयांचकार पु
त्रीयात् पुत्रीयिता पुत्रीयि
ष्यति अपुत्रीयिष्यत् अपुत्री
यीत् ९

नाम्न इच्छायामर्थे आ
त्मनः पुत्रमिच्छति पुत्र
काम्यांचकारेत्यादौ अ
नपि चेति यलोपो न
अर्थवद्ग्रहणे नानर्थ
कस्य ग्रहणमिति उक्त
त्वात् ॥ २ ॥ परिभाषेयं

॥ धने सति पुनर्द्धनमिच्छति तत्र इच्छाभावः यस्तु दरिद्रः सन् धनमिच्छति तत्रैतत्॥१॥ धनायो चकार धनीयो चकार २

स्वःकाम्यति। सर्पिष्काम्यति॥ धनस्य नैकारो गार्द्धे॥ धनायति। अन्यत्र धनीयति॥ उद
कस्योदन् पिपासायां॥ उदन्यति। अन्यत्रोदकीयति॥ डिवप्रत्ययस्योकारस्य धो
र्विहसे इत्यादिना दीर्घो न भवति॥ पूर्यति। दिवमिच्छति। दिव्यति। अमुमिच्छति।
अदस्यति॥ स्त्रोरिः॥ कर्त्रीयति। हसात्तद्धितयस्य लोपो वे [illegible]
[illegible] चौच। गार्गीयति। वाच्यति। कवीयति। समिध्यति॥ हसाद्यस्य लोपो वा
न पि॥ समिधिता। समिध्यता। मांतामयाम्यां योन। किमिच्छति। इदमिच्छति। स्वार
छति॥ अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायां॥ क्षीरलवणयोर्लालसायां॥ अश्व
स्यति। वडवा। वृषस्यति गौः। क्षीरस्यति बालः। लवणस्यत्युष्ट्रः॥ नाम्नो येला
लसायां सुगसुकौ॥ दधिस्यति। दध्यस्यति। मधुस्यति। मध्वस्यति। यशस्काम
ति। सर्पिष्काम्यति। मांतामयाम्यां काम्यः। किंकाम्यति। स्वःकाम्यति। करणा
वं॥ नाम्नः करणेर्थे यः॥ नमस्यति। तपस्यति। वरिवस्यति॥ शब्दादिभ्यो यङ्। शा

...एवं उदकं पातुमिच्छति तत्र ... कालांतरे तु उदकं पातुमिच्छति तत्र नेतद् २

सि० चं० नु०

...शब्दादि प्रसालनार्थम्

८६

गर्गशब्दाद्यो यञ् तस्य गार्गी इत्यादि ... लोपः अकार स्वर्कारः ५

अल्लोपस्य स्थानिवत्वाल्लोपधाया गुणः ६

अश्वं मैथुनार्थमिच्छति एवं वृषं ८ लालसया दधीच्छति लालसया मधिच्छति ३

नमः करोति। तपः करोति। वरिवः करोति पूजयते॥ ९

गीयति॥ पूर्यति २ तिरमिच्छति। पुरमिच्छति दिवं दिव इति ... तंत्रः शास्त्री न तु क्विवंतस्य दिवः तस्य तु क्विपि ... तेन न दीर्घः॥ १॥

उत्कटेच्छा लालसा तया लालसया क्षीरं च लवणं चेच्छतीति॥ ७॥ तस्मात् ... रे कोलालसा ५

८६

शब्दादिभ्यः कर्मभ्यो यङ् करोत्यर्थे १

॥शब्दं करोति। एवं वैरं कलहं। अभ्रं मेघं। कष्टं गुर्वादिरिष्टेमेयस्तुगादिष्वलोपश्चेति स्यो। आदेशः लुङि। अशुतुस्थवत् दूरं करोति लुङि। अदूदवत् इष्टे यथा गुर्वादिर्गरा द्यादेश अलोपो विनमनुवत् लोपुंवद्भावो रत्नावश्च नाम्नो नावपिस्तुः स्थूलदूरयवह्रस्व। क्षिप्रक्षुद्राणां यो दोयो क्षुद्रक्षिपू क्षुद्रः आदेशः प्रियस्थिरस्फिरोरु बहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृंदारकाणां प्रस्थस्फवरबंहिगर्वर्षित्रप् द्राघिवृंदाः प्रशस्यान्तिकबाढानां श्रकनेदसाधाः आदेशाः इष्ठेयसोः परतः ४

शब्दायते। वैरायते। कलहायते। अभ्रायते। मेघायते। कष्टायते॥ ऊष्मबाष्पधूमेभ्य उद्वमने॥ ऊष्मायते। बाष्पायते। धूमायते॥ णिर्ङित्करणे॥ नाम्नो णिः प्रत्ययः करणेर्थे स च ङित्॥ घटं करोति। घटयति। अघलोपिनो नाङ् कार्यं॥ अजघटत्। महांतं करोति। महयति। अजीमयत्। कनयति। अल्पयति॥ णौ विष्ठवत्कार्यं॥ स्थूलं करोति। स्थवयति। दवयति। क्षेपयति। क्षोपयति। क्षोदयति। प्रियं करोति। प्रापयति। अपिप्रपत्। गुरुं करोति। गरयति। अजीगरत्। स्थिरं करोति। स्थापयति। अतिस्थपत्। ऊढिं करोति। ऊढयति॥ णेरङ् स्वरादेः परः॥ अङि पूर्वस्य ढस्य जो वा॥ औजिढत्। औडिढत्। ऊढं करोति। ऊढयति। औजढत्। औडढत्॥ कर्तुर्यङ् नाम्नः॥ उपमानात्कर्तुराचारेर्थे यङ्। श्येन इवाचरति। श्येनायते। काकः। पंडितायते मूर्खः॥ यङि वा सलोपः॥ पयायते। पयस्यते॥ अप्सरस् ओजस् सुमनसां नित्यं॥ अप्सरायते। ओजायते। सुमनायते॥ नाम्न आचारे क्विप् वा॥ कृष्ण इवाच

एभ्यः कर्मभ्यो यङ्। २॥ ऊष्माणमुद्वमति नाम्न इति नलोपः। ये इति दीर्घः। धूममुद्वमति। बाष्पमुद्वमति। ॥२॥ हस्वं करोति लुङि अजहस्वत्। क्षिपं करोति अचिक्षिपत्। क्षुद्रं करोति अचुक्षुदत्। प्रियस्य प्रादेशे वृद्धिः ततो रातो ना विति पुक् अपिप्रपत्॥५॥

वहेः क्तः ते कौ कृते संप्रसारणे ढत्वधोर्ढः ऊढ् निनादि...

उपमीयते उपमानं आचरणमाचारः ३

ओजस्वीवाचरति सुमनाः इवाचरति २॥

युवानं करोति यवयति युवाल्पयोः कन्वेति अयीयवत् अचीकनत्।४।

इष्ठेमन्ईयस्सु परे युवत् गुर्वादि...कार्यं तत्...परे नवति ...

बहनम् ऊढिस्तां लुङि णिलोपे कृते णिनिमित्तः स्वरादेशो द्वित्वे इति ढस्य द्वित्वं॥ ८॥

श्येनीवाचरति यङ् मानिनो रिति पुंवत् ये इति दीर्घः।३।

गम्वोर्णादौ इति
पूर्वस्यात्वे अश्वातो
लापृङ्ग्विति ङौ।२।

सि॰ कौ॰ उ॰

६१

क्लस्मायते कर्तृ यङ्।

रति। कस्लति। अश्व इवाचरति अश्वति। अश्वतः। अश्वंति। स्त्। स्तां। स्तुः। अश्वात्। अश्वातां। अश्वा
न्। लिटि अश्वौ अश्वतुः॥ ऊः॥ अश्वादंताद्धिपोः नस्यालोपः। पात्। पात्तां। इता। इष्यति। अश्वा
सीत्। यमिरमीति। मालेवाचरति मालाति। मालांचकार। अमालासीत्। कवि
रिवाचरति कवयति। कवीयात्॥ नामधातोर्वृद्धिर्नासौ। अकवयीत्। अक
वायीत्॥ विरिवाचरति वयति। विवाय। विव्यतुः। अवयीत्। अवायीत्। श्रीरि
व श्रयति॥ शिश्राय। शिश्रियतुः। पितेवाचरति पितरति। पितरांचकार। ऋतोरिङ्। पि
त्रियात्। पितरिता। भूरिवाभवति बुभाव। अभावीत्। द्रुरिवाद्रवति। अद्रावीत्
अमांतस्योपधाया दीर्घः कौ न्सादौ हे च क्ङिति॥ इदमिवाचरति इदामति। रा
जेवराजानति। पैनांतमेव पदं नान्यत्। राजायते। पंथा इव। पथीनति। मंथा इव
मथीनति॥ ऋभुक्षा इव ऋभुक्षीणति। द्यौरिवाचरति द्यवति। दुद्याव। द्योयात्।
द्यविता। क इवाचरति कति॥ चकौ चके सर्व्ये॥ क्यात्। किता। अकीत्। स्वइ

आशिषि यादादौ वे
इति रिङ्।७॥ अभि
व्यक्तपदार्था ये स्वतंत्रा लो
के विश्रुताः शास्त्रार्थेस्ते
षु कर्तव्यो न शब्दे श्रुतद्
प्येष्व इति नांतमेवदी
र्घः नान्यः ३ः क्रिएप
अंतरंगत्वादादौ दी
र्घः ततो नलोपः २
धातोर्नामित
वृद्धिः माधवमते
तु लघूपधवृद्धिर्वाधि
त्वा यतः इत्यलोपः
चकौ॥२॥

द्यादेः पेरितिभुवः
सिलोपेऽइति वुक्च
न भवति धातुपाठ
स्यस्यैव तत्र ग्रहणा
त्॥७॥ अभूद्भुजो
ङ् इति न भवति धातु
पाठस्याभावात्७

६१

आचरणमाचारस्त
स्मिन् उपमीयते ने
नेत्युपमानं तस्मात्

व । खति । सखो । सख ॥ आचारे उपमानात् ॥ कर्माधारयोरुपमानात् यः प्रत्ययः
आचारेऽर्थे स्यच्चेकारः । पुत्रमिवाचरति । पुत्रीयति । शिष्यमुपाध्यायः । प्रासादीय
ति कुट्यां भिक्षुः ॥ भृशादिभ्यो भू तद्भावे यङ् ॥ अप्रत्यये हसलोपश्च ॥ अभृशो भृशो
भवति । भृशायते ॥ अशश्वत् शश्वद्भवति । शश्वायते । क्विबपि । शश्वतति । भृश
ति ॥ च्विरपि ॥ अभृशो भृशो भवति । अवेश्यमृत । भृश्यमृतो । सुमनायते । अनुन्मना
उन्मना भवति । उन्मनायते । भृशी भवति ॥ उपसर्गसमाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञा हे
तौ प्रत्यये ॥ चिकीर्षति । प्रथक्रियते ॥ तेन मनस शब्दात् प्राग् टे ॥ कर्तुर्यङ् ॥ स्वमन
नायत । स्वमनायिष्ट । उदमनायत । स्वमनायत ॥ सुखादिभ्यो यङ् ॥ कर्तुरनुभवे सु
खं वेदयते । सुखायते । दुःखायते ॥ पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च णिङ् ॥ पुच्छं उदस्य
ति । उत्पुच्छयते । उदपुपुच्छत । विपुच्छयते । परिपुच्छयते । भांडात्समाचयने । संभांड
यते ॥ चीवरादर्जने परिधाने च ॥ संचीवरयते भिक्षुः । परिचीवरयते । अर्थवे

च्वौ भूतिप्रर्थः वेति
लोपः च्वौ दीर्घः ई
च्चाभ्यरतीत्वं ॥५॥

स्वगते सुखमनुभव
नीत्यर्थः ॥

प्रासादे इवाचरति

कारणो ६

भांडानि समाचिनोति
राशीकरोति लुङि
समभांडत ॥२॥
संचीवराणि अर्जय
ति परिधत्ते वा लुङि
समचिचीवरत ॥२॥

ताः प्रमुखवाचीतस्य
पेनिपातनात् एनीति
॥२॥ पृथुं करोतिप्रथ
यति रूरदमलिहति

सि॰ कौं॰ उ॰
भावः ॥२॥ तेन न न २
६८

विद्वसंशब्द स्यविदा
वादेशः ६

आध्विष्वद्र्याचास्य
नोयस्य वीच दीर्घः
इस्तुलं टिलोपेद्रह्वो
कृतो श्रावयतिअश्व
श्रावत् ॥६॥ निल
त्वात् सर्वमुत्त्वं ततष्टि
लोपेविदयतिटि
लोपेबलोर्विनाप्सु
वेचकृतेरद्विःवि
दावयति ॥५॥
तिरश्चादयस्तेषां
लुङि ईकारास्येवि अ
टोषिशिष्टस्य द्विर्भावः
तिलोपः उदैचतार्थ
टिलोपेनाचेरपहारे
द्विः संज्ञावयति

कुमारीवाचरति कुमारायते हरिणीयते गुर्वीयते मृदूयते सपत्नी वा सपत्नायते युवतिरिव युवायते पट्वी पटूयते न कोपधस्य
पुंवत् पाचिके वपाचिकायते पृथुमाचष्टे २ गर्वीवाचरतीति

अर्थं करोति २ वेदं करोति २
दसत्यानामापुक्व्यौ। अर्थापयति। आर्तीयपत्। वेदापयति। अविवेदयत्। सत्याप
यति। एनीमाचष्टे। एतायते एतयति। पृथुं प्रथयति। वह्वौ सत्यां पूर्वं वा टिलोपः। अ
पिप्रथत्। अपप्रथत्। मृदुं म्रदयति। अमिम्रदत्। अममृदत्। भ्रशयति। क्रशयति
दृढमिवाचरति
द्रढयति। अबभ्रशत्। अचक्रशत्। अदद्रढत्। परिव्रढयति। पर्यवव्रढत्। त्वां मां वा
चष्टे। क्वचिद्धात्वेकदेशोपि धातुशब्देन गृह्यते। त्वादयति। मादयति। युवां आवां वा
चष्टे। युष्मयति। अस्मयति। श्वानं श्वावयति। नटिलोपे नत्वे च कृते शुनयतीत्येके
विद्वांसं। विद्वयति। विदावयतीत्यपरो विदयतीत्यन्ये। उदंचं। उदीचयति। उदैचि
चत्। प्रत्यंचं। प्रतीचयति। प्रत्यचिचत्। समीचयति। सम्यचिचत्। तिर्यंचं। तिराय
यति। अतितिरायत्। सध्र्यंचं। सध्र्यापयति। अससध्र्यापत्। विष्वद्र्यंचं। विष्वद्र्याप
यति। देवद्र्यंचं। देवद्र्यापयति। स्थूलं। स्थवयति। दवयति। युवानं। यवयति। क
नयति। अंतिकं। नेदयति। बाढं। साधयति। अससाधत्। अनिनिदत्। अनिनेद
युवाल्पयोः कन्वा २ गुर्वादि रिसंतिकस्य नेदः टेरलोपश्चयत इत्यलोपः॥१॥

गौरकल्परस्य नटिलो
पः अतितित्वदत् अमी
मदत् युवामावामाच
ष्टे युवयति अयुयुवत्
आवयति आववत् ५

अत्र टिलोपिनो नाङ
कार्यं निमिधात् २

परिव्रढयति पर्यव
व्रढत् ॥७॥
अचेदीर्घ अञ्चेर्यनेन
लोपपूर्वदीर्घविधिश्च
यति लुङि चिणाहात्
प्राक् द्रप्रसंचिचत् घ्र
लोमसवर्णस्वरेइति
प्रकृतिभावे प्रतिअ
चिचत् ॥७॥
सम्यंचमाचष्टे अंचेरि
तिसमी च लुङि प्रकृ
तिभावे समि अचिच
त् ७ तिर्यंचमाचष्टे अ
चिष्टिलोपेनासिद्ध
त्वात् तिरसः तिरि ति
द्विः ६८ तिरायति
नुपतसिमाकाराना
नात् तिरसः पृथक्
करणे नभवति ॥७॥

दीर्घस्य द्राघिः अद
द्राघत् अववृदत् ॥

॥स्रग्वीणं स्रजयति संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः श्रीमती श्रीमतं श्रापयति अशिश्रियत् पयस्विनी पयसयति इह टिलोपो न तद्प
वादस्य लुकः परत्वात् भुवं भावयति अबिभवत् अरुः स्योरिति पूर्वस्येत् भुवं अबुभुवत् श्रियं अशिश्रियत् गां अजूगवत् रायं
अरीरयत् नावं अनूनवत् स्वः स्वयति असस्वत् वेहोन् वहोर्भूः भावयति ॥३॥

वर्ष्मा च वृद्धे
त् । असीसधत् । वृद्धः । ज्याययति । अजिज्यापत् । वर्षयति । प्रियं प्राययति । स्थिरं स्था
वारयति
पयति । स्फिरं स्फापयति । उरुं वरयति । बहुलं बंहयति । अबबंहत् । गुरुं गरयति ।
त्रपयति
तृप्रं त्रापयति । अतित्रपत् । दीर्घं द्राघयति । वृंदारकं वृंदयति । दीर्घस्य द्राघिः । अद
द्राघत् । अववरदत् ॥ इति नामधातुप्रक्रिया ॥ ॥कंड्वादिभ्यो धातुभ्यो यक् स्वा
र्थे । कंडूञ् गात्रविघर्षणे । कंडूयति । अकंडूयीत् ॥ मंतु अपराधे रोषे च ॥ मंतूयति
मित्यत्येके ॥ मंतूयते ॥ वल्गु पूजामाधुर्ययोः ॥ वल्गूयति ॥ असु असु असूञ् च उप
असूनपि चेत्यस्मात्
तापे ॥ असूयति । असूयां चकार । असूयति । असूयते ॥ लेला दीप्तौ ॥ लेलायति ॥ मेधा आ
शुग्रहणे ॥ मेधायति ॥ सुखदुःख तत्क्रियायां ॥ सुखयति । दुःखयति ॥ सपर पूजायां ॥ सप
र्यति ॥ भिषज् चिकित्सायां ॥ भिषज्यति ॥ इषुध शरधारणे ॥ इषुध्यति ॥ गद्गद् वाचः
स्खलने ॥ गद्गदयति ॥ एला खेला विलासे ॥ एलायति । खेलायति ॥ हृणीङ् रोषणे ल
ज्जायां च ॥ हृणीयते ॥ महीङ् पूजायां ॥ महीयते ॥ अगद नीरोगत्वे ॥ अगदयति । अग

लिट् कृत्स्न कुत्सने यो: लिप्रति चरण वरण गत्यौ तसु उपतापे चुरण चौर्ये तुरण त्वरायां भुरण धारण पोषणयोः ला ढ्जीवने १

उरुशब्दस्य वरादेशः
२

कंडूयते

धातुभ्यः किं प्रातिप
दिकेभ्यो मा भूत् द्वि
धा हि कंड्वादयः धा
तवः प्रातिपदिका
नि चार्थ । धातवो ना
मानि च तत्र धातुभ्यो
नित्यं यक् नाम्नात्
कंडू करोतीति वि
ग्रहः ४
सुखं चानुभवति दुः
खं चानुभवति ४

॥ गतं प्रकारसादृश्यं तस्य तस्य तच्छीलस्य भावः ताच्छील्यं तस्मिन्नर्थे आत् मातृकं गावः अनुहरंते पितुर्मातुश्च सादृश्यं सततं परिशीलयंति गतात् ताच्छील्ये किं मातुरनुहरति सादृश्यं ॥७॥ अत्र सादृश्यमात्रं विवक्षितं न तु प्रकारता ताच्छील्यं १

सि० चं० उ०

९९

न निषेधः ४

तृतीयार्थस्यानोर्वा न अन्नमाणवकमनुक्रीडति तेन सहेत्यर्थः ॥५॥ संतानशंकेरातनवति ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा तस्यार्थे धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो भवति भिक्षुति ॥७॥ एषर्थेषु हर्षादयो विषयाः तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणं इतरे फले ॥४॥ हर्षेण सम्यं विलिखतीत्यर्थः तत्कंठापूर्वं शब्दं करोति २

दीत ॥ इति कंड्वादयः ॥ ॥ नेर्विशः ॥ न्यादिपूर्वकाद्विशादेर्दीतो रात् ॥ निविशते ॥ परिव्यवेभ्यः क्रियः ॥ परिक्रीणीते । पर्य्यक्रैष्ट । विपराभ्यां जेः । विजयते । व्यजेष्ट । आङो दाञो न तु विकाशने । विद्यां आदत्ते । आदित । विकाशनं तु व्याददाति मुखं पराङ्गकर्म्मकान्न निषेधः । व्याददते पिपीलिकाः पतंगस्य मुखं । क्रीडः अनुपरिभ्यः ॥ आक्रीडते । अनुक्रीडते ॥ समोऽकूजने । संक्रीडते । परिक्रीडते ॥ कूजने तु संक्रीडति रथचक्रं ॥ आगमेः क्षमायां ॥ आगमयस्व तावत् ॥ शिक्षेर्जिज्ञासायां ॥ धनुषि शिक्षते ॥ हरतेर्गतताच्छील्ये । पैतृकमश्वा अनुहरंते ॥ मातृकं गावः ॥ किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु ॥ अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ॥ अपस्किरते । वृषो हृष्टः ॥ कुक्कुटो भक्ष्यार्थी श्वा आश्रयार्थी च । हर्षादिष्विति किं । अपकिरति कुसुमं वायुः ॥ आङि नुप्रच्छ्योः ॥ आनुते । आपृच्छते । शप उपालंभने । विप्राय शपते । समवप्रविभ्यः स्थः । संतिष्ठते ॥ अपिह्राधास्याभिस्सेडि त्वमाति न तु दीङः ॥

गजोपकिरति जलं अत्र हर्षे सत्यप्यालेखनाभावान्न सुटोऽप्राप्तिः २ उपालंभो नवाचा शरीरस्पर्शनम् २

विशप्रवेशने । डुक्रीञ् द्रव्यविनमये । जिजये । डुदाञ् दाने । क्रीड विहारे । गम्लृ गतौ । शिक्ष शिक्षे । हृञ् हरणे । सेकृ पादविक्षेपे । नु स्तुतौ । प्रछ ज्ञीप्सायां । शप आक्रोशे स्थिगतिनिवृत्तौ १

मात्वरिष्टाः इत्यर्थः ६ क्षमा उपेक्षा प्रतीभेत्यर्थः ६ हृविक्षेपे ५

कर्त्तृके आ ८

स्थाघनुडः इति च तुर्थी परगामिफला ९९ पमिदं विप्रस्य स्वाभिप्रायं प्रकाशयति २

ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूलेऽपत्कर्म तदूर्ध्वकर्म तस्मिन् २ मंत्रः करणं कारकं यस्य धात्वर्थस्य तत्र वर्तमाने ४

संतिष्ठते वितिष्ठते २

लोपो ह्रस्वाझले । समस्थित । समस्थिषातां ॥ आङः प्रतिज्ञायां ॥ शब्दं नित्यमातिष्ठते ।
स्वाभिप्रायाविष्करणे निर्णेत्राख्यायां च ॥ गोपी कृष्णाय तिष्ठते । संशय्य कर्णादिषु
तिष्ठते यः ॥ उदोऽनूर्ध्वकर्मणीहायां ॥ मुक्तावुत्तिष्ठते मुक्तिप्रयत्नं करोति ॥ अनूर्ध्व
किं ॥ आसनादुत्तिष्ठति देवदत्तः ॥ ईहायां किं । ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति ॥ उपान्मंत्रकर
णे देवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपथिषु ॥ आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते । मंत्रकरणे
किं ॥ भर्त्तारमुपतिष्ठति यौवनेन ॥ आदित्यमुपतिष्ठते । गंगा यमुनामुपतिष्ठते । उप१
श्लिषतीत्यर्थः ॥ रथिकः । रथिकानुपतिष्ठते । मित्रीकरोतीत्यर्थः ॥ पंथाः । स्रुघ्नमु
पतिष्ठते ॥ वा लिप्सायां ॥ भिक्षुकः । प्रभुमुपतिष्ठते । उपतिष्ठति वा ॥ अकर्मकाच्च
॥ भोजनमुपतिष्ठते ॥ उद्विभ्यां तपोऽकर्मकात्स्वांगकर्मकाच्च ॥ उत्तपते । वितपते ॥
पाणिं वा । आङो यम हनिभ्यां ॥ अकर्मकाभ्यां स्वांगकर्मकाभ्यां च । आयच्छते
पाणिं वा ॥ आहते । शिरो वा । अन्यत्र शत्रुमायच्छति ॥ आहंति वा । हनः सिच् कित् ॥

संश्लिष्यत इत्यर्थः १

तिष्ठते तत्स्वाभि
प्रायस्य प्रकाशार्थं
विवादपदं निर्णेत
रि आश्रयं च ॥२॥
स्वाभिप्रायं प्रकाश
यति श्लाघह्नुङ्स्थाशपां
चतुर्थी ॥२॥
उदः स्थः आतिरद्वा
ऊर्ध्वकाचेष्टा इहा त
स्यामर्थे एव ॥३॥
आदित्यं स्तोतुं तद
भिमुखतया तिष्ठति
६
लेप्सुभिः स्वाभिलषितसं
प्रदानायावा ४
भिक्षया गच्छतीत्य
र्थः सन्निहितो भव
तीत्यर्थः ॥३॥
आयाते आयतेस्मा
नीत आहतां आयता
तां आहतने लोपोन
आयातां हनोऽधेस्मा
जघ्नि हनो लुङ् लिङो
रिति वधः आवधि
षीष्ट आहनिष्यते
आहनिष्यत ॥१०॥

॥नित्यत्वेन प्रतिजा
नीते ॥१॥
कर्णादीन् निर्णेत
त्वेनाश्रयति ॥२॥
कर्णादीन् दुर्मंत्रि
णः संदेहनिवृत्त्य
र्थमाश्रयतीत्यर्थः २
उपातिष्ठते तत्स्व
र्थेषु मंत्रकरणं यत्र
तत्र मंत्रकरणे ॥४॥
आग्नेयी इयं आग्नेयी
तया अग्निदेवत्यक
या ऋचा आग्नीध्रं
स्तोतुं तत्समीपे तिष्ठ
ति अग्निमिंद्र इति ८
आग्नीध्र क्रियंतः आ
ग्नीध्रः स्थानमाग्नी
ध्रं तत्रस्थोप्याग्नीध्र
: तमाग्नीध्रमभिवि
शेषं ॥५॥
स्रुघ्नं जुहू हंतीति स्रु
घ्नं तं उपतिष्ठते प्रा
प्नोतीत्यर्थः ॥७॥
दीर्घीकरोतीत्यर्थः २

॥आहत आहसातां लुङ्याशिषि हन्तेर्वधः हनो लुङ् लिङोरित्येन ॥१॥

सि॰ कौ॰ उ॰

उदाहरणस्य रूपमिदं ते गृहणं न तु रूपादेः स्वेति ॥२॥ ५०

॥ ईयर्तेस्तु रूपं ओरिति पूर्वस्य लत्वं असवर्णे स्वरे इति इयङ् समियृत तेलुङि सर्त्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च ऋदृशोऽङि गुणः मेटइत्यडभावः स्वादिजुहोत्यादिकयोर्ग्रहणं तत्र स्वादिः समृच्छते लिट् समारे समाराते समारिरे लिङि गुणोऽर्तीति गुणः समृषीष्ट समर्त्तील टि हनृतः स्यप्रतीट् समरिष्यते समारिष्यत लुङि मेटः इत्यडभावः गुरिति गुणः लोपोऽङ्घ्रस्वादिति सिलोपः मा सम त मा समृषातां मा समृषत माङ्योगे समार्ष्ठ समार्षातां समार्षत मा समरत मा समरेतां मा समरंत माङ्योगे समारत समारेतां समारं ॥३॥

आवधिष्ट । आहत । आवधिषातां । आहसातां । यमः सूचने सिचः कित् । उदायत ॥
समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिदृशिभ्योऽकर्मकेभ्यः ॥ संगच्छते । गमः सिचो
कितो वा ॥ संगसीष्ट । समगत । समगंस्त । संपृच्छते । संस्वरते । समृच्छते । समियृते । सं
शृणुते । संवित्ते । संविदाते । वेत्तेः रंतो वा रुडागमः । संविद्रते । संविदते । संपश्यते । उप
सर्गादस्यत्यूह्योर्वा ॥ निरस्यति । निरस्यते । समूहति । समूहते । समूहांचकार । समो
हीत ॥ निसमुपविभ्यो ह्वः ॥ निह्वयते ॥ स्पर्धायामाङः ॥ कृष्णश्चाणूरमाह्वयते ।
प्रवृत्तिवंधोत्साहस्फीततासु क्रमः ॥ ऋचि क्रमते बुद्धिः । अध्ययनाय क्रमते । क्रमं
तेऽस्मिन् शास्त्राणि । उपपराभ्यां । उपक्रमते । पराक्रमते । आङ उद्गमने ॥
आक्रमते सूर्यः । वेः पादविहरणे । साधु विक्रमते वाजी । प्रोपाभ्यां प्रारंभार्था
भ्यां । प्रक्रमते । उपक्रमते । अनुपसर्गाद्वा । क्रामति । क्रमते । अपह्नवे ज्ञः । शतम
पजानीते ॥ अकर्मकाच्च । सर्पिषो जानीते । संप्रतिभ्यामनाध्याने । शतं संजानीते ।

ज्योतिरुद्गमनादि ४

ज्योतिरुद्गमने किम् आक्रामति धूमो हर्म्यतलात् ३८ प्रारंभार्थाभ्यां किं संप्रक्रामति गच्छतीत्यर्थः

सर्पिषानुपायेन प्रवर्तते २

युज्यत इत्यर्थः २

कुसारी २

उपसर्गादूहतेर्ह्रस्व इति यारो क्ङितिवृ लस मुह्यात अभिसमु ह्य ॥५॥

स्फीतासिन वंति ४

अग्न्यादीनां गतिविशेषो विक्रमणं तामुच्यते इत्यर्थः ३ पादविहरणे किम् विक्रामति संधिः द्विधा भवतिस्फुटतीत्यर्थः ३

५०

उत्कं ता एवं स्मरण
मधपानं तदिन्नं
मसाध्यानं

मिलित्वोच्चारयन्तीत्यर्थः

व्यक्तं तु मनुष्यविषयं नुपयते
नैः शास्त्रेवदते ३
क्षेत्रीविषयकं मुलाह मा
लेः करोतिः ३ विविधं जा
यते विमतिं कुर्वंतिः ३
नेहसंप्रवदंतिखगाः
४
अकर्मकात्किं उक्त
मनुवदति ४ उक्तवाचा
किं मनुवदति वीणा ५
उक्तपश्चाग छति ७
स्वीकारोविवाहः स्वी
कारमात्रे
शब्दः कर्मकारणं यस्य
स कर्मका त्किम् ३
वाक्यमुच्चरति उप
रिष्ठा कृ ऊती स्पर्थः
५

वदन्मकार्यं ॥ उच्चिगिरते ॥ चरगतिमकर्मणोः ॥ दाणुदाने ॥ यमन्तपरमे ॥ उकृञ्करणे ॥ अनुसर्गात्किम् स्वर्गलोकं न प्रजानाति ॥
सम्प्रवोक्रिरते: प्रतिसां ने वर्त्मना नाशात्मनेपदं ६ रहस्युपलोम पतीस्पर्थः ३ मानुर्वी २ उत्स्वाच्चरते: सकर्मकादात्मनेपदं भवति ६

अंगीकरोति
शतं प्रतिजानीते ॥ अनाध्यान इति किं ॥ मातरं संजानाति ॥ अनुपसर्गाज्ज्ञः ॥ गां जानीते ॥
दीप्तिः उपसां त्वनम् नोनामति ऽऽत नोसमा नो बुवीति
भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमंत्रणेषु वदः ॥ शास्त्रे वदते ॥ भृत्यानु
सांत्वयति पृच्छे विमती उपमंत्रयति मिषे
पवदते ॥ क्षेत्रे वदते ॥ गेहे विवदंते ॥ उपवदते ॥ मनुष्यादीनां सम्भूयोच्चारणे
वदेत्
॥ संप्रवदंते ब्राह्मणाः ॥ व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्वादकर्मकात् ॥ अनु वदते
कलापेन सदृशं कं येथीका नो वद, ति
कठः कलापस्य ॥ वा विप्रलापे ॥ विप्रवदंति ॥ विप्रवदंते वा वैद्याः ॥ अवा
प्रतिसीका प्रतिजानीते
द्गिरतेः ॥ अवगिरते ॥ समः प्रतिज्ञाने ॥ शब्दं नित्यं संगिरते ॥ उदश्चरः सकर्मकात् ॥ ध
चे
र्ममुच्चरते ॥ समस्तृतीयायुक्तात् ॥ रथेन संचरते ॥ दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ दास्या
दास्यै दद ति का दकः स्वीकरोति मः ६
संयच्छते ॥ उपाद्यमः स्वीकारे ॥ भार्यामुपयच्छते ॥ य स्विकिहाविवाह ॥ रामः सी
तामुपयात ॥ उपायंस्तवाँ ॥ वेः शब्दकर्मणः कृञः ॥ शब्दं विकुरुते ॥ अकर्मकाच्च
विपूर्वकादकर्मकात्कृञः प्रात ॥ ओदनस्य पूर्णाश्छात्रा विकुर्वते ॥ विकुर्वते
सैंधवाः ॥ विवादं कुर्वंति ॥ चेतत्रंतर्भावित ण्यर्थस्तु सकर्मकः ॥ विकुर्वते ॥

सम्पश्विचार्य वद
तीत्यर्थः २

उपमंत्रणमुपच्छं
न्दनम् २

तहो ज्ञात्वा तु वदेरात्
विमतिपूर्वकं विचि
त्रं भावन्तरस्पर्थः ३
अनुरत्रसाद्दृश्ये ४
युगपत्परस्परं विस
द्धं वदंतीत्यर्थः ५
प्रतिज्ञाने किं संगिरति ग्रा
सं कल्पनागछतीत्यर्थः ६
तृतीयायां यद् युक्तः दा
णः आत्मनेपदं स्यात् चे
च्छ दिसात तीयाच
तुर्थ्यर्थे विवाहविषये चेतुर्थी
तिनी वास्ते तृतीया ५
शब्दकर्मणः किं मृ वि
जं विकरोति कामः ३
स्वरवीत्कृशलस्तीया
ने नोपपदे न यु का
तृतीयास्या त्साचेच्च
तुर्थ्यर्थे ५

समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रंथे व्रीहीन् संयच्छते भारमुद्यच्छति उद्यच्छते वस्त्रमायच्छते अग्रंथे किं उद्यच्छति वेदम् आधिगन्तुम् उद्यमं करोतीत्यर्थः १

समुत्आङ्भ्यो
वं पर्यादि ७

स॰ चं॰ नं॰

अनुसर्वति ३

४२

सैंधवान्॥ कर्मणः कर्तृविवक्षायां॥ विकुर्वते सैंधवाः॥ ज्ञाश्रुस्मृदृशां सन्ता
नां॥ जिज्ञासते। शुश्रूषते। सुस्मूर्षते। दिदृक्षते॥ अनोर्ज्ञो नातेर्न॥ अनुजिज्ञास
ति पुत्रं। प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः॥ प्रतिशुश्रूषति। विराद्यंतोपसर्गाछजेः रजंते। प्रभुं
क्ते। उपभुंक्ते। नेहंक्ते॥ अपनेकिं। पात्राणि प्रभुनक्ति। समक्ष्णुवः॥ संक्ष्णुते श
स्त्रं॥ भुजोऽपालने॥ ओदनं भुंक्ते। पालने। भुवं भुनक्ति॥ गृधिवंच्योः प्रतारणे
माणवकं वंचयते। गर्द्धयते। गर्द्धयसे। अपा हृदः॥ न्यायमपदेते। कर्म
व्यतिहारे धातोः॥ व्यतिभवते। व्यतिभाते॥ गतिहिंसार्थपठजल्पहसात्॥ इत
रेतरान्योन्यपरस्परोपपदाच्च न। व्यतिगच्छति। व्यतिघ्नंति। व्यतिपठंति। व्य
तिजल्पंति। व्यतिहसंति। इतरेतरं। अन्योन्यं परस्परं। व्यतिलुनंति। अनुपरा
भ्यां कृञः॥ अनुकरोति॥ अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः॥ अभिक्षिपति। प्राद्वहः॥
प्रवहति। परेर्मृषश्च॥ परिमृषति। परिवहति॥ इति पदव्यवस्था॥ ॥पकृच

व्यतिलुनीते अन्यस्य योग्यं लवनं करोतीत्यर्थः। व्यतिस्ते व्यतिघाते व्यतिषते व्यतिच्छे अस्तेरेकार संबंधिनः सस्य हस्यात् व्यति
हृपरे रितियोगे विभज्य वहेरपीति केचित् ... परस्परं बोधयति प्रतिपन्नम् ... ५
बोधयति ... अध्यापयति ... पयतीत्यर्थः

तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः
पालनाद्न्यत्रार्थे व ५
र्तमानात् भुजेरात्मनेपदं
भवति ५८ मनारः
हो किम् ... गर्द्ध
यति ... स्त्रीम
द्यो ... गर्द्ध
वंचयति वंचयतीत
र्थः ८

अन्यस्येति ... योग्यमस्यादि ... लवनं करोतीत्यर्थः १

ज्ञा अवबोधने। श्रु श्रवणे।
स्मृ आध्याने चिंतायां
दृशिर प्रेक्षणे। भुजपा
लनाऽभ्यवहारयोः।

स्वरआद्यंतौ यौ उप
सर्गौ तस्मात्
उपसर्गश्च तस्मात्
३८

... ५
... तीत्यर्थः ६
... करोति ६
समुदाङ्भ्यो यमो ग्रं
थे। व्रीहीन् संयच्छते
भारमुद्यच्छते वस्त्रमा
यच्छते अनुपसर्गाज्ज्ञः
जानीते ६

४२

आवयति संदर्शयती
त्यर्थः १

भावे धात्वर्थे क्रियात्मके कर्मणि कार्ये को रको विशेषे यकृप्रत्ययः १

कर्तृकर्मणोरगोचरदत्यर्थः २=

युष्मदादेर विषयत्वात् प्रथमः ३

यथा कुसुमः स्वाती यत्र व्यापारः स्वाते फलं स्वान जन्यसुद्वित्वयोरेक निष्ठताक्रुस्वेवर्तते कुसुम एव स्वातिसरद वस्थायी त्यर्थः तत्र धातुरकर्मकः तेन योरि तित्रयोः फलव्यापारयोः धर्मफलेदि यो तद्वस्य सः धर्मी कर्ता तस्य भेदे भिन्नत्वे सकर्मकः यथाकु ग्रामं गच्छती अत्र गोचरेफलग्रामनिष्ठं चारल क्रियाजन्यं लेगोनि यंततं सकर्म सकर्मकात्वब हेः कर्ता नदी वहति स्यदंती त्यर्थः न्यातिचेत्रः [illegible] त्यर्थः २

तत्र ये कर्तृगतमेव व्यापारमपेक्षन्ते ते अकर्मकाः ये पुनः कर्तृकर्मोभयगतं व्यापारमपेक्षन्ते ते सकर्मकाः पच्यादयः तदुक्तं विक्लेदा
द्योदनादिस्थं कर्तृस्थञ्च यत्नादिकम् द्वयोः सकर्मकाश्चारुव्यापारं कर्तृगं परे २ ॥ अकर्मके भावः कर्मणि न भवति अत्र संभवात्
तद्योगे कर्मणः तथा सकर्मके प्यपि भावे प्रत्ययः वागुर्देवदत्तेन त्यादेनं भवतीति भावः २=

र्युः ॥ धातोर्भावे कर्म्मणि च यक् प्रत्ययस्तिबादिषु चतुर्षु परतः ॥ आड्भुवि कर्
र्म्मणि ॥ अकर्म्मकाद्भावे सकर्म्मकाच्च कर्म्मण्याड्भवति ॥ भावस्यैकत्वादेकव
चनं नामाद्यविषयत्वेपि प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्प्रथमः ॥ भूयते ॥ भूयेत ॥
भूयतां ॥ अभूयत ॥ बभूवे ॥ स्वरांतानां हनग्रहदृशां भावकर्म्मणोः ॥ सिसतासी
स्यपामिट्वा सट्एवच्च ॥ भाविषीष्ट ॥ भविषीष्ट ॥ भाविता ॥ भाविष्यते ॥ भविष्यते ॥
अभाविष्यत ॥ अभविष्यत ॥ इ एतन्यं कर्त्तरि ॥ धातोस्तनिपरे भावे कर्म्मणि च इ
ण्प्रत्ययः सेरपवादः ॥ लुक् ॥ इणः परस्य तनो लुक् ॥ अभावि ॥ अकर्म्मकोप्युपस
र्गवशात्सकर्म्मकतामनुभवति ॥ सुखमनुभूयते स्वामिना ॥ लज्जासत्तास्थितिजागर
णं ॥ वृद्धिक्षयभयजीवितमरणं ॥ शयनक्रीडारुचिदीप्त्यर्थं ॥ धातुगणं तमकर्म्मक
माहुः ॥ २ ॥ फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्म्मकः ॥ धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्म्मक
उदाहृतः ॥ २ ॥ धातोरर्थांतरे वृत्तेर्द्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ॥ प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्म्मणो

धातोरर्थद्वयं फलं व्यापारश्च
धातुजन्य व्यापाराश्रयः कर्ता
धातुजन्य फलाश्रयः कर्म

वर्त्त[illegible]नात् २

यथा मेघो वर्षति जलं मित्यर्थः १ गच्छति ग्रामं मिति शेषः १ अविवक्षातो यथा हितान्न कः संप्रणुते सः हिताहिदं कर्म्मणं तेर

समानं रूपमात्मनेपदस्य इत्यर्थः कारकैः धात्वर्थे केवलः पुरुषोभावरूप सिद्धोयंते २

भवनं भूः सत्तायां भुविः

भविता ५

तिर्ध

अर्थान्तरं तत्याय यथा भारं वहति उद्यमते २=

अवतो ऽकर्मकत्वं १ नदी वहति देवदत्तो जीवति मेघो वर्षति हितान्नयः संभवन्ते सकिंप्रभु रित्युदाहरण चतुष्टयम् सकर्मकाकर्मककरणे १ = दुःखना धनं रागः सुखसाधनं विरागः २ =

सिं० चं० उ०

५२

ऽकर्मकाक्रिया ॥ ३ ॥ शीङोऽयङ्ये क्ङिति । शय्यते । शिश्ये । शायिषीष्ट । शयिषीष्ट ।
अशायि । अयकि । ऋतोरिङ् यक्ङि ॥ घटः क्रियते । त्वं दुःखी क्रियसे रागेण । विरा-
गेण सुखमहं क्रिये । चक्रे । कारिषीष्ट । कृषीष्ट । कारिष्यते । अकारि । अकारिषातां । करिष्यते हन्तः स्यपदृतीद्ध ३
अकृषातां । भाव्यते । भावयांचक्रे । भावयांबभूवे । भावयामासे । इण्वदिटि णि-
लोपः । भावि । भावयिता । भविष्यते । भावयिष्यते । अभावि । अभाविषातां । अ-
भावयिषातां । बुभूष्यते । अबुभूषि । अबुभूषिषातां । बोभूय्यते । यङ्लुगन्तात्तु
बोभूयते । स्तूयते विष्णुः । अस्तावि । अस्ताविषातां । अस्तोषातां । अर्य्यते । स्म-
र्य्यते । आरिता । अर्त्ता । स्मारिता । स्मर्त्ता । इज्यते । तनादेर्वा यकि । तायते । तन्यते । तनोतेः ४ आत्वं ४
अजनि इत्यत्र तन्यक २ अतानि । जायते । जन्यते । तप्यते । तपोनेणकर्म्मकर्त्तरि । अनुतापे च । अन्वत-
प्त पापेन । दादेरिः । दीयते । ददे ॥ आतो युक् । ञ्णिति च । दायिषीष्ट । दासीष्ट । अ- जनेहनो प्रेग्रतद पधायाः ५
दायि । अदायिषातां । अदिषातां । धीयते । स्थीयते । अग्लायि । हन्यते । घानिषीष्ट ५२

अयाहि अग्राहिषातां अग्रहीषातां २=

वधिषीष्ट। हंता। घानिता। अघानि। अघानिषातां। अहंसातां। अवधिषातां। इण
वदिटोनदीर्घः॥ ग्राहिता। ग्रहीता। दृश्यते। अदर्शि। अदर्शिषातां। अदृक्षातां। शा
म्यते मुनिना॥ मांतस्यसेटोनवृद्धिरिणिञ्णितिकृतिचनत्वाँकमिवमीनां। अ
शमि। अदमि। आचामि। अकामि। अवामि। अयंतस्यतु। शाम्यते मोहो हरिणा॥
शमयांचक्रे॥ मितांह्रस्वं तानामिणिणमिचवादीर्घः। शामिषीष्ट। शमिषीष्ट। शम
यिषीष्ट। शमयिता। अशामि। अशमि॥ अशामिषातां। अशमिषातां। अशमयि
षातां। वधहिंसायां। जनिवध्योर्नवृद्धिः। अवधि। भंजेरिणिनलोपोवा। अभाजि
अभंजि। लभेरिणमोर्नुम्वा॥ अलंभि। अलाभि। गौणेकर्मणिदुह्यादेः प्रधाने
नी [illegible] कृष्वहां बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां निजे [illegible] या। प्रयोज्य कर्मण्य
न्येषांण्यंतानांलादयोमताः। २ गौर्दु [illegible] ते पयः। अजाग्रामंनीयते। ह्रियते। कृष्य
ते। उह्यते। बोध्यते माणवकं धर्मः। पित्रा। माणवको धर्ममिति वा। भोज्यते मा

दुह्याचपचदण्डरुधिप्रच्छिचिब्रूशासजिमंथमुषवाम् १ ह्यर

गौणप्रधानयोरात्मेछ्यतेत्यर्थः २

इणवदित्येभावेसिः कित् १

चभिर्

द्विकर्मकाणां चतुर्थ गौणे कर्मणि लादयो १२३ नवनीत नय ४=
गौणे वा प्रधाने इत्यर्थः ३
मुख्ये कर्मणि द्विती या स्यात् गौणे तु प्रथमा मता ४=

लीन प्रापणे। कृष विलेखने। वह प्रापणे। बुध अवगमने। भुज पालनाभ्यवहारयोः ३ गत्यर्थ शब्दकर्मकर्तृकरोती नो २=

सि॰कौ॰कु॰ पत्रसं॰ ८ लेन २ ५३ णवकः। ओदनं। ओदनोमाणवकं वा। वेदमध्यापयते देवदत्तः। वेदोदेवदत्तंवा।
देवदत्तोग्रामंगमयते। अकर्मकाणांकालादिकर्मकाणांकर्मणिभावेचल॰
वा आस्यते देवदत्तेन
कारः। मासोमासंकुरवः कुरून् आस्यते। ण्यंतात्तुप्रयोज्येप्रत्ययः। मासमास्यते
प्र तिपाद नाय
इति माणवकर्मप्रक्रिया ४८ माणवकः। यदासौ कर्यातिशयंद्योतयितुंकर्तृव्यापारोनविवक्ष्यते। तदा॰
कारकांतराण्यपिकर्तृसंज्ञांलभंते। साध्वसिश्छिनत्ति। काष्ठानिपचंति। स्था॰ देवदत्तोऽसिना साधुछिनत्तीत्यत्र कर्ता देवदत्तस्य विवक्षा अकारको
यगात्मनेपद लीपचति। पच्यतेओदनेन। भिद्यतेकाष्ठेन। लेनोक्तेकर्मकर्तरियगादिचि नरासि ५
चिण्वदिटः स्युः १ ण्वदिटः। पच्यतेओदनः। भिद्यतेकाष्ठं। अपाचि। अभेदि। द्विकर्मकाणाम् सकर्मकाणांन।
अजाग्रामंनयति। दुहिपच्योः सकर्मकयोर्वा। दुहस्नुनमांकर्मकर्तरियगि॰
स्वयमेव दुग्धे गौः ३ णौन। गौःपयोदुग्धे। स्वयंतानांकर्मकर्तरिडणवौनिदुहश्च। अप्रकारि। अकृत तर
दुहस्य इत्यन्वे त्यर्थः २ अदोहि। अधुक्षत। अदुग्ध। उदुंबरःफलंपच्यते। तुक्रमोरातिनेव्। प्रस्नुते। प्रस्ना कालः उदुम्बरः फलं पचति इति स्थिते गो
अस्यानिषेधा दयतीत्यर्थः १ वेष्ट। प्रास्नोष्ट। नमतेदंडः। अनंस्त। सृजेःश्रद्धोपपन्नेकर्तरिच। सृज्यते। सृजंम णाकर्मणः उदुंबरस्य ५३ कर्तृत्वविवक्षायामिह कर्मवद्भावः २८

आत्मनेपदमेवम
ती त्यर्थः २८

क्तः। असर्जि। युजेर्वा। युज्यते ब्रह्मचारी योगं। युनक्ति वा॥ भूषावाचिनां किरा
दीनां सं तानां च यगिणौ न वदिटौ न। अलंकुरुते कन्या। अलंकृत। अव
किरते हस्ती। अवाकीर्ष्ट। गिरते। अगीर्ष्ट। आद्रियते। आदृत। ध्रियते। अधृ
त। पृच्छते। अपृष्ट। चिकीर्षते कटः॥ अचिकीर्षिष्ट। णिश्रिब्रूञ्नमस्थिग्रंथ्या
दै कर्मकाणां यगिणौ न। कारयते। अचीकरत। उच्छ्रयते दंडः। उदशिश्रिय
त। ब्रूते कथा। अवोचत। ग्रंथते ग्रंथः॥ अग्रंथिष्ट। विकुर्वते सैंधवाः। व्यका
रिष्ट। व्यकृत। कुषिरंजोः कर्मकर्तरि वा आत अवादौ। कुष्यति। कुष्यते वा
पादः। रज्यति। रज्यते वस्त्रं। अकोषि। अरंजि॥ इति भावकर्मप्रक्रिया॥ ॥
॥ ॥स्मृतिवाचिन्युपपदे भूतानद्यतने धातोर्लृट् लङोऽपवादः। स्मरसि कृष्ण गोः
कुले वत्स्यामः॥ यद्योगे न कृष्ण। अभिजानासि कृष्ण यद्वने अभुंज्वहि। उत्तमपुरु
षे चित्तविक्षेपादिना परोक्षे॥ सुप्तोऽहं किल विललाप॥ अहं तताप दद्ध्रे वे लिट्। क

स्मृति वाचिनी सुके बुध्यते चेत्तनपले इत्यादि प्रयोगेपि भवति एषामपि प्रकरणादिना स्मृतिवाचित्वात् स्मरसीत्यादि अत्र पुरुष भगो
भावतीति वद्धावमाच्य स्यापि कर्मता बोध्या अत्र भी त्यादि अत्र लङ् वनतुलु २ उत्तमपुरुष इत्यादि अत्र यद्यपि वुद्धी क्रिय पारी
रादि सह धातु बहु यत्पक्षतुरहमनः प्रत्यक्षतेन तत्थापि मदत्यमादि चित्तविक्षित्ते कश्चित्त्वगत मेवं वक्ति पश्चादन्यथः
क्षता प्रपुत्रे

व
उ वी निकयोदेवदत्तः ६
कुष निष्कर्षे ७
अभिमानवचने इत्यनुवर्तते अभिज्ञा स्मृतिः २८
यदस्यापादि भिन्नचित्त व्याक्षेपः १

ष्ठेः शब्दकर्मणः कृतः ६
इति कर्मकर्तृप्रक्रिया ४=
कृतवत्या कार्यस्य गोप नं भवः कृतं २
अहं सन्तापेन कृतवेदत्य अप्रकृतो पलापः २
न

अनद्योरूपपद्योर्लि
ङ्विषये लङ्लिटौ १

सि॰ चं॰ उ॰

५६

अस्म पूर्वे प्रतिवचनं
मध्यमपरस्लोपो स
मास : ५

आसिवर्तमानक्रिया
नत्समीपे २

लिंगेषु वास्तीः। नाहं कलिंगं जगाम। हशश्वतोर्लिङ्विषये लङ्लिटौ। इति ह
ह अकरोत्। शश्वदकरोत्। चकार वा। आसन्नकाले पृच्छ्यमानेर्थे लिङ्विषये (वर्तमानात्)
लङ्लिटौ॥ अगच्छत् किं जगाम किं। अनासन्ने तु कंसं जघान किं। स्मे लट् लि
टोपवादः। यजति स्म युधिष्ठिरः। भूतानद्यतने लट् स्मयोगे। एवं स्म पिता ब्रवी
ति। ननौ पृष्टप्रतिवचने भूते लट्॥ अकार्षीः किं ननु करोमि भो ननु चौ वा। अ
कार्षीः किं न करोमि ननु कार्षं। अहं नु करोमि न्व कार्षं। पुरा च स्मयोगे भूतान
द्यतने वा लुङ्लटौ न तु स्मे (स्मयोगे) वसंतीह पुरा छात्राः। अवात्सुः। अवसन्। ऊषुर्वा
स्मेति किं। यजति स्म पुरा। यावत्पुरानिपातयोर्भविष्यलट्। यावद्भुंक्ते। पुरा भुं
क्ते। कदाकर्ह्योर्वा भविष्यति लट्। कदा कर्हि वा भुंक्ते। भोक्ष्यते। भोक्ता। व
र्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वर्तमानवद्वा। कदागतोसि। अयमागच्छा
मि। अयमागमम्। कदा गमिष्यति। एषः। गच्छामि। गमिष्यामि। द्विप्रवच

अयमागच्छामीति वर्तमाने उत्तमपुरुषे
कव चनेपक्षे भूतानद्यतनः। अयमागमं

स्मोत्यस्यापि भूत
कालद्योतकत्वम् ३

अवसन्निति अन
द्यतने भूते लङ् ऊ
षुरिति परोक्षे भूते
लिट् ५
भि॰ इति भोक्ष्यते
इत्यपर्थे:
इदानीमागमनमि
त्यर्थः २
५६

क्षिप्रपर्य्यायस्यापि ग्रहणं नतु त्वरूपस्यैव । जातु गर्हितमिति गर्हितमेतत् २ अथ यो यौगे लट् स्यात् ८ = कथं शब्द उपपदे

गर्हायां गम्यमाने धातोः लिङ् लटौ २

तुः कारणं हेतुमत् फलं तत्प्रयोजकं त्वर्थः ५

तत्र हेतुः फलप्राप्तिः फलम् ५

कामस्य प्रवेदनं तत्र स्वाभिलाषप्रकाशनम् ५

यो नः पुनः भृशार्थे चेत्यर्थः ८

नेत्यर्थः । दृष्टिक्षेत्र त्ह्लिप्रमाप्सु त्वरितं । यायास्यति शीघ्रं वत्स्यामः ॥ गर्हायां लड् अपि

जात्वोः कालत्रये ॥ अपि जायां त्यजसि जातु गणिकामादत्से ॥ कथं वा यमि लिङ्

लटौ गर्हायां कालत्रये ॥ कथं धर्म्मं त्यजेः । त्यजसि वा ॥ जातु यत यदा यदि योगे

लिङ् लटोपवादः ॥ जातु यत यदा यदि वा त्वादृशो हरिं निंदेत नावकल्पयामि

यामि । नमर्षयामि । तुल्यार्थयोर्वाद्यर्थयोर्लिङ् ॥ उत्त अपि वा हन्यादघं हरिः स्वा

भिप्रायाविष्करणे गम्ये लिङ् । नतु कच्चिति । कामो मे भुंजीत भवान् । हेतुहेतु

मतोर्भविष्यति लिङ् वा ॥ कृष्णं नमेच्चेत् सुखं यायात् ॥ कृष्णं नमिष्यति चेत् सुखं या

स्यति ॥ कामप्रवेदनेऽइच्छार्थेभ्यो लिङ् लटौ वर्त्तमानेर्थे ॥ इच्छामि । भुंजीत । भुं

क्तां भवान् । इच्छेत । इच्छति कामयते । कामयेत । यो नः पुन्ये भृशार्थे च धा

तोर्लोट् सर्वलकारविषये लोटो हिस्वौ सर्वतु वादिविषये तध्वमोर्विषये वा

क्रियासमभिहारे द्वित्वं । तस्यैव धातोरनुप्रयोगश्च ॥ अनेकक्रियासमुच्चये

पुनः पुनर्भावः यो नः पुनः भृशार्थोऽतिप्राचार्यो । इत्यादिविशिष्टक्रियावचनात् धातोरित्यर्थः ३ सकल पुरुषवचनविषये म

ध्यमपुरुषैकवचनं स्यादिति २ सर्वस्मिन् प्राग्ये लोट् विधाने लोट्प्रकृतिभूत एव धातुरनुप्रयोज्यः ८

तुल्यार्थयोः समर्थयोः ५८

हेत्वर्थे हेतुमदर्थे वर्तमानाद्धातोरिति शेषः ८ कच्चिदिति किं कच्चिज्जीवति मे माता ८

कर्त्तरि

परस्मैपदि त्यो हिः आत्मनेपदि स्वः स्वो नावकर्म्मक

सर्वपुरुषेति विवेकः २

हि स्वौ इति शेषः २

पुनः पुनराद्रियधे न वार २

एवं नपुरीमवस्कन्दलुनीहि नन्दनं सुवालारन्ना निहराम राक्षसाः विग्रहचक्रे भवु .... वि .... वलीय इत्यमत्ता स्यमहर्निशं दिवइत्यादिव्याख्येयम् अवच स्कन्दलुलावे त्यादि पत्तुवा स्कंदे वादि इति शेषेन पुनः पुनर्वा चस्कन्दे त्यादिव्याख्यातं तदसत्। अनेकक्रियासमुच्चयेक्रियासमभिहारस्यानुक्तेः लोडत्र द्विवापद्येश्च १

ये। वा लोट्। तस्य हि स्वौ तध्वमोर्विषये वा सामान्यार्थस्य धातोरनुप्रयोगः। अ-
नुप्रयो[गा]त्तिवाद्यः। पाहि याहीति। याति। यातः। यांति। यासि। यात। यातेति यू-
यं। याथ। याहि याहीति यास्यति। अयासीत्। अधीष्वाधीष्वेत्यधीयते॥ ॥
अधीष्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वे॥ स[क्तु पिब] विधानाः। स्वादेत्यभ्यवहरति
॥ पिबत स्वादतेत्यभ्यवहरथ। अन्नं तु स्वदाधिकमास्वादस्वेत्यभ्यवह-
रते। मुग्धं। आस्वादध्वमित्यभ्यवहरध्वे॥ इति श्रीरामाश्रमविरचिता-
यां सिद्धांतचंद्रिकायां आख्यातप्रक्रिया समाप्ता॥ ॥ शुभं भवतु॥
॥ श्रीरस्तु॥ ॥ मंगलं भवतु॥ ॥ यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं म-
या॥ यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते॥ १॥ ॥ पूर्वलिप्यनुसारे-
ण लिखितं निश्चितं तथा॥ कृष्णदासस्य दासेन कृष्णपादाब्जसेविना
॥ १॥ ॥ श्री॥ राधा कृष्णाभ्यां नमः॥

पुनः पुनः विवक्षित नः पुनः कस्वादती त्यभ्यवहरतीति ४

वध
सक्तुपानादीनिकरो तीत्यर्थः ४

सि॰ चं॰ उ॰

५६

श्री ॥ संवत् ॥ १८५९ ॥ वर्षे आषाढ वदि ३० । कुजवासरे । लिखितं ब्रा
दौसामध्येलीरामावसानेन ॥ शुभं भवतु ॥ श्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः । श्रीश्री
॥ सिद्धांतचंद्रिकाख्योतः पूर्णतांपकाश शमस्तु ॥

५६

॥ श्रीपुस्तकसिद्धांतचंद्रिकाकृष्णदासकृष्णजीवनयोः पत्रसं १३५॥

॥ श्रीपूर्वार्द्ध पत्र ५७ ॥

।श्री कृदंत पत्र २६।

सि॰ चं॰ कृ॰

कुटकौटिल्ये कुटादे [illegible]

॥६०॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ कृदंतप्रक्रिया निरूप्यते ॥ ॥ कृत्कर्त्तरि ॥
वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः कृत्संज्ञास्ते च कर्त्तरि ॥ तृवुणौ ॥ धातोः कृतः वसादेः कृत इ
ट्। भविता। कुटिता। गोपायिता। गोपिता। गोप्ता। सहिता। सोढा। एषिता। एष्टा
॥ युवोरनाकौ ॥ पाचकः। पावकः। दायकः। घातकः। जनकः। घटकः। दरिद्राय
कः। कोटकः। शमकः। नियामकः ॥ क्रमेः ॥ कर्त्तर्याद्विषया कृत इएन। प्रक्रं
ता ॥ नाम्युपधात्कः ॥ क्षिपः। बुधः। वृतः ॥ प्रीकृज्ञाभ्यश्च ॥ प्रियः। किरः। ज्ञः। उ
पसर्गेश्चादंतात्। प्रदः। सुग्लः ॥ पचिनंदिग्रहादेरयुणिनि ॥ पचादेरः नंदादेर्युः
ग्रहादेर्णिनिः ॥ पचः। वदः। चलः। पतः। चरः ॥ चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वं ॥
पूर्वस्य आक् अप्रत्यये। चराचरः। चलाचलः। पतापतः। वदावदः। हंतेर्ह
स्य घत्वं च। घनाघनः ॥ पाटेर्णिलुक् चोक् दीर्घश्च पूर्वस्य ॥ पटूपटः। हननः। नं
दनः। वमनः। वामनः। दूषणः। साधनः। वर्द्धनः। शोभनः। क्षोभनः। रोचनः। रो

चाङ्क्रावकर्मसोर
पि२

सेदधातोरिडिति शेषः
प्रकार

पाटः२ पटुविस्तारे२
पटनतो स्पन्तोः२

२

वणः । सहनः । पतनः । दमनः । जल्पनः ॥ लवणं णत्वं निपात्यं ॥ कोचणः । कुचणः । म्ले
च्छ अव्यक्ते शब्दे । म्लेच्छनः । ग्राही । उत्साही । उद्भासी । स्थायी । पायी । यंत्री । मंत्री । अप
याची । अपराधी ॥ दृशादेः शः ॥ दृशपाघ्राध्माधेटांशः । श्विति चतुर्वत ॥ चतुर्षु
तिवादिषु यत्कार्यमुक्तं तच्छिति परे भवति ॥ पश्यः । धमः । धयतीति धयः । जिघ्रः ।
पिबः । घ्रः संज्ञायां न । व्याघ्रः ॥ अनुपसर्गेभ्यो लिंपविंदवेद्युदेजिचेति धारि
पारि साति साहिभ्यः शः । लिंपः । विंदः । धारयः । पारयः । वेदयः । उद्देजयः । चेत
यः । साति सुखे । सातयः । साहयः । नौ लिंपेः । निलिंपाः । गवादिषु विंदेः संज्ञायां
॥ गोविंदः । गां विंदति । अरविंदं ॥ [illegible] मधामोवी । ददः । दधः । ज्वलादेर्णः । ज्वा
लः । तापः । पातः । दायः । ददाति । दधाति । धायः । कार्यं ऽण् । कर्मण्युपपदे धातो
रण् । कुंभकारः । ह्वावामश्च । स्वर्गह्वायः । तंतुवायः । धान्यमायः । शीलिकामि
भक्ष्याचरिभ्यो णः । मांसशीला । मांसकामा । शीलं समाधौ । मांसभ

न याचतीति न वदती ति

धन्त्रसंकोचने २

लिप उपदेहे । विद्लृ लाभे । धृञ् धारणपोषणयोः । पृ पालनपूरणयोः । विद ज्ञाने । एज कंपने । चिती संज्ञाने । सात सुखे । षह मर्षणे । एभ्यः शः प्रत्ययः ५

ज्वलादेर्णः ६
प्रदन्धः ६
ज्वल दीप्तौ चुरादिः
स्वर्गं ह्वयतीति २
तन्तुं वयतीति २
माङ् माने धान्यं मतीति २ आतोऽनुपसर्गे
तेऽनातो युक् २

सिं० चं० कृ०

ग्रहिज्येति संप्रसारणम्

२

५४

स्या। कल्याणचरा। सुखप्रतीक्षा। बहुक्षमा। आतोऽडः॥ कर्मण्युपपदे आदंतात्
डः। गोदः। धनदः। पार्ष्णित्रः॥ नाम्नि च॥ नाम्नि कार्ये चोभयपदे धातोर्डः॥ द्विपः
गृहस्थः। गिरिशः। पादपः। शुचः क्रुडे। शुचं द्रवति। क्रुडः। तुरसो लोपो मुम्वा
डांते गमौ। तुरंगः। तुरगः। विहायसो विह मुम्वा डांते गमौ। विहगः। विहंगः। भुज
तुरयोर्मुम्वा। भुजंगः। भुजगः। भुजो कौटिल्ये। तुरगः। तुरंगः। प्रसारिणिभ्यो
डः। कोपवादः। प्रज्ञः। आह्वः प्रह्वः। तुंदशोकयोः परिमृजापनुदोरालस्य
सुखाहरणयोः कः। तुंदपरिमृजो। अलसः। शोकापनुदः। सुखस्याहर्त्ता। मूल
विभुजादेः कः। मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः। कुध्रः। महीध्रः। गिलः। गि
हक्। सामगः। सामगी। पिबतेः सुराशीध्वोः। सुरापी। शीधुपी॥ अटौ नाम्नि
कार्ये वाकारटकारौ प्रत्ययौ॥ अस्थि हरति। अस्थिहरः श्वा। कवचहरः॥
कुमारः। धनुर्द्धरः। कुरुचरः। पुरःसरः। अग्रेसरः। पार्श्वशयः। शक्तिग्रहः। प्र

द्वाभ्यां मुखमुद्राभ्यां पिबतीति

शोकमपनुदतीति सुखाभिलाषी त्यर्थः ५ कुंभं धरतीति ४

गैशादे ६

शक्तिं गृह्णातीति

२

जाहः। स्तंबेरमः। हस्ती। कर्णेजपः। सूचकः। यशस्करी विद्या। श्राद्धकरः। श्रा
द्धकरी। वचनकरी। कर्मकरी। वचनकरः। कर्मकरः। दिवाकरोति। दिवा
करः॥ ह्रस्वविः॥ नाम्नि कार्ये च खित्ति पदस्य। खिदंते परेऽनव्ययस्य पूर्वपदस्य मु
म्॥ शकृत्करिः। स्तंबकरिः। फलानि गृह्णाति फलेग्रहिः। फलस्येदं तत्त्वं नि
पातनात्। दृतिहरिः। नाथहरिः। देवापिः। वातापिः। सर्वंकषः। कूलंकषः। मूलं
कषः रथ्यः। वाचंयमादयो निपात्याः। वाचंयमः। पुरंदरः। द्विषंतपः। परंतपः॥
कुक्षिंभरिः। उदरंभरिः। आत्मंभरिः॥ आशिते भुवो भावकरणयोः खः॥ आशि
तेन भूयते आशितंभवं। आशितंभवः। आशितो भवत्यनेनेति वा। एजेः खश्
जन्मेजयः। पंडितंमन्यः। मुंजंधयः। कूलमुद्रुजः। कूलंधयः। खशंते पूर्वपदस्य
अनव्ययस्य ह्रस्वः। मुष्टिंधयः। मुष्टिंधमः। नाडिंधयः। नासिकंधयः। कूलमुद्
हः। अरुंतुदः। दारौ बाहनोणं तस्य च टः। संज्ञायां हनो घत। दार्वाघाटः। चा

आशितं भवः शब्दे उपपदे च वर्ते: खः स्यात् ५

नाडिंधमः नासिकंधमः २

अरुंतुद ... मर्मस्पृक् ... मरः १ आत्मानं दिवाम न्यते इति ...

पदान्संहंतीति पदसंघातः पदसंघातः २

सि॰ चं॰ कृ॰

शैलपपदे तकारस्य घाटः। चार्वाघातः। चार्वाघाटः। कर्म्मणि संपूर्व्वाच्च। वर्णसं
संघातः। जायापत्योष्टक् लक्षणवति कर्त्तरि॥ गमांस्त्वरे॥ हनो घ्नं। जायाघ्नः। प
तिघ्नी॥ अमनुष्यकर्त्तृके च॥ पतिघ्नी पाणिरेखा। पाणिघताडघौ शिल्पिनि॥
पाणिं हंतीति। पाणिघः। ताडघः॥ भजांविणबेर्लोपः॥ अर्द्धभाक्। सुखभाक्
तुराषाट्। भारवाट्॥ अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे नाम्नश्च्विः॥ च्वौ दीर्घ ईत्वा
स्य। च्वौ परे अवर्णस्य ई उ दुतोर्दीर्घः। मिथुनीकरणं। शुक्लीभावः। सहायीभू
त। शुचीभवति। हेतकृतं। च्वौ सलोपः। सुमनीभावः। अरूकरोति। चक्षूक
रोति। सुचेतीभवति। विरहीभवति। विरजीभवति। कचितडा। दुःखाकरो
ति। सुखाकरोति। शंवांकरोति। द्विगुणाकरोति। वीजाकरोति॥ अव्ययस्य
च्वावीत्वं न। दोषाभूतमहः। दिवाभूता रात्रिः। हसात्परस्यापत्यपकारस्य
लोपश्च्वौ। गार्गीभवति। रीङृतः। मात्रीकरोति॥ च्विविषये सात् वा सातप

३

शिल्पिनि किं ४

शमनुपशमे मानो धातोः प्रशान् ५

गुरुं अनुकूलाचरणेनानंदमतीत्यर्थः ३

वर्णान्संहंतीति वर्णसंघाटः १

हन्तेष्टक् टिलोपो घत्वं च निपात्यते ३

राजघ इव राजानं हंति राजघः ४

भ्वेर्लोपः ६

स्वामिनं पीडयतीत्यर्थः ४

वीजेन सह करोति ३ वीजं वपनसहितं लेखनं करोति वीजाकरोति ३

२

२२

पदादावितिकिंद घिसिद्धंवे ?

नाम्नः संपद्यात् योगे सात् ।२।

दायोः सत्वषत्वं न । अग्निसाद्भवति । अग्नीभवति । संपदायोगे च । जलसात्संपद्य
ते । अधीने राजसात्संपद्यते । राजसात्करोति । देये त्रा च । विप्राधीनं विप्रत्राकरोति
। विप्रत्रा संपद्यते । विप्रसात्करोति । देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो वा त्रा । देवत्रा वं
दे । देवं वंदे ॥ ख्युट् करणे ॥ आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नांधप्रियेषु च्व्यर्थेष्वप
पदेषु कृञः करणेर्थे ख्युट् प्रत्ययः ॥ अनाढ्यम् आढ्यं कुर्वंत्यनेन आढ्यंकरणं ॥ भुवः
खिष्णुखुकञौ कर्त्तरि ॥ अनाढ्य आढ्यो भवति इति । आढ्यंभविष्णुः । आढ्यंभा
वुकः ॥ आतो मनिन्क्वनिब्वनिपः ॥ नाम्नि उपपदे आदंतात् धातोरेते प्रत्ययाः भ
वंति । सुष्टु ददाति । सुदामा । स्थामी । तादौ किति दोसोमास्थामिर्भवति ॥ शाच्छोर्वा
॥ अपि हौ धागेहाकृपिवतीनामी किति हसे छि पिवा न तु क्वापि । सुष्टु पिवति
सुपीवा । घृतपीवा ॥ अनादंतादपि ॥ सुकर्मा । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् । प्रातरे
ति । प्रातरित्वा । वनिपि जनसन्खनामात्वं । विशेषेण जायते । विजावा । ओणृ । ओणती ॥

जनी प्रादुर्भावे — ओणृ अपनयने

आ आढ्यादिषूपपदेषु च्व्यर्थेषु अनव्ययेषु गौण्युत्कर्त्तरि ६

अभूततद्भावे च्व्यर्थः ४ = सुभगंकरणं स्थूलंकरणं पलितंकरणं नग्नंकरणं अंधंकरणं ५

सुष्टु पिवतीति २

णस्पात्वेत्र्यवादेशः
सो दीर्घनलोपो २

सि० चं० कृ०

लमांतस्योपधाया दीर्घो
भवति क्वौ ऽसमादेो क्विति
२

४

ब्ला४

पारं दृश्यतेः

ति। अग्रेवावा। पारं पश्यति। पारदृश्वा। राजानं योधयति राजयुध्वा। सुनोति सुत्वा
दधाति धीवा। पिबति पीवा। क्विप् धातोः। कर्म्म करोति कर्म्मकृत्। मोनो धा
तोः॥ प्रकर्षेण शाम्यति प्रशान्। अग्निचित्। सोमसुत्। सोमपाः। सर्वदृक्। दिश
ति दिक्। क्विपि वचिप्रछ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घः संप्रसारणं च॥ क्विति
स क्वौ नमे च छस्य शो वस्य ऊः। वक्तीति वाक्। वाचौ। तत्त्वप्राट्। तत्त्वप्राशौ॥

विस्तीर्णं — कट गतौ — जवतीति

आयं स्तौति। आयतस्तूः। आयतस्तुवौ। कटप्रूः। जुगतौ। जुवीति जूः। कटप्रु
वौ। जुवौ। श्रयति श्रीः। ध्यायतेः क्विपि संप्रसारणं। सुष्ठु ध्यायति सुधीः। गमा
दीनां मस्य लोपः क्विपि क्वापि वा। अंगं गतः। परितः। तनोति परीतत्। संय
च्छति संयत्। सुष्ठु नमति सुनत्। ऊङ् च। अग्रे गच्छति। अग्रेगूः। अग्रे भ्रमति॥

गमादीनां — दीप्तौ — गतौ — हु दानादनयोः

अग्रेभ्रूः। अग्रेगवौ। अग्रेभ्रुवौ। द्युति गमि जुहोतीनां क्विपि द्वित्वं। द्योतति
दिद्युत्। गच्छति जगत्। जुहोतेर्दीर्घः। जुहूः। पदांतस्थानिनेर्नस्य णत्वं न पसर्ग

तं६

श्रिञ् सेवायां ५
नहि वृतीति पूर्वस्य दी
र्घः ४
[illegible]
प्राह दू परीतत् ४

२ जूरा का शे सरस्व
त्यां पि शाब्योमेव
ने स्त्रिपाम् ६

यमु उपरमे ४

भ्रमु चलने ३

४

स्यान्निमित्तात् । प्रकर्षेण आनितिहे प्राण । शासेरिः ॥ मित्राणि शास्ति मित्रशीः
आशासः । क्वावुपधाया इत्वं । आशीः । गीः । पूः । इस्मन्त्रन्क्विषु च । छादेः ह्रस्वः ।
तनुछत् । अवरुत् । राल्लोपः । मूः । मुरौ । धूः । धुरौ । दुहः कोघोंतादेशश्च । का
मदुघा । दृशेष्टकसकौ चोपमाने कार्य्ये । उपमाने कर्म्मण्युपपदे टक सकौ चा
त् क्विप् ॥ आ सर्व्वादेः ॥ एषु परेषु सर्व्वादेष्टात्वं । अन्यादृशः । अन्यादृक्षः । अन्यादृक्
तादृशः । तादृक् । किमिदमोः कीशः । दृक्दृशदृक्षेषु । कीदृशः । ईदृशः । भवादृ
शः । यादृक् ॥ अदसो मः ॥ अदसो मस्यात् दृक् दृक्षेषु । अमूदृशः । मादृशः ।
[illegible] । त्वादृशः । अस्मादृशः । युष्मादृशः । णिनिरतीते धातो
रतीते शीले च णिनिः ॥ अग्निष्टोमेनायाक्षीत् । अग्निष्टोमयाजी । पितृव्यघाती ॥
उष्णभोजी व्रती । स्थंडिलेशायी । क्विबनिपूर्वाः । धातोरतीते शीले चेते । ब्रह्महा
भ्रूणहा । वृत्रहा । सुकृत् । कर्म्मकृत् । पापकृत् । अग्निचित् । सोमसुत् । जंग्वा सर

दृशेः ४

तादृक्षः

स्थंडिलेशयी

जनेर्डः १ प्रजास्या। त्सन्ती तौ जनेः एनेज्ञा पतेरुत्पजः द्विजातो द्विजः २=

सिं॰चं॰कृ॰

५

क्तक्तवतूः कर्त्तरि २

सेजं। सरोजं। संस्कारजः। प्रजा। अग्रजः। द्विजः। परितः खाता परिखा। क्तक्तवतू॥ धा
तोरतीते काले एतौ क्तौ भावकार्ययोः। स्नातं। कृतः कटः। विष्णुर्विश्वं कृतवा
न्। गत्यर्थाद् अकर्मकात् कर्त्तरि क्तः। भावकर्मणोरपि। गंगां गतः। स्थितः। नमां
तस्य क्ङिति मसे दीर्घः क्तौ वा। शांतः। दांतः। श्लिषशीङ्स्थाआसवसजनरु
हजीर्यतिभ्यः। सीतामाश्लिष्टः हरिः। शेषमधिशयितः कृतः। स्वर्गमधिष्ठितः सो हरिः। हरिमुपा
सितः। हरिदिनमुपोषितः शालिव ग्रीनोषत्वं। तमनुजातः। वृषमारूढः पंगु। जगदनुजीर्णः। क्तौ वा
सेट्। उदुपधात्सेट् क्तौ वा कित्। द्युतितं। द्योतितं। प्रमुदितः प्र पूर्वकं मुदि हर्षे। प्रमोदितः। साधुः॥
शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषमृषपूङ्सेटौ। क्तक्तवतू। कितौ न। शयितः॥
शयितवान्। प्रस्वेदितः। प्रस्वेदितवान्। मृष क्षान्तौ। मर्षितः। मर्षितवान्। पूङो
वा कितः सेट्। पवितः पूतः। पवितवान्। कितः। उवर्णान्तात् ऋवर्णान्तात्
श्विश्रिभ्यां च परस्य कितः इट् न। भूतः। कृतः। श्रितः। श्वयतेः संप्रसारस्य दीर्घः॥

प्रत्ययस्य १ = श्वयतेः श्वेर्क्तिर्वृत्तः स्तेस्य क्त तकारस्य १

एभ्यः कर्तरि क्तः स्यात् भावकर्मणोश्च ५

निधृषप्रागल्भ्ये धृष्यते धृष्णाति धर्षितः धार्षितवान् २

उकारिते १ स्नातम्‌ पाक्रियते स्नोढ् हिला २

दांतः क्षमनो दम:

आश्लिष्यते सम इति श्लिषु आलिङ्गने ५ अधि स्वर्गांगशीङ् स्थाआसां आधारः कर्म शेषमधिशेते स्मेति ५

पूतवान् २

णर ५

वैश्रसंवरणे

ष्कूनः। वैज्ञोऽङ्कुशः। ऊतम्। आदीदितः॥ आदितईदितश्च क्तक्तवत्वोर्नेट्

शीतांत क्तवर्त्तमानेपि॥ ञीतो धातूनां मतिबुद्धिपूजार्थानां च वर्त्तमानेपि

ञिभिदा होहे

द३ तक्तस्य नोऽच्छ। दकारात्परस्य क्तितः तकारस्य नत्वं दकारस्य च। भिन्नः। भावेक

क्ष्वेदते इति

र्मणि वा दितः। क्तक्तवत्वोरिड्वा मेदितः। प्रक्लिन्नः। क्ष्विण्णः। क्ष्वेदितः। प्र

परे

दोजग्धः। क्तितितकारे जग्धं। रः। रेफात्क्तितस्तस्य नत्वं। कीर्णः। जीर्णः। ल्वा१

लूनं छेदने

द्योदितश्च। ल्वादेरोदितश्च धातोः क्तितस्तस्य नो भवति। लूनः। लूनवान्। जी१

ओप्यायी वृद्धौ ओहाक् त्यागे मीनः

नः॥ प्यायः पीति क्तिति। पीनः। नुनो। नुन्नः। हीनः। सूनः। सूनवान्। दूनः। उडी

नः। दीनः। लीनः। रीणः। क्षीणः॥ दुग्वोर्दीर्घश्च॥ दूनः। गूनः॥ क्षियो दीर्घश्च क

र्मणि कक्तवत्वोर्नत्वं च। क्षीणः। क्षीणवान्। कर्त्तरि किं। क्षितं। ष्वल संयोगादे

रातांत्क्तितस्तस्य नत्वं। द्राणः। ग्लानः। म्लानः। नुदविदोंदत्राघ्राह्रीनिर्वाभ्यो

वा। त्रातः। त्राणः। घ्राणः। घ्रातः। ह्रीः। ह्रीणः। नुत्तः। नुन्नः। वित्तः। विन्नः। उंदी

घ्राता घ्रातौ दिग्धलिप्ते १ तः१ ह्रीणह्रीतौ तु लज्जिते १ उपतेस्येति विन्नवित्तौ विचारिते १

दुदु गतौ। गुपुरीषोत्सर्गे ग्रीणः ४

स्पलेरी लांस्वुतं स्तुत भित्यमरः ४

श्रतं त्रातं रक्षित मित्यमरकोष१

मेद्यत इति ३

प्रक्ष्वेदितः ४ ञिक्ष्विदा गात्रप्रक्षरणे ४=

एते ल्वादय ओदितः ५ डीङ् विहायसा गतौ

भावकर्मणोस्तु क्षितः कामो मया ३=

विद विचारणे १

सि० कृ० कृ०

६

गोलोपः

क्लेदने । उत्तः । उन्नः । निर्वाणो मुनिः । न्स्यो वेदो निर्वात स्तु गतेः निले । दो दत्ति ॥
दाञ्स्यस्य दत्कि ति तकारेन तु पितः । दत्तः । दत्तवान् । स्वरान्तो वा । स्वरान्ता दुप
सर्गादुत्तरस्य दाञ्स्यस्य तो वा कि ति तकारेन तु पितः । प्रत्तः । प्रदत्तः । अव त्तः
अवदत्तः । नाम्यंतोपसर्गस्य दीर्घो दादेशे तकारे । सूत्तं । नीत्तं । धाञो हिः किति
ते । निहितः । ध्या ख्या पॄ मूर्छि मदी भ्यो नत्वं । ध्यातः । ख्यातः । पूर्त्तः । मूर्त्तः । मत्तः
यजः । इष्टं । उप्तं । ऊढः । वे । वीतः ॥ ह्वे हूतः । वदितः । उक्तः । वसति क्षुधो
एट् क्त्वा क्त क्तवतुनो । उषितः । क्षुधितः । सुप्तः । क्वचिदेट् । क क्त्वोर्नेट् । उ
वृश्चू वृक्णः । अंचे पूजायामिट् । अंचितः । अन्यत्र समक्तः । जातः । पचो वः
क्त क्तवत्वोस्तस्य । पक्वः । पक्ववान् । क्षायो मः । क्षामः । क्षामवान् । प्रस्त्यः संप्र
सारणं किति ते तस्य मो वा । प्रस्तीमः । प्रस्तीतः । शुषः कः । शुष्कः । शुष्कवान् ॥
स्फायः स्फी ति किति । स्फीतः । धेट् । धीतं । गीतं । पीतं । दो । दितं । सो । सितं । मि

Interlinear notes: निवासे, प्राणत्ये, स्वप

Left margin: ऊदितो वा ६ ; स्कोरादिलोपश्च ८ ; क्षै हिंसायां । क्षायते लोपति ३

Right margin: वीतं ४ ; मूर्छितिलोपः ५ राच्छो लोपः ५ ; गतौ तु अक्तः ४८ ; ६

तं। सेटोः क्तक्तवत्वोर्णिलोपः। चोरितः चोरितवान्। पालितः। क्ष्णोर्निट्। क्ष्णुतः

द्रवस्य काठिन्ये स्पर्शे चार्थे श्यैङः संप्रसारणं क्तिनत्वं च न तु स्पर्शे। शीनं

घृतं। स्पर्शे तु। शीतं जलं। अंचेः क्तिनत्तस्य नत्वं न त्वपादाने। समक्नः। अन्यत्र। उदक्

क्तमुदकं कूपात्॥ दिवोऽविजिगीषायां। आद्यूनः। विजिगीषायां तु। द्यूतं। अनु

पसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघा निपात्यंते। फुल्लः। फुल्लवान्। क्षीबृ मदे। क्षीबः।

कृशस्तनुः। लाघृ शोषणालमर्थयोः। उल्लाघो निरोगः। उपसर्गात्तु। चरफ

लोरत उत्त्विकृति। प्रफुल्लितः। प्रक्षीबितः। प्रकृशितः। प्रोल्लाघितः। उत्फुल्लसं

फुल्लौ च। वित्तो भोगप्रतीतयोः। वित्तं धनं। वित्तः पुरुषः। अन्यत्र विन्नः। भि

त्तं सकलं। भिन्नमन्यत्। ऋणमाधमर्ण्ये। ऋतमन्यत्। क्षुब्धस्वांतध्वांतलग्नम्

लिष्टविरिब्धफांटबाढानि मंथमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु॥

क्षुब्धः। मंथः। स्वन शब्दे। स्वांतः मनः। ध्वांतं तमः। लग्नं सक्तं। म्लेछ अव्यक्ते॥

श्येङ् गतौ श्यायते इति २

क्षीबादिभ्यः क्तप्रत्ययस्येवत्लोपः क्षीबो मत्तः कृशस्तनुरुल्लाघश्च कौ उत्पूर्वः कृ ५

उल्लाघो निर्गतो गदा इत्यमरः ३

उत्पूर्वः फलनिष्पत्तौ फुल्लेति निपात्यते पूर्वोक्त ७ वित्तः ४ भित्तं शकलं खंडे वा इत्यमरः ४

चरफलोरत उत्त्वात् त्तादेकिति ५

भोग्यप्रतीतयोः वित्तः निपात्यते ४ ख्याते हृष्टे प्रतीतः इत्यमरः ४ विदीर्णं भिन्नार्थं ३ ऋधम दुरवप्रदं ऋणमस्य सोधमर्णा॥ तस्य भावः आधमर्ण्यं ऋ

अविस्पष्टं १
प्रतिज्ञाकरणं २

अन्यत्र तु मंथादे
रवाच्यत्वे निष्ठार्थः ७

सि॰ कौ॰ कृ॰

७

शब्दे। रिभि। रेभृ शब्दे। विरिब्धः। स्वरः। फांटम नायासेन साध्यः। कषायविशेषः। बा
हृ प्रयत्ने। बाढं। भृशं। अन्यत्तु। क्षुभितं। मथितं। स्वनितं। ध्वनितं। लगितं। म्लेछितं।
विरेभितं। फाणितं। वाहितं। नियंत्रा (प्राप्त त्रे)। धृषृशास्त्योर्विविनये। धृष्टः। शासु। विशस्तः
अन्यत्र। धर्षितः। विशसितः। दृहदृंहिहृढौ। दृढः। स्थूलबलयोः। दृहितो दृंहि
तो न्यः॥ वृहवृंहिवृढौ। प्रभौ परिवृढः। परिवृहितः। परिवृंहितः। कृच्छ्रगहन
योः। कष्टं। कष्टो मोहः (सामीप्ये)। कष्टं शास्त्रं। कषितमन्यत्। घुषिरविशब्दने। घुष्टा रज्जुः
अविशब्दे किं। घुषितं वाक्यं। अभ्यर्णमाविदूर्ये। अभ्यर्दितमन्यत्। ह्रीरह
विषोः पाके। ष्टं। अन्यत्तु श्राणं श्रपितं वा। दांता दयो वा निपात्यंते। दांतः
दमितः। शांतः। शमितः। पूर्णः। पूरितः। दासृ दाने। दास्तः। दासितः। स्पष्टः॥
स्पाशितः। छद अपवर्णे। छन्नः। छादितः। ज्ञप्तः। ज्ञपितः। रुष्टः। रुषितः। अ्मांतः
अमितः। तूर्णः। त्वरितः। संघुष्टः। संघुषितः। आस्वांतः। आस्वनितः। हृष्टं। हृ

प्रभुः समर्थनिपाताः ४

दुःखहेतुरित्यर्थः ६
दुरवगाहमित्यर्थः ६
शब्देन प्रकटी कृता
भिप्रायमित्यर्थः ५
क्षीरं स्पष्टं स्वयमेव
पक्वं ४ श्रापाके

विशोषेणा दूरं वि
दूरं ततो न्यदवि
दूरं तत्सामावे ५८

७

युजि ... कदने १

ष्यितं। अपचायितः। अपचितः। प्यानः। पीनः। ह्लादी सुखे च। ह्लादो ह्लन्नः। क्
तितं। प्रह्लन्नः॥ निनदी भ्यां स्नातेः सस्यषः। कौशले। निष्णातः। नदीष्णः॥ स्थेर्यगति
महृणार्थेभ्योऽधिकरणे च क्तः॥ मुकुंदस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः। भुक्त
मेतदनंतस्येदं सुखेर्गोप्योदिदृक्षवः। जीर्यतेरतृन्। जरन्। जरंतौ। क्वसुकानौ णवे
वत्॥ धातोरतीते काले एतौ भवतः। तौ च यथाक्रमं णवेवत्। द्वित्वं। चकृवा
न्। चक्रुषः। चकृवत्सां। चक्राणः। वभज्वान्। द्वित्वे सत्येकस्वरादादंतात्। आ
दिवान्। वस्मो ल्वेऽडुं भावः। आदुषः। आरिवान्। दरिद्रिवान्। ददिवान्। ज
क्षिवान्। जग्मिवान्। जगन्वान्। जघ्निवान्। जघन्वान्। जक्षुषः। विविदिवान्।
विविद्वान्। विविशिवान्। विविश्वान्। ददृशिवान्। ददृश्वान्। ददृशुषः। इ
णः कितिणादेः पूर्वस्य दीर्घः। ईयिवान्। सेदिवान्। ऊषिवान्। शुश्रुवान्। श
तृशानौ तिपेवत् क्रियायां॥ क्रियायां गम्यमानायां धातोः शतृशानौ भवतः।

पचन् तिष्ठति गायन् गच्छति २

आस्ते २ लौ आस् उपवेसने २

सिं० चं० कृ०

६

तौ च तिसेवत् । पचन्नास्ते । भुञ्जानोर्तेः । पचमानः पठति । मन्वानः कुर्वाणः । पीय
मानः । सोमो भवता । दीयमानो गौः । आसैरानई । आसीनः । वौ दीको शतुः । तुदत्
तुदती तुदंती । कुले स्त्री वा । अप्ययोरान्नित्यं । भवत् भवंती । दीव्यत् । दीव्यंती
ददत् । दधत् । विदेर्वा वसुः । वेत्तेः परस्य शतुर्वा वसुरादेशः । विद्वान् । विदन्
माङ्याक्रोशे । माजीवन् । लक्षणहेत्वोः क्रियायाः । अर्जव प्रतिपत्ते । शयाना भुं
जंते । यवनाः । अर्जयन् । वसति । भविष्यति स्यपूशात् शान परः । करिष्यन् ॥
करिष्यमाणः । तौ च्छील्य वयो वचन शक्तिषु आनश् । भोगं भुंजानः । कवचं
बिभ्राणः । कवचं धारयितुं समर्थो वयः । शत्रून् निघ्नानः । शत्रुहननसमर्थः ॥
इङ् धार्योः शक्तावकृच्छ्रिणि कर्त्तरि शतृ । अधीयन् । धारयन् । न कृच्छ्रकष्टं विद्यते
ऽस्य कोर्थः । अनायासकर्त्तरि । द्विषः शत्रौ । द्विषन् ॥ अर्ह पूजायां । अर्हन्
शीलेतन् । कर्त्ता । हर्त्ता । नेता । इष्णुस्नुक्नु शीले । अलंकारिष्णुः । निराकरि

(interlinear: प्रति शत्रौ; शीलेग्र गुरुः; करिष्यतीति; सुखसाध्ये; अनायास पठति; शत्रे; करोति २ हरति २ नयति २)

नस्या २
आसेः परस्यांतः ई २

आक्रोशो निन्दा ५
माङि सिरेव ५
अर्जनार्थी वासइत्य
र्थः अर्ज प्रतियत्ने

लसतेऽनेनेति लक्ष
णं चिह्नम् २
क्रियायाः लक्षणहे
तौ वार्थे वर्त्तमाना २
द्धातोः शतृशानौ ५

ना क्रीलं तत्स्वभो
वला वयो वनादिः
शक्तिः सामर्थ्यम्
च्यर्थेषु कर्त्तरि आ
नश् ५

सुखक्रीति भुंजानः ५
अकृच्छ्रिणि किम्
कृच्छ्रेणाधीते २
अधीते धारयती
ति विग्रहः २=
उधातोः २

शनं ल्लायां किम्
हति वधे चौरः २=

६

अजायत इति १८

ष्णुः। प्रजने निष्णुः। जिभुवोर्नक्। ष्णो ... जिष्णुः। भूष्णुः। स्थास्नुः। त्रस्नुः। गृध्नुः। धृष्णुः।
क्षिप्नुः। षाकोकण्। शीलेर्थे षाकन् कण् प्रत्ययौ। जल्पाकः। भिक्षुपा
पं। भिक्षाकः। कुट्ट छेदे कुट्टाकः। लुंठ चौर्ये लुंठाकः। वराकः। भिक्षया
त्रायां। लाभे लाभेव। भिक्षते भिक्षुः। आशंसुः। शंसु [illegible]। चिकीर्षुः। लषु ला
षुकः। पादुकः। पातुकः। स्थायुकः। भावुकः। वृषु सेचने वर्षुकः। घातुकः। का
मुकः। गामुकः। शारुकः। प्रवंद्योरारुः। शरारुः वंदारुः। स्पृहि गृहि पति दयि
निद्रा तंद्रा श्रद्धा शीङ् भ्यः आलुः। स्पृहयालुः। गृह ग्रहणे गृहयालुः। पतयालुः।
शयालुः। दयालुः। निद्रालुः। तदो नांतत्वं निपात्यते। तंद्रालुः। श्र ... द्धालुः। शमा
दि भ्यो घिनुण्। मांतानां न वृद्धिः। शमी। दमी। तमी। श्रमी। भ्रमी। क्षमी। क्लमी॥
प्रमादी॥ चजोः कु घिण्यति॥ चकार जकारयोः ककार गकारौ घिति। संपर्की
॥ संसर्गी॥ योगी॥ विवेकी॥ त्यागी॥ रागी॥ भागी॥ विकाषी॥ लस श्लेषण क्रीडनः॥

प्रपूर्वस्य म ... युजसमाधौ १ ... त्यजवयो ... रंजरागे १ ... कषहिंसायां १
दीर्घोनि १ ... विचिर पृथ ... हानौ १ ... भजसेवायां १
पात्यते २

आतो युक् ५
स्थायुकोधिकृतो ग्रा
मे ५ भावुकं भविकं
भद्रं ५
स्पृहादयश्चुरादयो ... दन्तो: ५

शमु उपशमे। तमु कां
क्षायां। दमु उपशमनायां
श्रमु तपसि खेदे च।
भ्रमु अनवस्थाने। क्ष
मू सहने। क्लमु ग्ला
नौ। मदी हर्षे। शमा
दयोऽष्टौ ३

निघ बाधा ग ... १
स्यात् जल्पाक स्तु
वाचालः २

हनो घत् ५
शरारुर्घातुको हिं
स्त्रः वन्दारुरभिवा
दक स्तुत्यमरः ६

अत्यतिशायेनेद
धातिः ८

मान्तस्य सेटो न
हि ... तिनियमकारणा
त् ३

लववातिआवतो र
मन्यविलोऽस्ने २

सि॰ कौ॰ छ॰

९

अनिनः स्नीकरलं
अनुदात्ते तिकि
मभविता ५=
हलादेः किमरा
धिताअकर्म
कालिंवसिता ५
जिअभिमंदे ५
दुरामदानेदोऽव
खलुनेदेरूपाल
नेएवायहलम् ५

कृता नार्था
शर्थी च प २

घोः ॥ विलापी प्रलापी। प्रसारी। प्रमाथी। प्रवासी। निंदादेर्वुञ्। निंदकः। हिंसकः।
परिक्षेपकः। परिवादकः। चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्। चलनः। चुप मं
दायां गतौ। चोपनः। कपि किंचिच्चलने। कंपनः। शब्द शब्दने। शब्दनः। रि
गि गतौ। ज्योतिषि रंगति। रंगणः। अनुदात्तेतो हलादेरकर्मकात् ॥ वर्त्तनः।
रमु क्रीडायां। रमनः ॥ ज्वादेश्च ॥ जु गतौ वेगे च। जवनः। सरणः। गर्द्धनः। क्रोध
नः। रोषणः। मडि भूषायां हर्षे च। मंडनः ॥ भूषालंकारे। भूषणः। ज्वादेरिनिः ॥
जयी। प्रजवी। दरी। द्रवी। दादेरुः। दारुः। धारुः। सेरुः। सृघसदः क्मरः। वि
दिभिदिछिदेः कुरच्। विदुरः। भिदुरं। छिदुरं। इण्नशजिसर्त्तिभ्यः क्वरप्। इत्व
री। नश्वरः। जित्वरः। सृत्वरः। गमेर्लोपश्च। गत्वरः। जागर्तेरूकः। जागरूकः ॥
यङ ऊकः ॥ यजजपदंशां वदेभ्यो यङन्तेभ्यः ऊकः शीले। लुक्। ऊके सति यङो
लुक् ॥ यायजूकः। जंजपूकः। दंदशूकः। वावदूकः ॥ भियः ॥ कुक्रुकन्।

चल कंपने २=
रव रणः स्त शब्दे २
वृतु वर्तने ४=
क्रुध क्रोधे रुष
रोषे ५

सृमरः घस्मरः अद्मरः
५ नंजनाशमिदीक
रः भंगुरः भासुरः मे
दुरः ५ चजो कगाविति
जागरूको जागरि २
ता ३

९

भीरुभीरुकभीलु
काः २

धृष्णक् ४

अश्वत्थकृश्नयोः स
माहारः तस्मात् ५
वात निग्धनयोः
वातीति ३ पायुर्गु
दं पारक्षतो पायुर्वा
ने इत्युभयोयहरां
स्वादुर्मिष्टम् सा
धुस्समृत्तः आशुः
शीघ्रम् २=

अस्त्री चाटु चटुः श्ला
घा प्रियमाभिख्या विक
त्थनमित्यमरः २

काः। भीरुः। भीरुकः। भीलुकः। नमादेरः। नम्रः। कंप्रः। स्मिङ् ईषद्धसने। स्मेरः
। नञ्पूर्वो जसिः क्रियासातत्ये अ[स्रं] जस्रं। कम्रः। हिंस्रः। दीप्रः। विंदुरिच्छुः ए
तौ निपात्यौ। वेत्ति तच्छीलो विंदुः।। इच्छतीच्छुः। स्वपितृषिधृषेर्नजिङ्। स्वप्नक्
तृष्णक्।। स्थादेर्वरः। स्थावरः। ईश्वरः। भास्वरः। पेस्वरः। कसगतौ। कसति
कस्वरः। आदृतः किर्द्विश्च भूते।। आदंता ऋदंताज्जनिगमिनमिभ्यः सासहि
वावहि चाचलि पापतिभ्यः कि प्रत्ययो भूते शीले धातोश्च द्वित्वं किर्लिड्व
द्भाव्यः।। रामः सोमं पपिर्यज्ञे ददिर्गाश्च क्रिरद्गुते।। याजकांश्चक्रिराजर्षिः
पौंडरीके महाह्निजान।। ॥ जज्ञिः। नेमिः। जग्मिः। सासहिः। कादेरुण्। कारुः।
वातीति वायुः।। जि अभिभवे। जायुः। मिनोतीति मायुः। षद् आस्वादने।।
स्वादुः। साधुः। आशुः। दीर्यतेस्ति दारुः। सानुः। जनेर्ञुण्। जानुः। चारुः। च
टगतौ। चाटुः। किं शृणातीति किंशारुः।। जरामेतीति जरायुः। त्रोरस्थलः त

दीपी दीप्तौ

पिसृ अवयवे भास्वदीप्तौ

पञ्चाङ्गकर्मणः ५
अश्वोत्थादयः संज्ञासु
धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च
ततः परे कार्याद्विशाद
नुबंधमेतत् शास्त्रमुण्म
दिषु ४।। करोतीति
दुःकारुः कारुः ५=
मायुः पित्तं कफः श्ले
ष्मा २

जंघा तु प्रसृता जानुः
अनुबंध द्वयसामर्थ्यात् तत्र
गर्भाशयो जरायुः स्या
त् २

सहस्वकृप्रक्षि:३=
तत्रु: स्वल्पं मनुविं३
धनु: शस्त्रविशेष:३
मयु: किन्नर: ३

सि० चं० हु०

अलशा शेषश्च स्मादु
प्रत्यय: स्यात् १=

१०

वटवेष्टने वटतीति वटु: उनप्रत्यय:
कटे वर्षावरणे कटु:
शरु: रत्नधकोप
यो: ४ स्वरुर्वज्रे ४
सिंधुर्नाम सरिति विध
याम् ५ मन्यते इति मधु: ५

निपात्यते ६

पाशापवरो भन्नम
रलो अस्मात् कुप्र
त्यय: धातो स्त्वदि
त्वं भरतीति वधु:
१

पञ्चतो ग्यन्त: लाभ प्रवृत्ते शाद्रे मनुला नेजनी माद्रुर्जाने एषां यथाक्रमं घटितां कि धनं इत्यादेश भवन्ति ॥ २५ ॥

रंस्यने नवर्णा इति लालुः। हकेवचः कश्च। हुक्केन गलेन वक्तीति हुक
वाकुः। आदेहृः। म्रियंतेऽस्मिन् मरुः। शायुः। तरुः। चरुः। त्सरछद्मग
तौ। त्सरुः। तनुः। धनुण्वाद्दे। धनुः। मयुः। अणुः। वटवेष्टने। वटुः। कटुः। प्र
णाति। शारुः। स्वरुः। त्रपुः। असुः। वसुः। हनुः। बंधुः। मनुः। विंदुः। स्पंदेःसंप्र
सारणं धश्च। सिंधुः। उंदेरिच्चादेः। उनत्ति इंदुः। स्कंदेः सलोपश्च। कंदुः। स
जेरसुम् सलोपश्च। रज्जुः। फलेर्गुक्। फल्गुः। पाटेः पटिः। पाटयति पटुः।
मनेर्धः। मंधुः। जनेस्तुः। जायते जंतुः। वलेर्गुक्। वल्गुः॥ नमेर्नाकिः। नम्यते
नेन नाकुः। वल्मीकं पुंनपुंसकं। नाकुः। श्यतेः कुः सच च। शोतनूकरणे
शिशुः। पाश्वोर्डिच्च। पशुः। वंकुः। व्यथः कुः। विथुः॥ हुग्रोरुरट्। कुरुः॥
गुरुः॥ रपयपक्ताक्षापां वाचि। रपेरस्येत्। अविनिष्ठं रपतीति रिपुः। अर्जेर्ज्रि
ने। अर्जिदृशिकम्यमिपशिबाधामृजिपशितुक्धुक्दीर्घहकाराश्च

हुकवाकुर्मयूरे वे
तिकोशान्तर मुह
कवाकुस्तास्त्र कृ३
इत्यमर: १=
मरुर्निर्जलदेश: २
शेते इति शायुरज
गर: २ तरुर्ईश:
चरन्ति भसपन्ति
देवा: भुञ्जन्ति चरुर्ह
व्याकल्पम् २=
अस्यति क्षिपति श
रीरमित्यसु: प्राणा: ४
हनुर्वक्त्रैकदेश: ४
मनुर्मन्त्रवाद्यं भुवादि
स्त्वविन्दुर्विद्वान् ४=

स्याद् वल्मीरभ्रूनाकुश्च
वल्मीकं पुंनपुंसकं =
सपन्त्यपववद्धित्वम् ४=
संसारं त्वांचरु
विरहितां विध्यते
इतिविधुरश्चतु: ३

चान्द्रादे १० हु:

अर्जयति गुणान् । ऋजुः । सर्वान् अविशेषेण पश्यतीति पशुः । कंतुः । अम रोगे
अंधुः । पशि गतिशासनयोः पांसुः । बाधते बाहुः ॥ प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसा
रणं सलोपश्च । पृथुः । मृदुः । न्यंक्वादेः कुः । न्यंकुः । भृज्जति तपसा । भृगुः । लं
घिबंह्योर्नलोपश्च । लघुः । बालमूललघ्वंगुलीनां वा लस्य रः । रघुः । बहुः ।
ऊर्णोतेर्नुलोपश्च । ऊरुः । महति ह्रस्वश्च । उरु महत् । आङ्परयोः खनि
शृभ्यां डिच्च । आखनतीत्याखुः । परशुः । डोश्रुः । शतं धावति द्रवतीति शतद्रुः ।
मृगय्वादयो निपात्याः । मृगं यातीति मृगयुः । शंकुः । नीलंगुः । मंद्यादेरु
रः । मंदुरा । मथ्यंते ऽस्यां पयो यस्यां मथुरा । चतते चतुरः । अंकुरः । मद्गुरादयो
निपात्याः । माद्यतीति मद्गुरः । कर्ब वर्णे । कर्बुरः । बंधुरः । बंधुरः । कुक आ
दाने । कुकुरः । कुक्कुरः । असुरः । मसी । मसुरः । शावशोरातो । शुद्रति । आश्वशु
श्वसुरः । अविमह्योरटिषच् । अविषः । महिषः । अमेर्दीर्घश्च । आमिषं । रुहेर्

पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वसुरस्तु पिता तयोः । मसूरा महिषराज्ञी हि प्रभेदे प रापयोषिति २ आमिषं त्वस्त्रियां मांसे तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि १

गतौ
लघिर्भोजननिवृत्तौ चावं
हिवृद्धौ ४

परं शृणातीति ३
मन्दिवाशिमथिचतिचंकं
किभ्य उरप्रत्ययः स्यात्
मदिभाष्यादौ ४
मंद्यादेरुरः ६
वाशिशाजा ४
मद्गुरादयश्च उरंतन्ता
निपात्यन्ते माद्यतेर्गुक्
मद्गुरो मत्स्यभेदः ३
कोकतेर्वा कुकुर २
श्वशुरः स्यात् महद्पुजोपाम्
अविष इति राज्ञा सम्
श्च महिषो महान् टित्वात्
ई महिषी राजपत्नी १

ईर्णुञ् धातोरेवमह
तिवाच्ये कुः स्यात् तथा
तोर्नुलोपः स्याच्च ५
नियतमंचतीति २
कवर्गादेशः ३
न्पनेद ४
खनखनने ५
कीरशी गिलेताविन्पला
शतलजनदी तकुः नदी
भेद
कमिजंतवः १ शाकुर्नी
शंकते स्यात् १ कीलश
अंकपदेलक्षो चर्म
लोपः
त्तद्रु स्त्रिय वर्णविशेषे चक
र्बुरः स्वोमरक्षसोः २
अम्बुक्षे पसी २
वध्नाते उरोरे वंधुरं
धुरो स्यात्तानम्रसुन्दरयोः
स्त्रियां तु इति दैवः
माकिमगाते आस्मादु
रच्नलोपश्च मकुरे
दर्पणः ३

इषिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दितमिमिहिमुदिमुचिरुचिरुधिवन्धिशुषिभ्यः किरच्प्रत्ययः तस्मात् १ अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फा

किलश्लेष्म ... अस्मादिबुद्धातोर्बुगागमश्च किल्बिषं पापरोगयोः १८

डः। रेभिषः। किलशैत्ये। किलेर्बुक्। किल्बिषं। मद्यादेः किरः। मदिरा
। मुदिरः। मंदिरं। तिमिरं। मिहिरः। रुचिरं। रुधिरं। बधिरः। शुषिरं॥ अजिराद
यो निपात्याः॥ अजिरं। शशाति शिशिरं। श्रथ मोचने। शिथिलं। स्थिरं। स्फा
यी। स्थिरं। स्थविरः। खदिरः। शीङ्। शिबिरं। सलगतौ। सलिलं। अनिलः॥
मह पूजायां॥ महिला। कोकिला। कुटिलः। कपिः कपिलः। मथ्यंते एप
वोः त्रमिथिला॥ कुबेरादयो निपात्याः॥ कुबेरः। कर्बुरः। कपोतः॥
मातेर्डवतुः॥ भवान्॥ किशोरादयः॥ किंम्रणातीति। किशोरः। कठरु
छु जिवने। कठोरः। चक। चकोरः। कपि। कपोलः। पटोलः। मीनातेरू
रः। मयूरः। स्यंदेः संप्रसारणं। सिंदूरं। स्याद्। त्तुः। सिनोति। सेतुः। तंतुः। म
स्तुः। शाकुः। धातुः। क्रोष्टा। अर्तेस्तुक्। रेतुः। मंतुः। जंतुः। चायः किः
॥ केतुः। वस्तुः॥ आगारे णित्॥ वास्तुः। क्रमः। कतुः। क्रतुः। जीवेरातृः।

मस्तुः ले चने सच्यते इति मस्तुः २ वस निवासे १

चार्य ... निशामनयोः अस्मात्तुः धातोः किरादेशः २

सि॰ चं॰ कु॰

मदि स्थैर्ये २ ... शिशि रस्मात् ... २२ ३ ... निश ते ... ४ ... कुबि च्छादने कुम्बेर्न लोपश्च ... कुवेरः ६ ... कुशिस्यस्तुः ... केतुर्ग्रहपताकयोः १८ ... वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम् १

रस्य विरखदिरा ... २ कुटकौटिल्ये कमु कान्तौ ... पश्चात् ... ५ ... ४ कपि ... ७ तनोति ... ३ ... वास्तु ... ११ ...

कर्षूः शुलिकी यास्तो कर्षनेर्थासि पामतानृतिमेदनी २ नजिलन्धेर्नलोपश्च तंघलो गुरुत्वे समे इत्यमरः २ कमिमृगौ दन

अदिवंधने अन्दुको हस्तिनिगडे २

कपर्दस्कापीर

दरिद्रातेर्यालोपश्च इति ... धातोर्लोपः ३ जीवप्राणधारणे ... प्रत्ययः ... वार्त्तिकं ... २ कपर्दिनो ... वहप्रापणे २

कशशब्दे ... तस्मादेरूः चादेशः ३ कशेरुः ... मन्त्रश्रवणान्यादि ... पुरुषस्य योषित् इति भाष्यम् ६

कलोगलेसन्धिधाने ४

को हन्दिश्च । जैवातृकः । कृषादेरूः । कर्षूः । खर्ज व्यथने । खर्जूः । वहो ध
श्च । वधूः । कषेश्छश्च । कच्छूः । कास्यादयः । कासूः । पादूः । ऐलावूः । क
शेरूः । तैरन्ना । दर्द्रूः । ग्रहादयः । गृध्रूः । जनेर्वुक । जंबूः । कर्कन्धू इति कर्क
न्धूः । दिधिषूः धैर्यं स्यतीति दिधिषूः । मग्रोस्तितिः । मरुत । गरुत । गिरते रुतिस्तस्य
गुट् । गर्मुत । चट गतौ । चटेरुलः । चटुलं । क्रोडेरातिः । हारत । सारत । रोहित
पुषश्च तिसो त्रो धातुः । पोषित । तड आघाते । ताडेर्णिलुक । तडित । शमेर्ढः
शंढः । कमादेरंढः । कमंढः । जरंढः । रमेर्वृद्धिः । रामंढ । शमेखः । शंखः । क
लेः ढः । कण्ठः । कणशब्दे । वषु । वषादयः । कलप्रत्ययांतानिपात्याः । वृष
लः । शाबलः । पलगतौ । पललं । मरलः । तरलः । कमु । कंबलः । मुसखंडने । मु
सलं । लगि संगे । लगेर्वृद्धिश्च । लांगलं । कुडबाल्ये । कुड्मलः । कुट्मलः । क
मलं । कोमलं । मंजुमलं । चुप चपलं । शाकलं । शामलं । छगलः । नमो तात

तृपेरश्चोपधायाः २ शाकिशम्यो किन्त् २ कोगुक् हृस्वश्च २

वाडुल कादुरा २
मजेर्णिलोपश्च २

तो कासः शक्तिः ... रूप्रत्ययः ... लवित्रवर्जसनेन लम्बतेजले इत्यला हू २

कपिपादिभ्यां ... निपातनात् ३ कृप्रत्ययान्तानिपात्य ... ग्रहादयः ३ हरितक ... तरलवाजिविशेषणे ५ ताडेर्णिलुक् ... तितडित् तड आघा ते ६

कमेर्णिङ् ३ ... कुटिकुटि कशिको तिभ्यः प्रत्ययस्य मुट् २

लोपेदने २

दवउपशमे २ रमुक्रीडायाम् १ खवेनुभ्रवदारले भ्रमगत्यादिषु १ कवर्गादिभ्यः उकित् स्यात् गुड् अव्यक्ते शब्दे २ स्यादेः तालन्

सि॰ कौ॰ कृ॰
पतेः पच्छिन्तथर्मे
लेतिपातालम् ३
१२

नभुक्रीडायाम् ४
विशप्रवेशने ४
विड आक्रोशे ४

मृहिंसायां आस्यान्
रस्य सवर्ण
अन्तोगः कित् तस्य तु
पवने मुत्सर्गे ५
मुदहर्षे
दरद्हृदय कुलयो ७
दृणातेः छकरूप ४

स्तोमः होमः २
स्तोमः संघातः स्तोम
स्तवरूपः होमो यज्ञो
देवाहूतिः २

उः। दंडः। रंडः। खंडः। मंडः। वंडः। गंडः। चंडः। कवर्गादिभ्यः किच्च। गुपुरीषो
त्सर्गे। गुडः। कुण्डं। काण्डः। घुण भ्रमणे। घुण्डः। स्यादेः तालः। स्यालं। स्या
ली। पतिचण्डिभ्यामालञ्। पातालं। चडि कोपे। चण्डालः। तमादिभ्यः कालः॥
तमालः। विशालः। बिडालः। बिड भेदने। मण आलं। मणाहिंसायां। कुलालः। क
पालं। पल्लीलं। पतादिभ्योऽङ्गः। पतङ्गः। तरङ्गः। लवङ्गं। बिडादेः कित्। बिडङ्ग
तौ। बिडङ्गः। मृदङ्गः। गमादेर्गः। गङ्गा। छागः। खडी भेदने। खड्गः। अङ्गादयः म
न्। भृङ्गः। भृङ्गः। शार्ङ्गः। पूगः। मुद्गः। शारदादयः दिप्रत्ययान्ताः। शरत्। ह
णातेः। दरत्। दृषत्। त्यजेः। त्यद्। तनेः। तद्। यजेः। यद्। इण। एतत्। निय सु
कृभ्यः। निषक्। सुष्यसिभ्यामदिक्। पुषसोतेः। पुष्पद् ग्रसम्भद् त्वादेर्मः॥
स्तोमः। धर्मः। हेमं। भामः। पामः। वामः। यामः। पद्मं। नेमः। पद्मं। जिह्लाद
यः। हाक। जिह्मः। ग्रसु अदने। ग्रामः। सिमः। शुष्मं। श्येङ् गतौ। श्यामः। धूमः।

नारीसोमामः आदिस्यः २ — जिह्लकुटिलमन्दयो १ समप्रत्ययवद्धित्वमा लोपम्बद्धत्वम् — ग्रसेरा च १ अमेतोमः धा लोताकारस्च — षिञ्बंधने शुष शोषणे १ सिमः सर्व नामगतो — स्त्रीत्र प्रापरोर — धूञ्कंपने

तमिविश्रिविडिम
लिकुलिकपिपलि
वंचिभ्यः कालमत्यथः
३=

आयते १
छिदिरुरेपसर्गे सि
निछागः ६=
छोरसीभ्योकितः ६
अणलातेशशकुनौ
नाच्येगरान्प्रत्ययः
स्यजितनियजिभ्यो
उतः अदिप्रत्ययः ४
तस्यनुदः शार्ङ्गः ५
वामः शोभनदुष्ट
योः पामः प्रहरः २
१२

घृधिरुचितिर्णाकुंश्च हन्तेर्हिं च। भिदाः सूक्ष्मे दा:१

द्रुश्रोश्चिद्वृद्गतिहृश्रो: उ स सेच नेदे

ब्रवेर्नित्येकेपृथ्वी पृथिवी पृथ्वी स्त्रिनश ह्वार्णवः २

तृरुश्रु लोवाई डागमः ४

लिहश्चास्वादने लकार स्वनं कारः गुणाभावः ४ गिरत्वनपायीवा

प्रतिदीव्यतीति प्र तिदिवादिवसः ४

इत्युणादिषु प्रथमः पादः ५=

हस्वघः अवगाग मश्च मघवाई:

क्रियनिष्कृष्य ३।४

मैशश्रेगाथा २

पुग्मं। हिक्कं। तिग्मं। हन्तेर्हिमं। भीमः। भीष्मः। घृ हरणदीप्त्योः। घर्मः। ग्रसेः ग्रीष्मः।
प्रथेः षिवः संप्रसारणं च। पृथिवी। अश्वादेः क्वः। अश्वः। खट्टकाह्वायां। खट्वा
विश्वः। सर्वादिरयं। सादेर्वः। सृतमनेन विश्वमिति। सर्वः गर्वः। शर्वः। ग्रीवाद
यः। ग्रीवा। लिहेर्हत्वनया जिह्वा। ध्यादेर्नुक। पुंवा। वृषा। तह्वा। राज्ञा। धवि गतौ। ध
न्वा। प्रतिदिवा। यवतमवाप्ये। सप्तम्यां तुहे। सप्त। अहन्। नञि जहातेः। अहः॥
श्वादयः। श्वयति। श्वा। उक्षा। पूषन्दह्यो। पूषा। प्लिह गतौ। प्लीहते। प्लीहा। मुसल
स्निह्नाहते। मज्जा। मज्जत्यस्थिषु। मज्जा। अर्यपूर्वो माङ्। अर्यमा। मातर्यन्त
रिक्षे श्वयति। मातरिश्वा। महपूजायां। मघवा। कृहृभ्यामेणुः। करेणुः। हरेणुः॥
कुषादेः क्थः। कुष्ठं। रथः। काष्ठ दीप्तौ। काष्ठं। अवभृथः। उषादे स्थः। को
ष्ठः। ओष्ठः। गाथा। अर्थः। शोथः। सर्तेर्णित्। सार्थः॥ निशीथादयः। निशीथः।
तीर्थः। रिक्थं। सिक्थं। पृष्ठं। गूथं। यूथं। पुड्। प्रोथः। स्फायादेरक्। स्फारं॥

स्यगतौ अर्थः स्थगतौ रथ कोश यो ३ अंग सव्य स्थाग: २ सगतौ सार्थो वणिक् समूहे स्यात् २ शीङ् स्वप्ने निपूर्वः नितरां शेते ऽ

षिचिर क्षरणे १ षष्ठ सेचने २ गुपुरीषोत्सर्गे २ पुषिश्रणे १ प्रुङ् गतौ १=

घध्यातोर्मगुरा स्वच निपात्यते १

ग्रसतेर्निपातो यम अनुबोपपकुयोध्याः ४

अशश्वृङ् व्याप्तौ १

सोकार्य के लिमः

मिदेलिमका इस्

पचेलिमा मायाः ४

इत्युणादि तेनु मूर्द्धु श्रशश्वृङ् व्याप्तौ ५=

कन् प्रत्ययेपरे ५

ओहाक् त्यागे

औतो लोपः ५

प्लीहा कुक्षिया धि: ६

करे स्याग्जयोषा या भितिहेमः ४=

पापाने गावः पिर्वति यस्मिन्न सः निशीथः २

स्फिन् २=

पस्ते वोरकः १

वीईगतिमाषिश्च नन कौ सत्रनुबोदनेषु २

सि॰ पं॰ क़॰

अजेर्वीवीरामर श्रर्द्रगतौ आर्द्रन सन्तनेदेशा

ष्टधुश्रमिको क्षायां ५

वप्रःप्राकारः ६ वज गतौ ६ स्पेद्गतौ स्पेशाष्टे ह अहरते २

रंज राजे रंजयती ति ४ = दुकी अद्र मविनिमये कोषि कः क्रेतो ३

अजेरजवीजावया चनार्थे २

दक्षे चानुर्ये दक्षिणाः

तंच गतौ। तक्रं। वंचू वक्रं। शक्रः। क्षिप्रः। रुद्रः। चंद्रः। उंदी। उंद्रः। श्वित। श्वि
त्रं। वक्त्रः। वीरुः। नीरं। छिद्रं। तस्त्रः। सुत्रं। अमितमोदीर्घः। अग्रः। तांम्रं। नि
द्रादयः। णिद्रि। निद्रा। अर्ह। आर्द्रं। शुच। शूद्रः। दुःखेन यते। दूरं। कृती छेद
ने। कृच्छ्रं। क्रुड् शब्दे। क्रूरः। रोदयतीति। रुद्रः। जीरः। खादेः क्रः। खुरः। क्षुरः। धी
रः। गृध्रः। अगादयः। शुसेोत्रः। अरः। षि। सीरं। चि। चीरं। वा। विंधेः। वींध्रं। वृहि
वर्ह। वप्रः। इंद्रः। अग्रं। वज्रं। दुवप्। विप्रः॥ ऋच्छ समवाये। ऋप्रः। मित्री। मैत्री
शुच गतौ। शुक्रः। शुल्कः। गुडः। गौरः। इण्। इरा। माला। कुशिल्पिसंज्ञयोः॥
रंजकः। पैचं मकृत्। चषकं। कुह विस्मापने। कुहकं। कृतकं। मूषकः। क्रि
यकः। कृषिकः। श्यास्त्याहृञादिभ्यः इनः। श्येनः। स्येनः। हरिणः। वृजादेः
किन। वृजी वर्जने। वृजिनं। अजेर्वीन। आजिनं। दो। दिनं। द्रविणं। दक्षः
द्रोशीप्राथ्श्च। दक्षिणः। अर्तेः कित्। दिर्व। इरिणं। वेपि तु हो। ह्रस्वश्च। हुवे

दुगतौ २

अमृगत्यादिषु तमु कांक्षायां २

कृत छेदने श्च २

जगतौ ईकारश्च ना देश ४ = ॥

विपूर्वः इंधी दीप्तौ वीध्रं विमलं ५

पङ्कलः मेली ६

गौराक्षीत ङीष्

इलोम्त्र आभा वः ५

इरा मधे च वारीति

कृत छेदने

शिल्पिनि अविधेयः सृष्टौ गन्यमाना

कः स्यात् ५

कठोरे कठिने तोलिनं कुडिन नलिनं घोलिनं

१३

कठ कृच्छ्र जीवने २

ष्टकंपने । विष्टपं । तुहिनं । तल प्रतिष्ठायां । तलिपुलिभ्यां च । तलिनं । पुलिनं
पुल महत्त्वे । रुहेः । रोहिणः । आप्नोतेः क्विप् ह्रस्वश्च ॥ आपः । अद्भिः । ग्लानु
दिभ्यां डौः । ग्लौः । नुद । नौः । रातेर्डैः । राः । रायौ । गमेर्डोः । गौः । भ्रमेः डूः । भ्रूः । दमे
र्डोस । दोः । दोषौ । पणेरिजादेश्च वः । वणिक् । अशेरसादेशो युः प्रत्ययः । र
सना । उंदेर्नलोपः । ओदनः ॥ गमेर्गादेशः ॥ गगनं । अन्येभ्योऽपि युः । स्यंदनः
सेचनौ रंजिक्कोः क्युः । रजनं । कृ । किरणः ॥ धषेर्धिषच् । धिषणा । धाम्न ॥
निधनं । पृषदादयः ॥ पृषु सेचने । पृषति । पृषत् । बृहत् । महान् । जगत् ।
क्विप्पूर्वः हन् । विहत् । नप्तृ नेष्टृ त्वष्टृ होतृ पोतृ भ्रातृ जामातृ पितृ दुहितृ हृतृ
एते निपात्यंते तृन्तृच्प्रत्ययांताः । नपत्यने नेति । नप्ता । नी । नेष्टा । त्विष । त्वष्टा । हो
ता । पोता । भ्रातृ । भ्राता । जायां माति । जामाता । माता । पातीति । पिता ॥ दुहि
ता । हृद् मरणे । हृता ॥ सांवसेः ॥ अस् । स्वसा । पतेर्डतिः । पाता । नप्तारं

ले हर्षक्षये २
प्रश्रश्रन वस्याने २
रस आस्वादने रस
त्यास्वादयतीति र
सना । ५=
संहृ प्रस्रवलो ५
स्चदी सेचने ६ सेचनः ६
त्रिघषा प्रागल्भे घ्रि
ति ६
अन् प्रस्यया न्तानि
पात्यन्ते ५=
बृंहतीति ५
माह
विपूर्वी हन्तेष्टि
लोपः ४ नप्तापो
त्री दौहित्र स्व ३ =
भ्रातेजेल्लोपः
नयते पुकच ३
पातेराकास्ये च ार २
नि पातनात् २=
हृह् प्रहलो हृद
रा भाव पचनि
पात्य । २
भ्राता २=
स्रूपपदे अपुस्ते
पलोइत्यस्मात् तृच्

देः ननंद इति । ननांदा । ननंदेत्येके । दिवेर्ऋः । देवा । देवरौ । नयतेर्डित् । ना नरौ ।
अर्त्यादेरसिः । अरसिः । सरसिः । धरसिः । धमनिः । अशनिः । अवनिः । त
रसिः । रजनिः । अर्चादेरिस् । अर्चिः । शुच शोके । शोचिः । हविः । रोचिः । स
र्पिः । द्युतेरादेर्जः । ज्योतिः । जनादेरुस् । जनुः । अरुः । परुः । वपुः । यजुः । ए
तेर्णित् । आयुः । धीवरादयः स्वरवत्पाताः । दुधाञ् । धीवरः । शार्वरी । निष
ह्वरः । पीवरः । इणादेर्नक् । इनः । जिनः । दीनः । फेनः । बंधेर्ब्रधबुधौ च । ब्र
ध्नः । बुध्नः । धादेर्नः । धाना । पर्णं । वस्नः । श्रोणः । लक्ष दर्शनांकनयोः ॥
लक्षेर्नस्य अट् मटौ । लक्षणं । लक्ष्मणः । रास शब्दे । रास्नादयः । रास्ना । शास्ना
स्थूणा । वीणा । कृती । कृत्स्नं । तिज । तीक्ष्णं । श्लिष । श्लक्ष्णं । मनादेरुः । मनुः
दसुः । जनुः । मङ्गुः । लुक् । मत्सुः । सर्त्तेरयूः । सरयूः । सरपूः । पादेः पः । पाप
न्यादेः कित् । नीपः । स्तूपः । कुङ् शब्दे । कूपः । शिल्पादयः । शील । शिल्पं ॥

शीङ्स्थापलो १ बुञ्सिञ्चियसिभ्यो जनस्तृपयो १ निपात्याः पपत्यपान्ता २ समाधौ १

स्पर्शस्थिति बाहुलेक्योः
तेरपरेश्च स्मोऽन्तस
र्वमस्त्रियाम् २८
धातुदीतरि विक्रान्तेषा
नूरश्मिदिवाकरौ २०

शरु । शार्ष्ण । वाद्र । वाभ्र । रु । रूप । ञ्छ । स्तर्ण । स्तनादेर्म्यताद् इत्नुः । स्तनयित्नुः
गदयित्नुः ॥ दामाभ्यां नुः । दानुः । भानुः । धेट इच्च । धेनुः । सुवः कित् । सूनुः । स्था
रीभ्यां णुः । स्थाणुः । रेणुः । विषेः कित् । विष्णुः ॥ कादेः कः ॥ कर्कः । राका । अर्कः
कलसंख्याने । कल्कः । शुण । एकः । भेकः । काकः । पाकः । हाकु । निहाका
पङ्कु । नौ सदेर्डित् । निष्कः ॥ शाकेः उनन्तउन्तिउनिप्रत्ययाः ॥ शकुनः । शकुं-
तः । शकुन्तिः । शकुनिः । हृश्याभ्यामितन् । हरितः । श्येतः । रुहेरश्च लो वा । रोहि-
तः । लोहितः । आदेरण्यः । अवाण्यः । स्पृहायाण्यः । रम । अरण्यः । वरेण्यः । अ-
र्तेरण्यः । अरण्यं । पृषु सेचने । पर्जन्यः । वदेरान्यः । वदान्यः । अ-
मादेरत्र । अमत्रं । नह गतौ । नक्षत्रं । कलत्रं । पतत्रं । वरत्रा । आदेरतः । भरतः ।
पर्व पूरणे । पर्वतः । पृषिरञ्जिभ्यां कित् । पृषतः । रजतं । शपादेरथः । शपथः ।
शमथः । दमथः । अवसथः । संवसथः । रभादेरसः । रभसः । वेञ्जात्यामा

पृथ्वागतिनिवृत्तौ ॥
रीङ्गतिरेषणयोः ३॥
एकेमुख्यान्यकेवला
नेकोमरण्डूकमेघयो
रितिविश्वः ४=

पर्जन्यः शक्रमेघयोः
अमगत्यादिषु ३=

स्तनमादेव शब्दे
स्तनयित्नुर्वलाहकः २
धेट इत्यईकारस्य ॥
त्यादेशः भवतीति ॥
धेनुः धेनुस्त्यानव ॥
सूनुः केत्यमरः २८ ॥
ऋ गतौ प्रसवे अन्येन
सुस्था स च कित् २=
कर्कोधवलघोटकः ३
निहाकागोधिका स्मृ
एते चत्वारस्तु ५

श्येङ् गतौ ६

वदान्यस्त्यागिवाग्मिनोः

शपथ आक्रोशे २

रभसो वेगहर्षयोः १

कलसः करिशावकः २

१५

कपाटमररं तुल्ये ४ः हेमन्तः शिशिरे ऽथो पाम् ४ अंगारोलात उल्मु कमित्यमरः कडारः कपिलः पिंगे हिंसायां नु भृंगारु स्वर्णभृंगार तुषारस्तु हिनं हिमं कासारस्सरसी सरः ५ विटः वा कुक्कुट विशप्रवेशने विष्टपं तु भुवनं जगत् ४ कृतिर्भिद्रिरसहिंस्य कित् ३ अस्थि तु पके वंजसंभे २

वल्कं। वेतसः। दिवः कित्। दिवसः। कादेरसः। कृ। करसः। शृ। शारसः। कलसः। गर्द शब्दे। गर्दभः। ऋषिगतौ। ऋषिवृषिभ्यां कित्। ऋषभः। वृषभः। रासभः। वल्ल आच्छादने। वल्लभः। विशादेरन्तः। वेशन्तः। वसन्तः। जयन्तः। हन्तेर्हि मुट् च। हेमन्तः। अर्त्यादेररः। अररं। भ्रमरः। चमरः। देवरः। वास शब्दे। वासरः। कुवः कित्। कुवरः। अग्यादेरारः। अंगारः। मंदारः। गड सेचने। गडेः कडः। कडारः। शृंगारादयः। शृ। शृंगारः। भृंगारः। मृज्। मार्जारः। कम्। कुमारः। तुषारः। कासारः। सर्त्तेरपः। षुक्। सर्षपः। विटपादयः। विट शब्दे। विटपः। विष्टपं। कुल शब्दे। कुणपं। वल। उडुपं। उलपं। वृतादेस्तिकः। वर्तिका। कृत्। कृत्तिका। इष्यशिभ्यां तकः। इष्टका। अष्टका। वीपतिभ्यां तनः। वेतनं। पत्तनं। अर्त्यादेर्भः। अर्भः। दृ। दर्भः। गृ। गर्भः। इणः कित्। इभः। असिसंजिभ्यां क्थिः॥ अस्थि। सक्थि। प्लुषादेः क्सिः। प्लुक्षिः। कुक्षिः। शु

प्लुष दाहे। शुष शोषणे। कुष निष्कर्षे २

कलच चलने। कलभः १ कलभ कलभं संवरणे। १

करसुः करमोव ह्रिः।

ऋगतौ। भ्रमु चलने। चमु अदने। दिवु क्रीडा। कुंवि आच्छादने। अगि गतौ। मदि स्तुति मोद मद स्वप्न कांति गति षु। ४ मंदारः पारिजातकः ५ विटपादयः कप प्रत्ययान्ताः ५ वर्तिका शकुनौ प्राच्याम् त्यादिकं पत्तनं पत्तने ३ इष्टकैः त्वं धृष्टिकाः २ इभः स्तंबेरमः पद्मी नामरः २

१५

लक्ष्यति पुण्यपापा
नीति रन्त्र हस्वत्वंसो

इत्युणादौ तृतीयः
पादः३

स लक्ष्मी स्सम्पत्ति
शोभयोः२

अंग्रे नूरवलिच इ
अतेरिथिन इ
अंचमत्स्यः४

पल्लप तने अस्मा
दिनिः पस्त्री न्या
देशः६

दूषीका नेत्रयोर्म
लम् ४ = अन्
प्राणने हृषतुष्टौ
आभ्यां ईक स्यात्
कृविक्षेपे करीषो
स्त्री पुरुष गोमय२
शूहिंसायां शिरी
षो वृक्षभेदः२

अंहि। इषेः कन्तुः। इक्षुः। अवितृस्तृतंत्रिभ्य ईः। अवीः। तरीः। स्तरीः। धूमः

तंत्रीः। लक्षेर्मुट्‌ च। लक्ष्मीः। वातप्रम्यादयः। वातप्रमीः। पपीः। इत्यादयः। कृ

स्त्री। अञ्ज। अंजलिः। मदी। मत्स्यः। अत। अतिथिः। अगि। अंगुलिः। कौतेः

कवचं। पु। पवासः। कृश। कृशानुः। स्यादेः करः। शार्करा। पुषः कित्। पुष्करं

गमेरिनिः। गमिष्यति। गामी। परमेस्थः कित्। परमेष्ठी। मंथस्इनः कित्। मंथा

मंथानौ। पतस्थ च। पंथा। पंथानौ। बलाकादयः। बलाका। पताका। ध्व

जमंथने। ध्वजाका। पन। पिनाका। पिनाकः। तड आघाते। तडाकः। दूषेरीकः

। दूषीका। अनिहृषिभ्यां कित्। अनीकं। हृष तुष्टौ। हृषीकं। अलीकादयः।

अलीव्यपणादौ। अलीकं। वलीकं। पुण शुभकर्मणि। पुंडरीकं। इषीका।।

कादेरीषः। करीषः। तृ तरीषः। शादेः कीषः। शिरीषः। पृ। पुरीषं। अर्जेर्ऋज

। ऋजीषं। अंबिशब्दे। अंबरीषो निपात्यः।। अंबरीषः। कादेरीरः। करीरः। श्रू

ऋजीषं पिष्टपचनं१ अविशब्देऽस्य स्त्वागमश्च१ कृविक्षेपे१

अवर क्षरणादौ अवी
चौरी रजस्वला१ =
मासाने धातोरीप्रत्य
यः आतो धातोर्लोपः२

पा आपणे पापाने
आभ्यामिः किं स्या
तद्धितं च धातोः२

योम पुष्कर मस्त्रं४

आकप्रत्ययो ता मि
पातयन्ते६

हृषीकं विषयेन्द्रियम्४
हृषगुणो विषयस्मादि
तास्यर्ईः प्रत्ययस्य
स्तृगागमश्च पुण्ड
रीकं सितोम्भोजे३
अर्ज अर्जने अस्य
ऋजादेशः२=

मृ हिंसायां शीर्यते इति शरीरम् १
एते प्रत्ययाः रुचन्ताः

सिं॰ चं॰ कौ॰

शीलं स्वभावे सद्वृत्ते

२६

मलते वर्षाकाले ४
अथ रुङ् व्याप्तावस्पर
शादेशः ५=
वहमापणे श्रिमूले
वायां त्रुमिश्रणे
तोस्ले हर्ष क्षये ६=

मृङ् प्राणित्यागे ७

गम्हनेत्युपधालोपः वशकांताविच्यस्मादीरः संप्रसारणं च १

शरीरं । गभीरादयः । गम् । गभीरः । गंभीरः । वश । उशीरं । घस्ल । क्षीरं । शीङो धुक्
लक्वलवलन्वालपालाः । शीधु । शीलं । शेवालः । शेवालः । शेवालं
वलेः संप्रसारणं ... शालेकंकन कन्दविशेषे कर्मने
शेपालं । उलूकादयः । वल । उलूकः । शम । शंबूकः । शल । शल्लूकं । मडि ॥
लीमे प्रापणे चक्रधारा
मंडूकः । नियो मिः । नेमिः । अर्त्तेरूरः । ऊर्मिः । भुवः कित् । भूमिः । अश्नोतेरश
च । रश्मिः । ल्वादेर्निः कित् । लूनिः । हृनिः । अंगोर्नलोपः । अग्निः । वहेर्निः । व
ह्निः । श्रोणिः । योनिः । द्रोणिः । ग्लानिः । घृण्यादयः । घृणिः । स्टश्निः । पृश्निः । पा
र्ष्णिः । पातेर्डतिः । पतिः । शकेर्ऋतन् । शकृत् । हंतेरतिरंहच । हंति दुरितमन
या । अंहतिः । लङादेः क्रिः । लङ्गिः । भृङ्गिः । अङ्ग्रिः । तदेः त्रिः । तंत्रिः । यान्त्रिः ।
अत्रिः । पत्रिः । पतेरत्रिः । पतत्रिः । मृङ ईचिः । मरीचिः । वेञो डित् । वीचिः ।
पुरः कुषः । पुर अग्रगमने । पुरुषः । पृनहिकलिभ्य उषः । परुषं । नहुषः ।
कलुषं । पीयेरूषन् । पीयइतिसौत्रः । पीयूषं । मस्जेर्नुम् च । मंजूषा । गडेः

कलुसंक्षजिने नो घट्टत्यमरः पीयूषममृतं सुधा १ सलोपः १

गम्भरतो ईरप्रत्ययः
मकारोन्तादेशश्च
पक्षे नुम् च २=

शमशमिः ऊकप्रत्यये
बुगागमश्च ३
अर्त्तेरूकारस्य ऊ कमि
प्रत्यये रुक् ई भवति
दे ४ मृता स्पर्धावि
ति भूमिः पृथिवी

घृण क्षरणदीप्त्योः ६
पृ श्रुले चने ऐवेर्द्विः ६

पूपालनपूरणयोः
णह बंधने कल शब्द
संख्यानयोः २=

२६

गडुसेचने १

गडिवदनैकदेशे शक्रिमत्पर्थः १८

कुपक्रोधे अस्मात् किंदव कारश्चान्त्यादेशो विकल्पेनत स्तेवा मः कुविन्दःस्यात् ३८

गंडूषः। शकादेरटः। शकटः। ककिगतौ। कंकटः। करटः। कलिकर्दोर
मः। कलमः। कर्द कुत्सितशब्दे। कर्दमः। पुल्यादेः किमदः। पुलिंदः। कुपेर्वा
वचः। कुपिंदः। कुविंदः। नेषंजेर्घथिः। नितरां सजंति बाणाः अस्मिन्। निषं
घथिः। सर्तेर्लिन्। सारथिः। खर्जादेरूरः। खर्ज मथने। खर्जूरः। कर्पूरः। व
ल्लूरं। लंगेर्वृद्धिः। लांगूलं। कुसूलः। कुवश्चदटीर्घश्च। कूची। सिवेष्टेरूव
ल्ची। शमेर्वः। शंवः। उल्वादयः। उच समवाये। उल्वं। शुल्वं। स्याल्तिवः। ल्ति
वकः। शशपिभ्यांदः। शीदः। शष्टः। अब्दादयः। अप्रवतीति। अब्दः। कुंदः।।
मलिबलितनिभ्यःकयः। बलयं। मलधारणे। मलयः। तनयः। हृभ्योदुक। हृ
दयं। मिनोतेरुः। मेरुः। जन्त्वादयः। जन्तुः। अशु रुरुः। शातयतीति शात्रुः। कुं
शोरुः। भोमेदेताः। कुभ्रंनः। कुसुनं। कुसुमं। कुसीदं। कुंसितः। तंडुलादयः। तंडि
आघाते। तंडुलः। अकिलरुणो। अंकुशः। चषं। चषालः। पल्वलं। सिंध

कृविक्षेपे करटः १

पुलमहत्वे २

ध्यै चिन्तायां पेङ् वृद्धौ ग्राभ्यां कनि प्रत्ययात् धातोः सम्प्रसारणं स्त्रीत्वाकर्म करः पीवा पुष्टः ४

ग्रध पाग लये रस्य ड्कारः ग्रप प्रत्यय ग्रवधिलं स्यान म्।

सि० चं० कृ०

२

पा। धिलं। शल संचलने। शल्यं। मृ सक्व मव्य विभ्यः ल्कः। मल्लः। ग्रल्लः। ग्रवि
गतौ। ग्रल्लः। मादेर्यः। माया। छाया। समुसंस्य। पुम्। सस्यं। जनेर्यक्। जाया।
ग्रघ्न्यादयः। हन। ग्रघ्न्या। कनी दीप्तौ। कन्या। वंध्या। ग्रस्यादेर्वन्। ग्रर्वा। ए
पर्वा। ध्याप्योः संप्रसारणं। धीवा। पीवा। पेङ् वृद्धौ। ग्रपेर्धः। ग्रध्वा। धातो
रिः। यजिः। वटु वेष्टने। वटिः। जनिः। बोधिः। हरिः। वर्त्तिः। नाम्युपधात्किः॥
कृषिः। रुषिः। मुचिः। लिपिः। तुल निष्कर्षे। तुलिः। कमितमिशातिस्तंभामत
इः। क्रिमिः। तिमिः। शितिः। स्तिमिः। मनेरत उः। मुनिः। वर्लेर्बलिः। वर्षिः॥
लोत्रः। वलिः। वपादेरिञ्। वापिः। राजिः। वारिः। नहो भः। नाभिः। जानिः। ग्रा
जिः॥ ग्रातिः। ग्रशो रश्। राशिः। वातेर्डित्। विः। नी ग्रादयः। निपूर्वो वेञ्। नी
विः। हृ ग्रहिः। समाने ख्यायतेजने ऽरिति। सखा। ग्राङ्पूर्वो श्रि हनी। ग्रश्रिः। ग्र
हिः॥ कादेः किः॥ हृ। किरिः। गृ। गिरिः। पृ। पुरिः। मन् धातोः। कर्म। चर्म। न

पत्नी। वसेह कारेच लोपः ४

रूप विलेखने रूपी गतौ ६

शितिर्मेचकस्तुल्यौ। यो स्तिमि समृद्धः ५

वध वंधने संपत्वी। सूक्तार्थ कश्री तोलो पा संख्या ३

सस्यं दक्षिणा वामयोः २

मन्यते जानाति मुनिः वलिरग देशो वा ५८

मेर

ग्रा भिमत सहित ग्राङो ग्रप्रत्यय २

२

सर्व धातुभ्यो मनन् प्रत्ययः क्रिय इतिकर्म १

सर्वधातुभ्यो मनिन् । भस्म । जन्म । छद्म । सुत्रामा । बृंहेर्नलोपश्च । ब्रह्म । आमादयः । धर्मो १
ऽभ्यासे । नाम । षिञ् बंधने । सीमा । प्रेमन् तंतुसंताने । व्योम । रुशब्दे । रोम । पाप्मा
वेञ् । वेमा । अतेर्मनिण् । आत्मा । हनिमशिभ्यां सिकन् । हंसिका । मशशब्दे । म
शिका । कोररः । कबरः । गिरजः । गरुडः । इंदेः कमिर्नलोपश्च । इंद परमैश्वर्ये
इदम् । कायतेर्डिम् । किम् । धातोष्ट्रन् । वसनिवासे । वस्त्रं । अस्त्रं । छत्रं । षिविमु
चोष्ट्रन् । सूत्रं । मुच्लृ मोचने । मूत्रं । अमादेः क्त्रः । अंत्रं । चित्रं । मित्रं । उष्ट्रः । पुनो
र्ह्रस्वः । पुत्रः । स्त्यायतेड्रुट् । स्त्री । गमेरा । गात्रं । चरादेर्णित्रः । चारित्रं । वादित्रं । ख
निशिभ्यादिभ्यः इत्रोत्रौ । अशित्रं । वहित्रं । धरित्री । अमित्रः । चैत्र । ओत्रं । चितेः क
णट्कश्च । चिक्कणं । सूचेः स्मः । सूच पैशुन्ये । सूक्ष्मं । पातेर्डुम्सुः । पाति पुमान्
भुजादेः क्विप् । भुजिष्यो दासः । वसादेस्तिः । वस्तिः । शास्तिः । अगमस्यति । अ
गस्तिः । लहादित्वादिलोपः । वीतस्पृहये । वीतसेः । वितस्तिः । पंक्तिः । हणातेर्ड्

धायतेः ने नेति नाम संज्ञा २ = सि नोतैर्दीर्घ
वेञ्‌ तन्तुसन्ताने ३ हन हिंसागत्योः म श शब्दे से महत्त्वे
कैगैरै शब्दे १ सर्वधातुभ्यष्ट्रन् ५
न केचित् पितरं पुनाति १७ = स्त्यायतेः स्त्यांमु क्र शोभिते १ डित्वादि लोपः पतलेपः स्त्रिया दीर्घ स्त्री कान्ता ५ = अस्त्रस्त्र्यारोहणमा दिभ्य इत्रः ३ ऋ ह्रस्व नेऽ वभादिभ्यस्त्रः ४

अशोकाशं २ न नरुर् हं रोम लोमेत्यमरः २ पापाने पुण्यमध्वरः
असु क्षेपणे अस्त्रं शसु हिंसायां शस्त्रं ५ षिवु तन्तुसन्ताने । सूच्यते मोक्षतो अस्त्र इः टेरू कारादेशः ५ अमगतिशब्दसंविभ क्तिषु चिञ् चयने नि मिञ् प्रक्षेपणे डुपवर्गनो वदव्यक्तां वाचि ५ = अमन्तो इत्रः खचरि तः ४ चिती संज्ञाने अ स्मात्कणप्रत्ययः क । स्वाद्यादेशः ४ = तसु उपक्षये अस्मा तिः २ पदन्तो १

वीप्सा ने र कृवि । स्ते पे किरीटं मुकुटे १=

अशरडू व्याप्तौ संघाते च यशः कीर्तिस्समस्तो चेत्यमरः २

तृह वनन रत्ना वे: ति रीटं सुवर्णे १=

सि० चं० कृ०

स्रगतौ पीङ् पाने २

१८

त्वः। हतिः। कृतृहृकृपिभ्यः कीटः। किरीटं। तिरीटं। कृपीटं। धातोरसुः। चेतः।
सरः। पयः। अशेर्युट् स्तुकतौ। यशः। उब्जेर्बले बलोपः। ओजः। श्रिञः शिरः किच्च। शिरः। अर्तेस्तुरः। उरः। व्याधौ शुट्। अर्शः। उदके नुट्। अर्णः। इण आगसि।
एनः। स्रुरीभ्यां तुट् च। स्रोतः। रेतः। पातेर्बले जुट्। पाथः। अदेर्भक्ते धोनुम् च।
अन्धः। आप उदके ह्रस्वनुम्बौ। अम्भः। नहेर्दिवि भश्च। नभः। इण आगोऽपराधे
आगः। अमेर्हुक्। अंहः। रमेश्च। रंहः। देशे ह च। रमंतेऽस्मिन्। रहः। रंज्यादेः
कित्। रजः। नुवः। नुवसी। वसेर्णिच्च। वासः। चंदेरादेश्च छः। छंदः। वचादेः
सुट्। वेरुः। परुः। नञिहनएह च। अनेहा। अनेहसौ। विधाञो वेधश्च। वेधाः।
चंद्रे माङो डित्। चंद्रमाः। पुरसि धाञः। पुरोधाः। उषः कित्। उषः। दमेरुनसि।
दमुनाः। वसेः कनसि। उशनाः। अंगिरादयः। अगि। अंगिराः। अप्पूर्वसर्तेः।
अप्सराः। पुरूरवा इति। पुरूरवाः। अदिनुवोरुतः। अद्भुतं। गुधेरूमः। गो

स्रुगतौ रीङ् स्रवतौ ४
नुमागमो धादेशश्च ५
आप्लृ व्याप्तौ ६

चिती संचेतने १
उब्ज आर्जवे २
शिरः आदेशोऽस्य
प्रत्ययः किच्च २=
अर्णः पानीयमित्यर्थः ३

आकशबाचेसतिनः ५

हकारश्चान्त्यादेशः ६

सुडागमश्च चेस्पकत्वे
तस्य षत्वम् ४
नञ्युपपदे सत्त्रि सि
स्यात् धातोरेहादेशस्त्
पुरः शब्दे उपपदे ३

इस्सडागमश्चअंगते
रस २

१८

अदीतिअत इत्यस्यं आकस्मिकार्थे तस्मिन्नुपपदे न्धा तोः उत स्यात् डित्वादि लोपः अद्भुतमाश्चर्यं

इत्युणादौ चतुर्थः पादः १

गुध्यते परिवेष्यते प्राणिभिरिति गोधूमः १

कित्वादनुनासिकलोपः सूरतः २८

दसि दंसन दर्शनयोः नकारस्य चात्वं २८। सः सेवकश्च द्वयोः १

धस्मः। मसेस्सरः। मस्सरः। तृहेः क्नो हलोपः। तृणं। दंसेष्टोनौ न आ च। दसिमाने। दा-
सः। दंशेश्च। सौरमेक्कः। सोर्दीर्घः। सूरतः। पूञो यो णुक् ह्रस्वश्च। पुण्यं। स्वंसतेशि-
र्यस्य किलं कुट् च। शिक्यं। अर्तेः कुत्तरश्च। उरणः। उदि हणातेरः। उदो दलोपश्च
उदरं। खनेर्मुडुडप्रत्ययः। मुखं। अमेः सः। अंसः। मुहेः खो मूर् च। मूर्खः। नहेर्हलो-
पः। नखः। शीङो ह्रस्वः। शिखा। माङ ऊखो मयश्च। मयूखः। गलेः फक् गस्योच्च। गु-
ल्फः। स्पृशेः श्वणश्वनौ पृ च। पर्शुः। पार्श्वः। श्मनि श्रिञो डुन्। श्मनशब्दो मुखवाची
मुखं श्रयते। श्मश्रुः। जनेरः जं घश्च। जंघा। हंतेः शरीरावयवे द्वे च। जघनं। क्लिशेर्लि-
स्य लोपश्च। केशः। फलेरितः फस्य पः। पलितं। कृञो आदेर्वुः। कर्करः। कंटकः। न-
रकः। कुरशब्दे। कोरकः। चीकयतेराद्यंतविपर्ययः। चीक शब्दे। कीचकः।
पचिमच्योः इत्। पेचकः। मच कल्कने। मेचकः। जनेररष्ठ च। जठरं। हर्यतेः
कन्यः। हिरच। हिरण्यं। कृञः। पासः। कर्पासः। ऊर्णोतेः। ऊर्णा। दधातेर्यनुट् च

दाशः २

शिरादेशः २

३४

खः

गल अदने अस्मात् फक् स्यात् धातोरकारस्योत्वं गुल्फः ५

अप्रत्यये सत्याद् ५८

क्लिशः विवाधने अस्माद् ः ४

देहावयवे वाच्ये हन्ते रप्रत्ययः धातोश्च द्वित्वं ५८

पचपाके

हर्य्य गतिकान्त्योः २

विवतिस्त्वनादिकमि
क्षिः शत्वा धात्वर्थो कप्रत्य
यः उपधाया इत्वं लस्य
लोपः नामाश्च मध्यव
कीनाशो यमोदन्ति ३
लि. चे. कृ.

२९

धायोरुपपदे ४५

इत्युणादि षुप
चमः पादः ५=
यस्माद्धातोस्तुमादि
स्तद्धात्वर्था क्रियाया
अर्थः प्रयोजनं यस्या
स्याः क्रियायास्तस्याः
कस्य कर्तृकमविष्य
दर्शन कर्तृकं दर्शन
प्रयोजनं यात्रा मिन्य
र्थः ४=

वशकान्तौ कान्ति
रिच्छा वश धातु
रपीच्छार्थकः २

धान्यं। तनोतेर्डउः। सवच्चतितउः। अर्भकादयः। रुधः। अर्भकः। प्रथ। पृथुकः॥
पिबतेः। पाकः। वदेर्निजियत। अवद्यं। अवतेरमः अवमः। पचेः अधादेश्च। लि
श्च। कीनाशः। चतेरुरः। चत्वारः। हंतेर्घरश्च। घोरं। रुमेरल्लोपश्च। रुमा। तर
तेः त्रिः। त्रयः। त्रीन्। ग्रहेरनिः ग्रहणिः। प्रथेरमः। प्रथमः। चरेश्च। चरमः। मगिग
तौ। मगिसर्पयोः। मंगेरलः। मंगलं। सदोणादयः। सर्वस्मिन्कालेऽणादयः। उ
णादयः परिमिताः। प्रयोगमनुसृत्य प्रयोक्तव्याः॥ तुमर्थे दर्थायां भविष्यति
॥ धातोर्भविष्यति काले तुम्प्रत्ययस्तदर्थायां क्रियायां प्रयुज्यमानायां। भो
क्तुं ब्रजति। पठितुमिच्छ। तुमर्थे वुण्। कृस्लैं दर्शको याति। कालसमयवेलासु॥
अध्येतुं कालः। स्तोतुं समयः। भोक्तुं वेला। इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूपपदेषु धा
तोस्तुम्। इच्छति भोक्तुं। वष्टि। वांछति। वांशकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसह
हार्हास्त्यर्थेषु। शक्नोति भोक्तुं। धृष्णोतीत्यादिः। पूर्णता वा चित्रेषु सामर्थ्यार्थे।

प्रथेरुकन् १ = प्रथप्र
ख्याने पृथुकः बालः १
रुधुहिंसोधातोर्वुं० प्र०
मकारश्चान्यादेशः १

अपघमः २ अर्तेर्वन
रुगतौ अर्वा २

संज्ञासु धातुरूपाणि
प्रत्ययाश्च ततः परे
कार्याद्विद्यादनुबंध
मेतच्छास्त्रमुणादिषु १
सरव धात्वर्थः प्रयो
जनं यस्यासौ ६=

एकेति किं पुत्रस्य
पठनमिच्छति पुत्र
कर्तृक पठनमित्यर्थः ३

२९

वचने उपपदे कृतुर २

...क्तुं समर्थ इत्यर्थः।

प्रभूततते हगर्पर्याप्ते तुभो क्तुः सामर्थ्यम्।

षु। पर्याप्तो भुक्तं। प्रवीणः। कुशलः। पूर्णितेति किं। पर्याप्तं भुंक्ते। घञ् भावे। पा
कः। त्यागः। भावः। दायः। संज्ञायामकर्त्तरि च। कर्त्तृवर्जिते कारके भावे च घ
ञ् संज्ञायाम् असंज्ञायां च। प्रत्याहारः। दीयतेऽस्मै। दायः। विक्रियतेऽनेन। विका
रः। उपाध्यायः। घञर्थे कः। विघ्नः। गोघ्नः। सुघ्नः। स्वरादः। भावादौ। घञोपवा
दः। चयः। नयः। पिन्। विषयः। स्तवः। लवः। कॄ। करः। गॄ। गरः। व्यात्क्षपसर्ग
हीनस्य छादेर्ह्रस्वो घप्रत्यये। प्रच्छाद्यतेऽनेनेति। प्रच्छदः। ह्यादि किं। अन्वप्र
च्छादः। समवपरिच्छादः। मदां। मदादीनामप्रत्ययो भावादौ। मदः। पणः। प्रम
थः। संमदः। शमः। श्रमः। मूर्त्तौ घनः। काठिन्ये परिछेदे हंतेरप्रत्ययो घनादे
शश्च। दधिघनः। सैंधवघनः। हनो वधोऽप्रत्ययश्च। वधः। ट्वितोऽथुः। ट्वितो धा
तोरथुर्भावादौ। टुवेपृ कंपने। वेपथुः। नंदथुः। श्वयथुः। ड्वितस्त्रिमक् तत्कृते
॥ ड्वितो धातोस्त्रिमक् धात्वर्थेन तत्कृतेऽर्थे। करणेन निर्वृत्तः। कृत्रिमः। पक्त्रि

उपसमीपेत्वा अधी यते यस्मात्सः ४

टुवेपृ कंपने टुनदि समृद्धौ टुओश्वि गतिवृद्ध्योः २

अत्रिमः दात्रिमः धा
त्रिमः २

यत्नियज्ञे १

सि० चं० ऋ०

२०

पापाने पातेन दकेपुय
३

मः। नङ्की। धातोर्नङ्की एतौ प्रत्ययौ स्तो भावादौ। यज। यज्ञः। याच्ञा। यत्नः। प्र
छ विच्छ शब्दे संप्रसारणं च। प्रश्नः। विश्नः। रक्ष पालने। रक्ष्णः। स्वप्नः। अंत
र्द्धिः। आदिः। (श्रातोन पि) प्रधिः। पाथोधिः। वारिधिः। पुंसि भावे। ज्ञानं। करणं। साधनाधार
योर्युट्। पच्यतेऽनेन पचनोऽग्निः। पच्यतेऽस्यां पचनी स्थाली। ईषत्दुःसुषु ख
ल्युः। ईषदादिषु प्रयुज्यमानेषु खल्युः इति स्तो भावादौ। ईषद्भवः। दुर्भवः। सुक
रः। दुर्योधनः। दुःशासनः। कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोरीषदादिषु चोपपदेषु
भूकृञोः खल्। अदुराढ्येन दुराढ्येन भूयते। दुराढ्यंभवं भवता। अस्वाढ्यः
स्वाढ्यः क्रियते। स्वाढ्यंकरः। तव्यानीयौ भावकार्ययोः। एधनीयं। आसित
व्यम्। वसेस्तव्यः कर्तरि णिच्च। वसतीति वास्तव्यः। केलिमः। पचेलिमा। भि
देलिमा। स्वरादयः। स्वरांताद्धातोर्यः। चेयं। जेयं। नेयः। तव्यादयोपि। चेतव्यं। दि
त्स्यं। ईच्चातः। आदंताद्धातोर्यः। आकारस्य ईकारः। देयं। गेयं। ग्लेयं। पुरुका

खित्वात्लुम् ५=

धातोः केलिमन् ३

चयनीयः २

दुदाञ् दाने दानं इष्य
ति दित्सति। इसेः पतः

२०

त। पवर्गांतात् शकाद्देश्चयः प्रत्ययः। शप्यं। यम्यं। जप्यं। शक्यं। सह्यं। ऋहसातघ्य
ण्। ऋवर्णांताद्धसांताच्च धातोर्घ्यण्। कार्य्यं। हार्य्यं। वाह्यं। घास्यं। पाक्यं। रोग्यं। वा
क्यं॥ घ्यणि क्वचित्कुत्वाभावः॥ याज्यं। पाच्यं। वाच्यं। रेच्यं। अर्च्यं। ओरावश्य
कें॥ उवर्णांतादावश्यके घ्यण्॥ उदैतोतार्यः स्वरवत्। ओकारौकारयोर्निमि
त्तेयः प्रत्ययः स्वरवत्॥ लुंपेदवश्यमः कृत्ये तुंकाममनसोरपि॥ समोवाहि
ततयोर्मांसस्यपचियुड्घञोः॥ श॥ अवश्यंलाव्यः। अवश्यलाव्यः। भोक्तुंका
मः। भोक्तुकामः। श्रोतुंकामः। श्रोतुकामः। श्रोतुंमनाः। श्रोतुमनाः। संहितं। सहि
तं। संततं। सततं। मांसपचनं। मांस्पचनं। मांस्वचनं। मांसपाकः। मांस्पाकः।
मांस्पाकः। हनोवधादेशो यै॥ वध्यं। ऋदुपधात्क्यप्। ऋकारोपधाद्धातोः क्यप्
। कृत्यं। वृत्यं। वृध्यं। कृपिचृतोर्न। कल्प्या। चृतदीप्तौ। चर्त्यं। मृजेर्वा। मृज्यं। मा
र्ग्यं॥ भुवोभावे। नाम्न्युपदे भुवो भावे क्यप्। ब्रह्मणो भावः। ब्रह्मभूयं। (गतः) नाम्नि
प१

उद्घस्य प्रत्ययान्ते प
चनाविस्पर्यः ६=

कृपेरोलः कृपूसामर्थ्ये
२कल्पंर

अवश्यंपल्लूयते इति
६

सि॰ चं॰ कृ॰ १२

२२

किं । मम्यं । इणस्तुशासुवृदृजुषखनः क्यप् ॥ इत्यः । स्तुत्यः । वृत्यः । दृङ आधा
रे । दृत्यः । भृत्यः । शासिः । शिष्यः । जुषीप्रीतिसेवनयोः । जुष्यः । खनइत्वं क्यपि । खे
यं । भिद्योध्यौ नदे स्वार्थे निपात्येते । भिनत्ति कूलमिति भिद्यः । उज्झति जलमि
त्युध्यः । कृवृषोर्वा क्यप् । कृत्यं । कार्यं । वृष्यं । वार्ष्यं । पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे । पुष्य
स्व शब्दोपतापयोः
ति कार्याण्यस्मिन् । पुष्यः । सिध्यः । राजसूयादयः । राजसूयः । स्वरति सूर्यः ।
। तव्यादयोऽर्हे विधौ शक्तौ च वाच्याः । दर्शनार्हो द्रष्टव्यः । दर्शनीयः । दृश्यः ।
स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥ अध्ययनीयः । अध्येयः । श्रोतव्यः । मंतव्यः । निदिध्यासि
तव्यः । भारो वोढव्यः । वहनीयः । तव्यादीनां कृत्यसंज्ञा । स्त्रियां यजां भावे । य
जादेर्हलोः स्त्रियां भावे क्यप् । इज्या । व्रज्या । समज्या । निषद्या । निपात्या । मन्या ।
सुत्या । शय्या । भृत्या । इत्या । कृत्या । कृञो यग्वा । अयकि । क्रिया । इषेरिच्छे
ति निपातः ॥ इच्छा । सर्त्तेर्गुणः । परिसर्या । अटाट्या । आस्या । जागर्तेर्गुणः ।

भिद्यकूलं नाध्यो भिद्यमिति कार्याणि यस्मिन् इति पु

समज्यन्त्यस्यामिति समज्या सभा अग्र जग तौ २=

पूङ् प्राणगर्भे राजसिः सूयं तेयस्मिन्स राजसूयः ५

निषदनं । निपतनं । मननं । स्तवनं । सवनं । शयनं शय्या वा । भरणं । अयनं । करणं । अत्र भावे पु २३

२२

हवश्यति श्रहवती तयोः २

नागर्या। हनस्त्यः। हत्या। क्तिः॥ धातोः क्तिः स्त्रियां भावे। कृतिः। बुद्धिः। स्मृतिः

नमांतस्य दीर्घः। शांतिः। दांतिः। क्रांतिः। क्लांतिः। हवश्योर्नेट। संशीतिः। ग्रहा

। क्रिणाति। गृणाति। लुनाति। धुनोति। ३

दीनां भिट। निगृहीतिः। स्त्यादेर्निः। स्त्यानिः। ग्लानिः। त्वरतेर्वस्योत्वं। तूर्णिः। हिल्वा

दिभ्यः। क्लेन्निः। कीर्णिः। गीर्णिः। लूनिः। धूनिः। संपदादेः क्विप् वा। संपत्। संप

त्तिः। कर्त्तरि क्तिः संज्ञायां। प्रकुरुते इति प्रकृतिः॥ षिद्भिदादेरङ्। षितो धातो

र्भिदादेश्च स्त्रियामङ्। पचा। मजा। ऋतो ङि गुणः। जरा। भिदा। छिदा। क्षिपा

भिद्यते इति भिदा भि... त्वर्थः ६

गुहा। गुरोर्हसात्। गुरुमतो हसांतात् स्त्रियामङ्। न क्तिः। ईहा। ऊहा। कुंडिदा

गुरोः किं मक्तिः हसः किं नीतिः ४ अनुकर लो ३

हे। कुंडा। प्रत्ययांतात् स्त्रियामङ्। चिकीर्षा। लोलूया। कंडूया। पुत्रकाम्या। इ

कास्तिपौ धातुनिर्देशे। पचिः। पचतिः॥ ण्यंतास्यश्रंथघट्टवंदिविदिएषि

भ्यः स्त्रियां युः। कारणा। अर्थ ङ्याचने। अर्थना। आसना। श्रंथना। घट्टना। वं

इच्छेरनि... ३८

दना। वेदना। एषणा। इच्छा जादिभ्यः। आजिः। आतिः। आदिः। आ... कोशेन

आक्रोशः शापः ७

नञि उपपदे निः।
स्यादाक्रोशे २८॥

सि॰ चं॰ कृ॰

२२

समानशब्दोऽत्र
पर्याय ४८ उपस
र्गपूर्वकत्वे सति ४८

धातोः परस्य णेरय्
भवति २ अजित्वा
चरित्वा सर्वान् अ
कृत्वा विमलं यशः

ष्यतिः। अजननिः। अकरणिः। इक् कृष्यादिभ्यः। कृषिः। गिरिः। किरिः। पूर्व-
काले क्त्वा। धातोः। क्त्वा सेट् किन्न। वर्तित्वा। शयित्वा। मृड मृद गुध कुष क्लिश
वद वस क्त्वा। पिप्रछि रुद विद मुष ग्रहिभ्यः कित्। मृड सुखने। मृडित्वा। मृदि-
त्वा। गुधित्वा। कुषित्वा। क्लिशित्वा। उदित्वा। उषित्वा। स्वपित्वा। पृष्ट्वा। रुदि-
त्वा। विदित्वा। मुषित्वा। गृहीत्वा। नोपधात्थफान्ताद्वा कित्। ग्रंथ्था। ग्रंथि-
त्वा। ग्रथित्वा। गुंफित्वा। गुफित्वा। अलंखल्वोः प्रतिषेधे। अलं भुक्त्वा। ख-
लु कृत्वा। उदितः क्त्वो वेट्। एषित्वा। इष्ट्वा। भ्रमित्वा। भ्रांत्वा॥ अदो जग्धिः। ज-
ग्ध्वा। समासे क्यप्। समासे सति पूर्वकाले क्यप् समानकर्तृके धातोः प्रयुज्य-
माने। संमिल्य (मिलित्वा गच्छ) करोति। प्रणम्य गच्छति। अनञः पूर्वः काले इत्येके। अकृत्वा।
क्यपि लघुपूर्वात्परस्य णेरय्। परिणमय्य (अपादेशः)। परिगणय्य। लघुपूर्वस्य किं
संप्रधार्य। आप्नोतेर्वा। प्रापय्य। प्राप्य। क्यपि त्वाभावः। प्रदाय। प्रस्थाय। प्रसा-

लघुः पूर्वो यस्माद्वर्णात्   णेरयादेशो वा स्यात् क्यपि।
लघुपूर्ववर्णात् परस्येत्

मृद क्षोदे। गुध परिवेष्टने।
कुष निष्कर्षे। क्लिशु विबाधा
याम्। वद व्यक्तायां वाचि। वस
निवासे। ... प्रच्छ ज्ञी
प्सायां। रुदिर् अश्रु विमोच
ने। विद ज्ञाने। मुष स्तेये ग्रह
उपादाने। ... सेट् क्त्वा
कित् ३८

अलंखल्वोर्योगे
धातोः क्त्वा ६

उदितः स्योपधायादी
र्घः क्त्वो झलादौ इच
क्ङिति ५
...
... अव्ययमिति याव
त् तत्पूर्वपदं यस्य स
मासस्येति याचष्टे ३

२२

पदे वहसति तदेव नेत्रे संमीलयती त्यर्थः १=

पौनःपुन्ये द्वी त्ये २ चात्त्वा प्रत्ययः २ पीत्वा पीत्वा गछ ती त्यर्थः ३=

एष्वपपदेषु कथमा दीनामेवार्थे ४=

अन्येष्वो मो कृञः एवं च त्वा ब्रजती त्यर्थः ६=

करोति त्वा रले २

य। विधाय। तत्कालेपि क्वचित। नेत्रे संमील्य हसति। मुखं व्यादाय स्वपति। पौनःपु
न्ये णम् पदं द्विश्च॥ समानकर्तृकेषु धातुषु पूर्वकाले धातोर्णमंतस्य पदस्य द्विर्व
चनं। पायं पायं गछति। भोजं भोजं। स्मारं स्मारं। गामं गामं। गमं गमं। लभं लभं। लाभं
लाभं। कथमादिषु त्वार्थेषु कृञो णम्॥ कथं कारं। अन्यथा कारं। अन्यथा कृत्वा
एवं कारं। एवं कृत्वा। इत्थं कारं पठति। एवं पठतीत्यर्थः॥ अग्रे प्रथमं पूर्वेषूपपदे
षु त्वा णमो वा॥ अग्रे भोजं ब्रजति। अग्रे भुक्त्वा। प्रथमं भोजं। प्रथमं भुक्त्वा। पू
र्वं भोजं पूर्वं भुक्त्वा। पहे अग्रे भुंक्ते ततो ब्रजति। आभिक्ष्ण्ये तु पूर्वेण नित्यमेव ण
म। भोजं भोजं ब्रजति। वर्णात्कारः। अकारः। ककारः। रादि फो वा। रेफः। रका
रः। लोकाच्छेषस्य सिद्धिर्यथा मातरादयः। कर्मण्याक्रोशे कृञः ख मुञ्। चौरं
कारमाक्रोशति चौरशब्दमुच्चारयति। इत्यर्थः। अर्थेषु त्वा अर्थेषु कृञो णम्।
स्यादेककर्तृक्रयोः। पूर्वकाले पूर्वपदस्य मांतत्वं निपात्यते। अस्वाद्वीत्वाज्ञं कृ

परे वहसतितदेव ... त्यर्थः ३

ससत्वासत्वे त्यर्थः ३ लभे रिसमोर्मृवा ३

एषु त्रिषूपपदेषु ५

पूर्वप्रतिषेधेन ५=

कर्मण्युपपदे आ क्रोशे गम्ये ६=॥

यथाकारमिति य
थाशब्दमनर्हः सनूपदि
ष्ट इति न द्विरुक्तं ३

सि॰चं॰कृ॰

२३

सिद्धाप्रयोगे किं सिद्धं कृत्वा
भुंक्ते ४ कर्मण्युपप
दे णमुल् स्यात् ७२
विद् लाभे विद् ज्ञाने
विद् विचारणे इति
त्रयाणां पर्णो च्य
गाचष्टे ५२ यावज्जी
वति तावदधीते ५
यावता गोष्पदं द्वि
रणो भवति तावद्
वृः ३
यावता चेलं क्नू
पते आर्द्री भवति
तावद् वृः २२

त्वा भुंक्ते। स्वादुंकारं भुंक्ते। संपन्नंकारं। लवणंकारं। संपन्नलवणशब्दौ स्वादुप
र्यायौ। स्वाद्वी[illegible]पि। स्वादुं कृत्वा भुंक्ते। [illegible]। यथातथयोरसूयाप्रति
वचने कृञः। सिद्धाप्रयोगेणम्। यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारं भोक्ष्ये किं तवाने
न। कर्म्मणि दृशिविदोः साकल्ये। कन्यादर्शं वरयति सर्वाः कन्या इत्यर्थः॥
ब्राह्मणवेदं भोजयति। यं यं ब्राह्मणं जानाति लभते विचारयति वा तं सर्वं भोज
यतीत्यर्थः। यावति विंदजीवोः। यावद्विंदं भुंक्ते यावल्लभते तावदित्यर्थः।
चर्म पूरयित्वा उदरं पूरयित्वा
यावज्जीवमधीते। कर्म्मणो चर्मोदरयोः पूरेः। चर्मपूरं स्तृणाति। उदरपूरं
णमुल्
भुंक्ते। कर्मण्युपपदे पूरेः ऊलोपश्च वा वर्षप्रमाणे गम्ये गोष्पदप्रं वृष्टो देवः
गोष्पदपूरं। मूषिकाबिलप्रं मूषिकाबिलपूरं वा। चेलार्थेषु कर्मसूपपदेषु
गम्ये
क्नोपेः वर्षप्रमाणे णमुल्। चैलक्नोपं वृष्टो देवः। वस्त्रक्नोपं। वसनक्नोपं। निमूलसमू
लयोः कषः। अत्र प्रकरणे पूर्वकालो न संबध्यते। निमूलकाषं कषति। समू
निर्गतं मूलमस्य १ सह मूलेन समू १

यथातथयोरुपपदयोः
असूयाप्रतिवचने
करोतेर्धातोः णमुल् प्र
त्ययः स्यात् २२

यं यं कन्यां पश्यति
तां तां सर्वां वरयति ४
यावत् शब्दे उपपदे
विदतेर्जीवतेश्च
धातोर्णमुल् स्यात् ६
चर्मोदरयोः कर्मवा
चिनोरुपपदयोः पू
रयतेर्धातोः णमुल् ५
निमूलसमूलयोः
शब्दयोरुपपदयोः
कषतेर्धातोर्णमुल् २

२३

कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः
प्रयोक्तव्यः १

हस्तवाचिनि करणे
उपपदे व[...]यतेः १
[...]तेश्च धातोर्णम्

अधिकरणवाचिन्युपपदे
बध्नातेर्धातोर्णम् स्यात् ६

स्निह्यते सिच्यते ये[न] उदकादिना तत् स्नेहनं
स्नेहवाचिनि करणे उपपदे पिषेर्धातोः
णमु स्यात् ३

समूलाकृतजीवेषु श
ब्देषूपपदेषु यथासं
ख्यं हन्कृग्रहिभ्यो धा
तुभ्यो णमु २

काषं कषति। निर्मूलं समूलं कषतीत्यर्थः। शुष्कचूर्णरूक्षेषु कर्म्मसु पिषः। शुष्कपे
षं पिनष्टि शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः। चूर्णपेषं। रूक्षपेषं। समूलाकृतजीवेषु कर्म्मसु ह
न्कृञ्ग्रहां णम्। समूलघातं हंति समूलं हंतीत्यर्थः॥ स्नेहने पिषः। उदकपेषं पि
नष्टि उदकेन पिनष्टीत्यर्थः। हस्तार्थे करणे वर्त्तिग्रहोः। हस्तवर्त्तं वर्त्तयति। करव
र्त्तं हस्तेन गुलिकां करोतीत्यर्थः॥ हस्तग्राहं गृह्णाति पाणिग्राहं। धनार्थे करणे पु
षः। धनपोषं पुष्णाति। रैपोषं। गोपोषं। आधारे बंधः। चक्रबंधं बध्नाति चक्रे
बध्नातीत्यर्थः। संज्ञायां बध्नातेः। क्रौंचबंधं बद्धः। मयूरिकाबंधं बद्धः। अट्टालि
काबंधं बद्धः। बंधविशेषाणां संज्ञा एताः। कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः।
जीवनाशं नश्यति जीवो नश्यतीत्यर्थः। पुरुषवाहं वहति पुरुषो वहतीत्यर्थः
। ऊर्द्धे कर्त्तरि शुषिपूरोः। ऊर्द्धशोषं शुष्यति। ऊर्द्धः शुष्यतीत्यर्थः। ऊर्द्धपूरं पूरय
ते। ऊर्द्धः पूर्यत इत्यर्थः॥ उपमाने कर्म्मणि कर्त्तरि च। घृतनिधायं निहितं जलं॥

पिष्टसंचूर्णित २

ऊर्द्ध शब्दे कर्तृवाचि
न्युपपदे शुषिपूरो
र्णम् २

उपमीयते येन तदु
पमानं तस्मिन्नुप
माने कर्मण्युपप
दे धातोर्णम् १

अकृतं करोतीत्यर्थः १

अकृतकारं करोति। जीवग्राहं
गृह्णाति जीवंतं गृह्णातीत्यर्थः
करणे हनः। पादघातं हंति पा
देन हंतीत्यर्थः ३

जीवपुरुषयोः शब्दयोः
कर्तृवाचिनोरुपपदयो
र्यथासंख्यं नशिवहोर्णम्

णशि अदर्शने। वह प्रा
पणे ४

शुष्कादि ऊर्द्धमेव तिष्ठन्
शुष्यति २ ऊर्द्धमुखमेव
घटादिः वर्षोदकादि
ना पूर्णो भवतीत्यर्थः २

…धानेऽस्मा। …र्वात्तृतीयान्त …पदेणम् २८

सि॰ चं॰ कौ॰

२९

घृतमिव सुरक्षितमित्यर्थः । अजनाशं नष्टः । अज इव नष्ट इत्यर्थः । कषादिषु यथा
धातोः
समं विहितः । स एवानुप्रयोक्तव्यः । तस्यैवोदाहृतं । उपदंशस्तृतीयायां । इतः प्र
भृति पूर्वकाल इति संबध्यते । मूलकोपदंशं भुंक्ते । मूलकेनोपदंशं । दंश्यमा
नस्य मूलकस्य भुजिं प्रति करणत्वात् तृतीया । यद्यप्युपदंशिना सह साक्षात्
[illegible] । संबंधः । तथापि भुजिनार्थोस्त्येव । हिंसार्थानां च अनुप्रयोगधातु
णम्
नां समानकर्मकाणां तृतीयांते उपपदे दंडोपघातं गाः । कालयति । दंडेनोप
तस्माद्घातः । गाः कालयति
घातं । दंडताडं । समानकर्मकाणां किं । दंडेन चोरमाहत्य गाः । कालयति । सप्तम्यां
णम्
तृतीयां चोपपदे उपपीडरुधकर्षः । पार्श्वोपपीडं पार्श्वाभ्यामुपपीडं शेते पा
णम्
र्श्वयोः पीडं । व्रजोपरोधं गाः । स्थापयति व्रजे उपरोधं वा । पाण्युपक
र्षं धानाः । संगृह्णाति । पाणावुपकर्षं । पाणिनोपकर्षं । तृतीयासप्तम्योरुपपद
गम्यमाने णम्
योः सन्निकर्षे धातोः । केशग्राहं युध्यते केशेषु गृहीत्वा । हस्तग्राहं हस्तेन ग्रही
युध्यते १

उपशब्दः प्रत्येकम भिसम्बध्यते ४८

निमूलसमूलयोः कष इत्यारभ्य १८

कालयतीति कलवि क्षेपे चुरादिः प्रेरय तीत्यर्थः ९८

२९

प्रमाणमायामोदे र्घ्यं १ द्व्यंगुल्योः स माहारः द्व्यंगुल्यं द्व्यंगु लेनोत्कृष्य परिछि द्य इत्यर्थः १=

त्वा। तृतीयासप्तम्योः। प्रमाणे गम्ये धातोः॥ द्व्यंगुलोत्कर्षं खंडिकां छिनत्ति। [illegible] [illegible]। द्व्यंगुलेन द्व्यंगुले वोत्कर्षं। अपादाने द्वितीयायां च त्वरायां गम्यायां धातोः। शय्योत्थायं धावति। यष्टिग्राहं युध्यते। लोकग्राहं। अपगुरो वा णमुलंतः॥ अस्यपगोरं युध्यते। अपगारं। अध्रुवे स्वांगे द्वितीयां ते [illegible] धातोः॥ भ्रूविक्षेपं कथयति। भ्रुवंविक्षेपं। अध्रुवे किं। शिर उत्क्षिप्य। येन विना जीवनं तद्ध्रुवं। परिक्लिश्यमाने द्वितीयांते स्वांगे धातोः। उरः। प्रतिपेषं युध्यते। कृत्स्नमुरः पीडयंते इत्यर्थः। उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः। ध्रुवार्थमिदं। द्वितीयांते विशिपतिपदिस्कंदां व्याप्यमानसेव्यमानयोर्गम्ययोः। गेहादिद्रव्याणां विश्यादिक्रियाभिः साकल्येन संबंधो व्याप्तिः क्रियापारः पौनःपुण्यं समासेवा। गेहानुप्रवेशमास्ते गेहं गेहमनुप्रवेशं। एवं गेहानुप्रपातं। गेहानुप्रपदं। गेहानुस्कंदं। असमासे तु गेहस्य णमुलंतस्य पर्यायेण द्वित्वं का

गुरी उद्यमे। इत्यस्मिन्वोत्वाला माभिः ४ अस्युद्यम्य युध्यंतीत्यर्थः ४ भ्रुवं विना जीवनं न भवति ५

सर्वतो बाध्यमाने द्वितीयान्ते उपपदे विश्यादिभ्यो णमुल् ४=

अपादाने द्वितीयान्ते चोपपदे त्वरायां गम्यमानायां धातोर्णमुल् यष्टिं गृहीत्वेत्यर्थः ३

यस्मिन्नंगे छिन्ने प्राणी न म्रियते तदध्रुवं ४

गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशम्

कालेषु कालगति
सु २८ क्रियाव्यवधा
ने क्रियान्तरे १८

सि॰ चं॰ कौ॰

घहतर्षं २

दिवसद्वयं प्रति कम्य २

लेषु । द्वितीयान्तेषूपपदेषु क्रियाव्यवधाने वर्त्तमानयोरस्यतितृषोः । द्यहात्यासं
गाः । पाययति । द्यहमत्यासं द्यहं तर्षं । अत्यसनेन तर्षणेन च गवां पानक्रियाव्य
वधीयते । अद्य पाययित्वा द्यहमतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः ॥ नाम्न्यादिशिग्रहोः ॥ द्वितीया
ते नाम्न्यादिशिग्रहोः । नामादेशमाचष्टे । नामग्राहमाह्वयति । अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्या
ने कृञः क्त्वाणमुलौ ॥ अयथाभिप्रेताख्यानं नाम । अप्रियस्योच्चैः । प्रियस्य नीचैः । कथ
नं । उच्चैः । कृत्य उच्चैः कृत्वा । उच्चैः कारं वा प्रियमाचष्टे । नीचैः कृत्य । नीचैः कृत्वा
नीचैः कारं वाप्रियं ब्रूते । तिर्यच्युपपदे समाप्तौ कृञः क्त्वाणमुलौ तिर्यक्कृत्य गतः
तिर्यक्कारं समाप्य गत इत्यर्थः । समाप्तौ किं तिर्यक् कृत्वा काष्ठं गतः । [illegible]
स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः । मुखतः कृत्य गतः । मुखतः कृत्वा गतः । मुखतः कारं ।
मुखतो भूय गतः । मुखतो भूत्वा । मुखतो भावं । नानार्थप्रत्ययान्ते च्व्यर्थे कृभ्वोः
क्त्वाणमुलौ । अनाना नाना कृत्वा । नानाकृत्य । नानाकारं । विनाकृत्य । विनाकारं ।

नानाकृत्वा २ अविना विनाकृत्वा १

तिर्यग् शब्दे उपपदे स
माप्तौ गम्यमानायां
तिर्यक् कृत्वा अन
र्जुत्वादयतः स्थितं
पार्श्वतः कृत्वा गत इ
त्यर्थः ५८
तस्प्रत्यये स्वाङ्गे उप
पदे कृञो नेष्ठीतो नवते
स्व लग णमौ यथासं
ख्यमत्र नेष्यते ३२

नामशब्दे द्वितीया
न्त उपपदे आदिशि
ग्रहेस्य धातोणमुल् २

अव्यये उपपदे ४८

नीचैर्नाम अप्रियं वा
व्यम [illegible] दिउच्चैर्ना
म प्रिय [illegible] आरि
का व्यये पन्तेत यो विप
र्यये न कथनं इत
द यथाभिप्रेताख्यानं

नार्थाधार्थप्रत्य
यो यस्मात् स एवमु
च्यते २८
धा २

सि॰चं॰ह॰कृ॰

२६

(अन्तरा) । नानाभूय । नानाभूत्वा । नानाभावं । एकधं कृत्वा । अनेकद्रव्यमेकं भूत्वा
एकधाभूय । एकधाभूत्वा । एकधाभावं । एकधाकृत्य [एकधाकृत्वा] । एकधाकारं । प्रत्ययग्रह
णं किं । हिरुक्कृत्वा । पृथग्भूत्वा । तूष्णींशब्दे भुवः क्त्वाणमौ । तूष्णींभूय । तूष्णीं [तूष्णींतः]
भूत्वा । तूष्णींभावं ॥ अन्वग् [अन्वक्] शब्दे भुवः क्त्वाणमौ । आनुकूल्ये गम्ये । अन्वग्भूयास्ते । अन्व
ग्भूत्वा । अन्वग्भावं । अग्रतः । पार्श्वतः । पृष्ठतो वानुकूलो भूत्वा आस्ते इत्यर्थः । आ
नुकूल्ये किं । अन्वग्भूयास्ते । अन्वग्भूत्वा तिष्ठति । पृष्ठतो भूत्वा इत्यर्थः । वर्णात्
कारः । अकारः ककारः । रादिफो वा । रेफः रकारः । लोकाच्छेषस्य सिद्धिर्यथा
मातरादेः ॥ ॥ इति श्रीरामभद्राश्रमविरचितायां सिद्धांतचंद्रिकायां कृदंत
उत्तरार्द्धः ॥ भवताद्धो हयग्रीवः कमलाकर ईश्वरः । सुरासुरनराकारमधुपापी
तपत्कजः ॥ १ ॥ श्रीसं॰ १८९५ आषाढसुदि १३ मंगल । पूर्वलिप्यनुसारेण लिखितं
निश्चितं तथा ॥ कृष्णदासस्य दासेन कृष्णपादाब्जसेविना ॥ १ ॥ त्वाद्दौसामध्येलीराम

तृतीयावृत्तिः स
माप्ता ४८

२६

॥ श्रीसिद्धांतचंद्रिका कृष्णदास।
॥ लिखं पत्रसंख्या ॥ २३७॥

(व्याकरण)

सिद्धान्त चन्द्रिका

S-complete

50232

क्रम-संख्या ~~[illegible]~~

ग्रन्थ-नाम वैयाकरणसिद्धान्तचन्द्रिका ग्रन्थकर्त्ता रामचन्द्राश्रम

विषय व्याकरण लिपि देवनागरी

पत्र-संख्या .... पत्र-प्रमाण .... × .... मि० मि०

पंक्तियां .... अक्षर ....

पाठ-संख्या .... पूर्ण/अपूर्ण ....

प्रारम्भ :—